

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

Р. О. Садықова

ЕУРОПА ЖӘНЕ АМЕРИКА
ЕЛДЕРІНІҢ ЖАҢА ЗАМАНДАҒЫ
ТАРИХЫ

Оқу құралы

Алматы
«Қазақ университеті»
2016

ӘОЖ 94(4+7) (075.8)

КБЖ 63.3(4/8)я73

С 15

*Баспаға әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
тарих, археология және этнология факультетінің Ғылыми кеңесі
және Редакциялық-баспа кеңесі шешімімен ұсынылған
(№1 хаттама 6 қараша 2015 жыл)*

Пікір жазғандар:

тарих ғылымдарының докторы, профессор *Л.Т. Қожакеева*
тарих ғылымдарының докторы, профессор *Г.М. Мендикулова*
тарих ғылымдарының кандидаты *Т. Айдос*

Садықова Р.О.

С 15 Еуропа және Америка елдерінің жаңа замандағы тарихы:
оқу құралы / Р.О. Садықова. – Алматы: Қазақ университеті,
2015. – 180 б.

ISBN 978-601-04-1714-4

Оқу құралында жаңа заман кезеңіндегі Еуропа мен Америка елдерінің тарихы қарастырылған. Оның мазмұнында Еуропа және Америка елдерінің дамуы ағылшын буржуазиялық революциясынан бастап 1918 жылға дейінгі уақыт аралығында қамтылған. Оқу құралында Еуропа мен Америка елдерінің әлеуметтік-экономикалық, саяси дамуындағы маңызды оқиғалар, саяси тұлғалардың қызметі талданған.

Оқу құралы тарих, ғылыми тарих мамандықтары бойынша білім алатын студенттерге, магистранттарға, докторанттарға арналған.

ӘОЖ 94(4+7) (075.8)

КБЖ 63.3(4/8)я73

ISBN 978-601-04-1714-4

© Садықова Р.О., 2016
© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2016

КІРІСПЕ

Қазіргі уақытта елбасы Н.Ә. Назарбаевтың қолдауымен ұлттық тарихты қайта жаңғыртуға ерекше көңіл бөлініп келеді. Елбасының «тарих толқынындағы халық» бағдарламасы аясында көптеген отандық ғалымдар Еуропа, Азия мен Американың жетекші мемлекеттерінің мұрағаттарында ауқымды жұмыстарды атқарып, жаңа деректердің негізінде ұлттық тарихты дүниежүзі тарихымен байланыстыра отырып талдауда. Осы тұста қазақ тілінде дүниежүзі тарихының тарихи кезеңдеріндегі жетекші мемлекеттердің дамуын қарастыру өзекті мәселеге айналды.

Еуропа мен Америка елдерінің дамуында ерекше талдауды қажет ететін кезең – бұл жаңа заман кезеңі.

Жаңа заман дәуірінің әр ғасыры тарихи уақиғаларға, мәдени төңкерістерге толы. Жаңа заманда өнеркәсіптік өркениет қарыштап алға басты, қоғамның барлық салаларында түбегейлі өзгерістер белең алды. Ғылымның дамуы қоғамдық сананы жаңа сатыға көтерді. Қоғамдық өмірдің барлық салаларында жетекші орынға ие бола бастаған ғылым – адамдардың нәсіліне, ұлтына, тобына қарамастан, халықтың рухани дүниесін байытуда айтарлықтай рөл атқарды. Ғылыми революция математика және механика саласында басталды да, басқа ғылым салаларындағы ғылыми жаңалықтармен жалғасты.

Бұл кезеңде елеулі саяси-экономикалық өзгерістер орын алды. Капиталистік қарым-қатынастар қалыптасты. Билік басына жаңа әлеуметтік топтар келді. Олардың саяси өмірдегі белсенділігі күшейді. Жетекші еуропалық мемлекеттердің басқару формасы да өзгеріске ұшырады.

Еуропа мен АҚШ-тың шикізатқа деген сұранысының артуына байланысты отарлық саясат белсенді түрде дамыды. Англия, кейіннен Франция, Ресей, бірігуден кейін Германия, Авст-

рия, Азия және Африкада, екі Америка құрлығында өз отарларын құрды. Нәтижесінде әлемнің саяси картасында елеулі өзгерістер орын алды. Ғылыми-техникалық жаңалықтар нарықтың сұранысына қызмет етті. Өнеркәсіптік төңкеріс көптеген Еуропа мен Америка мемлекеттерінде көрініс тапты. Адамның қол еңбегінің орнын машина алмастырды. Мәдениет пен білім, ғылым салалары халықты ағарту бағытында қызмет ете бастады. Ағартушылық қозғалыстың ықпалымен революциялық көңіл-күй, тәуелсіздікке деген ұмтылыс пайда болды.

Хронологиялық тұрғыдан жаңа заман кезеңі деп тарих ғылымында ортағасырлар мен қазіргі заман кезеңі аралығындағы уақытты атаймыз. Ол отандық тарихнамада XVII ғасырдың екінші жартысынан бастап XX ғасырдың басына дейінгі уақытты қамтиды. Еуропалық зерттеушілер жаңа заман кезеңін географиялық ашылулар уақытынан, тіпті XV-XVI ғасырдан бастап қарастырады. Мұндай кезеңдік бөлініс еуропалық тарихшылардың әдетте бұл дәуірмен танысу «әлем шеберханасына» айналған Англиядағы революциядан, яғни 1640 жылдан басталады. Бұл оқиғаға дейінгі географиялық ашулар тек капитализмнің генезисі болып табылады. Ал, дәл осы ағылшын революциясы Еуропадағы капитализмнің орнығуына жол ашқан маңызды тарихи оқиғаға айналды. Сонымен қатар, 1640 жылы 30 жылдық династиялық соғыстарды аяқтаған Вестфаль жүйесінің орнауы уақытына сәйкес келумен маңызды. 1648 жылы қол қойылған Вестфаль келісімшарты Еуропаның саяси картасына өзгерістер әкелді.

Сонымен қатар, тарихтың бұл кезеңімен танысу Франция, Германия, Австрия, Италия сияқты Еуропадағы жетекші мемлекеттердің тарихын және АҚШ-тың даму жағдайын қарастырумен жалғасады.

Сонымен, жаңа заман кезеңі – тарихи оқиғаларға, қантөгіс соғыстарға, санқилы дағдарыстарға, ғылым мен техниканың қарқынды қадамына, мәдени дүмпулерге толы сындарлы заман. Көріп отырғанымыздай, жаңа заман дәуірі қазіргі әлемді қалыптастырудың маңызды өткелі болды.

XVII-XVIII ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ЕУРОПА ЖӘНЕ АМЕРИКА ЕЛДЕРІНІҢ ТАРИХЫ

§1. АНГЛИЯ

Революцияға дейінгі Англияның даму жағдайы. Жаңа заман кезеңінің басталуында айрықша маңызға ие оқиға ретінде ағылшын буржуазиялық революциясы аталады. Бұл оқиға Еуропа елдерінде капитализмге жол ашты.

Революция қарсаңындағы Англияның саяси-экономикалық дамуының екі сипаты тән болды: капиталистік пен дәстүрлі. Дегенмен жетекші рөл капиталистік дамуға тиесілі еді. Капиталистік шаруашылық формалары ең алдымен өндірісті ұйымдастыру үшін капиталдың үлкен бастапқы салымдарын талап еткен салаларда үстемдік құрды. Бұл тау-кен өндірісі, металлургия, кеме жасау, қағаз өнеркәсібі, қант, шиша, тоқыма өнеркәсіптері.

XVII ғасырдың басында Англия Еуропа елдерінің ішінде дамуы бойынша алдыңғы орынға шықты. Англиядағы революцияның басталуының алғышарттары:

Біріншіден, елдің аграрлық саласында феодалдық пен капиталистік қарым-қатынастар шиеленісті. XVII ғасырда феодалдық қарым-қатынастардың қысымы әсіресе ауыл шаруашылығында көрініс тапты. Шаруалардың 60%-ы феодалдық рентаны төледі. Король жердің меншік иесі болды. Ол заңсыз салықтар мен алымдарды жинап алып отырды. Шаруалар жер қожайындары тарапынан қысымға ұшырады. Әсіресе, олардың жағдайының нашарлауына «қоршау саясаты» айрықша әсер етті. Жерді иемденген іскер қожайындар қауымдық алқаптарға малдарын жіберіп, қоршап алды. Нәтижесінде шаруалар бірнеше жылдар бойғы күнкөріс көзінен айырылды. Ағылшын қоғамы дворяндар мен

шаруалар болып екіге бөлінді. Дворяндар жаңа дворяндар және ескі дворяндар деген екі топтан тұрды. Жаңа дворяндар неміс джентрилер тобы экономикалық өзгерістерді, капитализмнің дамуын қолдады. Ал ескі дворяндар корольдің абсолюттік билігіне, шіркеуге сүйенді. Олар осыған дейін өмір сүрген феодалдық қарым-қатынастардың сақталуын қалады. Сонымен қатар, Англияның ауыл шаруашылығында қоршау саясаты елеулі кедергі болды. XV ғасырдың соңынан дворяндар мен ұсақ, орта деңгейдегі джентрилер күнделікті табысқа қанағаттанбай, барлық әдіс-тәсілдермен шаруашылық жерлерді қоршап алды. Мұндай жағдайдан шаруалар қатты зардап шекті.

Екіншіден, капитализмнің дамуы өнеркәсіп саласында да көрініс тапты. Өнеркәсіптің жаңа формасы түрінде мануфактуралар пайда болды. Әсіресе, шұға өнеркәсібін дамытуда мануфактураның рөлі артты. Англиядан шұға оңтүстік батысында Нидерланды, Франция, Германия, Италияға, ал солтүстік шығысында Польша мен Ресейге сатылымға шығарылды. Елдің ауыр өнеркәсіп саласы да дами бастады. Қалайы, мыс, тұз өндіру 6-8 есеге, темірді балқыту 3 есеге артты. Тас көмір өндірісі 1540 жылдан 1640 жылға дейін 200 мың тоннадан 1,5 млн тоннаға дейін өсті.

Англияның дайын өнеркәсіптік өнімдердің экспортері ретіндегі рөлі артты. XVII ғасырдың бірінші жартысында жаңа ірі сауда компаниялары пайда болды: Ост-Үнді (1600 ж.), екі Виргиниялық – Лондон мен плимут компаниялары (1606 ж.)

Үшіншіден, революциялық бағытты насихаттаушы саяси қозғалыстар пайда болды. Саяси бастамашылықты өз қолына буржуазияның өкілдері – жаңа дворяндар алды. Олардың революциялық идеологиясына – пуританизм айналды.

Пуританизм – Англиядағы әлеуметтік, діни-саяси бағытты сипаттады. Латын тілінен аударғанда, «rigus» – таза деген мағынаны білдіреді. Олардың ілімі Жан Кальвин мен шотландық уағызшы Джон Нокстың идеяларына сүйенді. Пуритандар өздеріне қажетті идеялардың бастауын Библиядан алды. Олар бұл кітаптың жаңа аудармаларын да шығарды. Пуритандар шіркеуге мұраға қалған католиктік дәстүрлер, шіркеу соттарынан бас тарту-

ды жақтады. Пуритандар шіркеудің сән-салтанатына, театрларға қарсы шықты.

1-сурет. Пуритандар

Англиядағы феодалдық жүйені өзгерту мәселесінде пуританизмнің дамуында екі бағыт бөлініп шықты.

Біріншісі – бұл пресветериандар (ұстамдылар). Олар жаңа дворяндар, банкирлер мен көпестерден тұрған ірі жер иеленушілердің мүддесін қорғады. Пресветариандар Англиядағы революцияның тереңдеуіне қызығушылық танытқан жоқ. Оларды пресвитер (аксақалдар) басқарды.

Екіншісі – бұл инденпенденттер немесе тәуелсіздер. Олар орта және кіші буржуазияның жаңа ақсүйектерінің ортаңғы топтарының мүддесін қорғады. Бұл радикалдық ағым Орта және Шығыс Англиядағы кішігірім джентрилер, қолөнершілер және фригольдерлердің арасында кең таралған. Олар радикалдық (түбегейлі) реформаларды қолдады.

Революцияның басталуы мен барысы. XVII ғасырдың 30-жж. аяғы 40-жж. басында Англияда революциялық жағдай қалыптасты. Заңсыз салықтар сауда мен өнеркәсіптің дамуына кедергі болды. Олар халық жағдайының нашарлауына ықпалын тигізді. Биліктің тұрақсыздығына байланысты еңбекшілердің мұқтаждығы

күшейді. Жаңа дворяндар, ірі жер иеленушілер мен кәсіпкерлер Стюарттардың билеу тәртібіне қарсы оппозиция ретінде қалыптасты.

Англиядағы буржуазиялық революцияның себептері:

Жаңадан пайда болған капиталистік нарықтық қатынастар мен ескі феодалдық құрылыстардың арасындағы қарама-қайшылықтар;

Стюарттар әулетінің саясатына қарсы наразылықтар. Парламент пен король I Карлдың арасындағы қарым-қатынастардың шиеленісуі.

Ағылшын шіркеуі мен пуританизм идеологиясы арасындағы қарама-қайшылықтар.

Революцияның басты қозғаушы күштері: буржуазия және джентрилер басқарған қалалық төменгі топтар мен шаруалар.

Жаңа дворяндар, жер иеленушілер, кәсіпорын қожайындары мен саудагерлер билеуші Стюарттардың тәртібіне қарсы шықты. Олардың қарсылығы I Яков (1603-1625 жж.) пен оның ұлы I Карл (1625-1649 жж.) билеуі тұсында күшейді. Абсолюттік билікке қарсы наразылық 1628 жылы парламенттің «Құқық жөніндегі петиция» аталынған құжатты құрастыруына әкелді. Ол бойынша: сотсыз қамауға алуға тыйым салу, парламенттің рұқсатынсыз салықтарды алуға тыйым салу қарастырылды. Мұндай талаптары арқылы оппозициялық топ жеке меншіктің король мен шіркеуден қорғалуын талап етті. Король I Карлға қаржы қажет болғандықтан, парламенттің бұл шарттарына келісті. Бірақ қаржыны алғаннан кейін I Карл парламентті таратып, 11 жыл бойы жеке дара билік жүргізді. Англиядағы революциялық қарсылық бәсеңдемеді. Революцияның басталуына сыртқы саяси жағдай әсер етті. Жаңа халық пен оппозиция толқуларына қарсы шығу үшін корольдің жақын кеңесшісі лорд Страффорд Ирландияда жалдамалылардың армиясын жасақтады. Бірақ, Шотландиядағы жағдай қиындады. 1638 жылы басталған Шотландиядағы ереуіл абсолюттік биліктің әлсіздігін көрсетті. Шотландия Англиямен әулеттік тамырлар арқылы байланысқан тәуелсіз корольдік еді. Шотландияда өз парламенті мен шіркеулік басқаруы болды. XVI ғасырдан бұл аумақта реформация жеңіске жетіп, шіркеу-

лік жерлер дворяндар және буржуазияның бөлігінің қолына өтті. 1637 жылы архиепископ Лодтың кеңесімен I Карл Шотландияда жаңа діни орталықты құрды. Бұл ағылшын мен шотландиялық кальвинистік шіркеулерді сәйкестендіруге жасалынған алғашқы қадам еді. Шотландия дворяндары екі мемлекеттің шіркеуін бір жүйеге келтіру елдің саяси тәуелсіздігі үшін қауіпті деп есептеді. Сондықтан 1638 жылы ереуілге шыққан шотландықтар Шотландияның діни және саяси тәуелсіздігіне қол сұғу әрекеттеріне қарсы күресу туралы салтанатты міндеттемеге қол қойды. 1639 жылы Шотландиямен соғыс басталды. Шотландияға қарсы соғыс жүргізу үшін көмек қаржы алу мақсатында «Қысқа парламент» шақырылды. Ол 1640 жылдың 13 сәуір – 5 мамыр аралығында қызмет етті. 1640 жылдың күз мезгілінде Англияда пайда болған революциялық жағдайда жаңа парламентті ашу және сайлау жұмыстары маңызды рөл атқарды. Революциялық Англияда парламент феодалдық-абсолюттік тәртіпке қарсы күрестің ұйымдасқан орталығына айналды. 1640 жылдың 3 қарашасында «Ұзақ парламент» атауына ие болған жаңа парламент шақырылды. Ол 1640 жылдың 3 қарашасында Вестминстерде жиналып, 1653 жылдың көктеміне дейін, 13 жыл бойы тараған жоқ. Парламенттің шақырылымы Англиядағы революцияның басталу кезеңі болып табылады.

1641 жылдың қазан айында Ирландияда кең ұлттық көтеріліс басталды. Ол ғасырлар бойғы Ирландияда ағылшын лендлордтарымен жүргізілген отаршылдық саясатқа наразылық ретінде пайда болды. 1640-1641 жылдары Англияда болып жатқан революциялық оқиғалардан ирландықтар өз қорытындыларын жасады. Олар ақсүйектер тобы және католик дінбасыларымен конфедерацияға бірікті.

Ұзақ парламент корольдің билігін шектеу және қоғамдық тұрмысты демократияландыру бойынша бірқатар заңдар қабылдады. 1641 жылдың қарашасында парламент «*Ұлы ремонстрация*» деп аталатын декларацияны жариялады. Құжатта буржуазиялық кәсіпкерліктің еркіндігін шектейтін немесе буржуазиялық меншіктің қол сұқпаушылығына қауіп төндіретін оқиғалардың барлығы «қиянат» ретінде қарастырылды. Бұл тізімге патшаның өнеркә-

сіп және сауда мәселелеріне араласуы, салықтарды өз қалауынша орнатуы, I Карлдың Испания және Франциямен жүргізген сәтсіз соғыстары, католиктер мен иезуиттердің жазасыз қалуы, пуритандарды қудалау жайттарына қатысты шағымдар кірді. Бірақ «Ұлы ремонстрация» манифестінде қоршау саясаты, шаруаларды тонау, ауыл және қала жұмысшыларының мұқтаждықтары туралы еш нәрсе айтылмаған.

Ұзақ парламент «Ұлы ремонстрацияны» қабылдаудан кейін оны жүзеге асыруға кірісті. 1641 жылы Жұлдызды палата мен Жоғарғы комиссияның соттары таратылды. Осы уақытта ел ішінде халықтың наразылығы да өршіді. Әсіресе, бұл қарсылық граф Страффордың ісінде айқын көрініс тапты. Ол Ирландияда армияны жасақтап, корольдің кез-келген уақытта шақыруы бойынша Англиядағы оппозицияны басып тастауға дайын болды. Парламенттік көшбасшылар жиналыстың бірінші күні-ақ Страффорды тұтқындады. 1641 жылдың мамырында халықтың бастауымен Тауэр алдындағы алаңда Страффорд дарға асылды.

Революция одан әрі күшейді. 1642 жылдың қаңтарында I Карл «Ұлы ремонстрация» шарттарының орындалуын талап еткен бес парламенттік көшбасшыларды тұтқындауға тырысты. Бірақ халық оларды Лондон қаласында жасырды. Халық пен король билігінің арасындағы азаматтық соғыстың басталуының алғышарттары қалыптасты.

Азаматтық соғыс. Бірінші азаматтық соғыс (1642-1646 жж.) екі кезеңге бөлінеді. Бірінші кезең – 1642 жылдан 1644 жылдың жазына дейінгі аралықты қамтиды. Ол уақытта әскери бастама негізінен корольдің тарабынан жасалынды. Екінші кезең – 1644 жылдың жазынан 1646 жылға дейінгі уақытты қамтыды. Ол әскери іс-әрекеттердің бастамасының толығымен парламент құзырына көшуі кезеңі болуымен сипатталды.

1642 жылдың 22 тамызында король Ноттингемде өз туын көтерді. Англияда «кавалерлер» және «домалақбастылар» болып екіге бөлінген топ арасында азаматтық соғыс басталды. Король әскерін әскери *кавалерлер* деп атады. Парламент жақтаушыларын, олардың шаштарының домалақ түрінде қиылғанына, иықтарына түсіп тұратын шаштарының болмауына байланысты *до-*

малақбастылар деп атады. Кавалерлер мен домалақбастылар әр графтықта бір-біріне қарсы тұрды.

Бүкіл Англия парламентті жақтаушыларға және феодалдық абсолюттік құрылыстың қорғаушыларына бөлінді. Қалалық қолөнершілер мен саудагерлер, еркін шаруалар, джентрилер парламентті жақтады. Солтүстіктің феодалдық дворяндары, сарайдың өсімқорлары, ағылшын дінбасылары корольге қолдау көрсетті. Барлық жерде милиция жасақтары жиналды, қару-жарақ қоймаларына ие болу үшін күрестер жүрді. Бір күннің ішінде ғана Лондон милициясының қатарына 5 мың ерікті әскер қабылданды.

Азаматтық соғыстың басынан бастап-ақ парламенттің бірқатар артықшылықтары болды. Олардың қолында барлық маңызды порттар мен флоттар шоғырланды. Сондықтан парламент теңіз қатынастарына толығымен бақылау жүргізді. Олардың адам саны және материалдық ресурстары Лондонның құрамына кіруіне байланысты корольге қарағанда едәуір көп болды. Бірақ соғыстың нәтижелілігі үшін сандық артықшылық қана маңызды болмады. Парламент күресті соңына дейін жеткізе алатын, революциялық көпшілікті басқару қабілеттеріне де ие болуы тиіс еді.

Азаматтық соғыстың 1642 жылының аяғына таман парламент екі партияға бөлінді. Біріншісі – буржуазияның кертартпа басшылығына (негізінен Лондондағы) және ақсүйектердің оппозициялық бөлігіне сүйенген көпшілдер партиясы. Екіншісі – орта буржуазияның мүддесін қорғайтын, кіші және орта ауыл ақсүйектерінен тұратын азшылдар партиясы. Бірінші партия үшін соғыс тек корольмен ортақ келісімге қол жеткізіп, өздерінің кейбір шарттарына көндіру үшін ғана қажет болды. Екінші партия корольді және кавалерлерді толығымен талқандағанға дейінгі күресті жалғастыруға дайындығын білдірді. Осы мақсатта олар көпшіліктің революциялық рухын пайдалануға тырысып бақты. Осы екі саяси топтар пуританизмнің екі негізгі ағымның қызметімен байланысты болды: көпшілдер партиясын – пресвитериандар, азшылдар партиясын – индепенденттер құрады.

Бірақ корольге қарағанда парламенттің арнайы дайындықтан өткен кавалериясы болмады. Парламенттік әскер және оның қолбасшылығы қайта құрудан өтуді қажетсінді. Осындай қысылтаяң

уақытта Хантингтоннан шыққан Оливер Кромвель индипенденттердің көшбасшысы ретінде тарих сахнасынан көрінді.

Оливер Кромвель жаңа тұрақты армияны жасақтады. 1645 жылдың 11 қаңтарында армияның құрылуы туралы актіге қол қойылды. Оның құрамына 6 мың адамдық кавалерия және 14,5 мың жаяу атты әскер кірді. Әскер орташа джентрилер, шаруалар, қолөнершілер мен шебердің көмекшілерінен тұрды. Кромвельдің армиясы роялистермен шайқаста біртіндеп жеңіске жете бастады. 1645 жылдың 14 маусымында Нейзби маңында роялистер ойсырата талқандалады.

I Карл солтүстікке қашып, шотландықтарға тұтқынға беріледі. 1646 жылдың аяғында Англиядағы бірінші азаматтық соғыс

Оливер Кромвель

Парламенттің жеңісімен аяқталды. Король әскерін жеңу оқиғасы 1646 жылдың 24 ақпанындағы парламенттің Актісімен бекітіледі. Бұл Актіде азаматтардың жер меншігіне жүргізілген корольдің бақылау жүйесінің және феодалдық тәуелділіктің жойылуы қарастырылды. Буржуазия мен жаңа дворяндар меншікке ие болу құқығын алды. Феодалдық меншікті буржуазиялық меншікке айналдырған парламент көшбасшылары ағыл-

шын шаруаларын жерге деген құқықтарынан айырды. Сондықтан халықтың басым көпшілігі революцияны жалғастыру үшін күрес жүргізді. Әскер солшылдардың революциялық күштерінің орталығына айналды. Индипенденттік бағыттан революция барысында левеллерлер бөлініп шықты. 1646-1647 жылдары левеллерлер – «теңестірушілердің» саяси партиясы құрылды. Олар орта қолөнершілер мен шаруалардың қолдауына ие болды. Левеллерлердің көрнекті өкілдері – Дж. Лильберн, У. Уолвин, Р. Овертон болды. 1647 жылғы «Халық келісімі» деп аталған өз манифестінде левеллерлер халық егемендігі, жаппай адамдардың теңдігі идеяларын ұсынды. Олардың өз ішінде диггерлер деп аталған «жер қазушылар» бөлініп шықты. Олар кедей шаруалар және қала мен

ауылдың жұмысшыларының мүддесін қорғады. Диггерлер жерге және тұтыну заттарына жеке меншікті жоюды талап етті.

1647 жылы Ағылшын революциясы жаңа буржуазиялық-демократиялық кезеңіне өтті. Конституцияның жобасы – «Ұсыныстар негізі» құрастырылды. 1647 жылдың 6 тамызында армия елдің астанасына кірді. Оның атынан «Ұсыныстар негізі» деп аталған құжат жарияланды. Сонымен қатар, левеллерлер өз бағдарламасының орындалуын талап етті. Олар екі маңызды құжат – «Армия ісі» мен «Халық келісiмiн» жариялады. Бұл құжаттардың мазмұнында елдің конституциялық құрылымының жобасы ұсынылды. Құжаттардағы басты шарттар: 21 жасқа дейiнгi барлық азаматтар үшiн жаппай сайлау құқығы; король билiгiн жою; әрбiр екi жыл сайын тағайындалатын бiр палаталық парламент; барлық лауазымды тұлғалар мен депутаттардың халықтың алдында жауапкершiлiгi; монополиялар, патенттер, акциздер, басқа да басымдықтарды жою; салықтың прогрессивтi түрi. Сонымен қатар, «Армия iсiнде» қоршаудағы жерлердi өзiнiң бұрынғы қожайындарына қайтару талабын қамтыды.

1647 жылдың қарашасында король Уайт аралына қашып кетiп, шотландық пресвитериандармен құпия келiсiмге келедi. Бұл әрекетке жауап ретiнде парламент корольмен барлық қарым-қатынастарды тоқтататындығы туралы жарлық шығарады.

1648 жылдың 6 желтоқсанында тарихта «Прайд тазалауы» деген атпен белгiлi оқиға орын алады. Полковник Прайдтың қолбасшылығымен парламенттен пресвитериандар қуылады. Революциялық бастама халықтың қолына көшедi. 1649 жылдың 30 қаңтарында король өлiм жазасына кесiлдi. 1649 жылдың қаңтарында Вестминстерде Жоғарғы Соттың жиналысы өттi. Ол бойынша I Карл қатал билiгi үшiн айыпталды. Ол мемлекеттiк сатқындығы және халықтың қанын көп төккендiгi үшiн өлiм жазасына кесiлдi.

Англия республика болып жарияланды. 1649 жылдың көктемiнде «нағыз левеллерлер» немесе диггерлердiң («жер қазушылардың») жаңа қозғалысы көтерiлiске шығады.

1649 жылдың көктемiнде левеллерлер конституциялық жолмен реформалардың орындалуына қол жеткiзу мүмкiндiгiне се-

ніп, Солсбериде көтеріліске шықты. Кромвель олардың қарсылығын өзінің мықты әскери күштерімен 14-нен 15 мамырға қараған түні басып тастады. Роялистік топтар тарапынан қауіп те жойылмады. Өлім жазасына кесілген I Карлдың ұлы II Карл Шотландиядағы үш мемлекеттің королі болып жарияланды. Ол Ковенантты қабылдап, Шотландиядағы пресвитериандық шіркеудің орнауына келісті. Ағылшын республикасына енді солтүстіктен қауіп төнді. Елдегі ішкі жағдай қиындады, сауда, қолөнер мен жериеленушілік құлдырауда болды. Халықтың арасында биліктің әрекетсіздігіне байланысты қарсылық күшейді. Реформалардың қажеттілігі талаптары армия мен жоғарғы офицерлердің арасында да таралды. Осы қалыптасқан жағдайда Кромвель батыл шешім қабылдады. 1653 жылдың 20 сәуірінде ол парламентті таратып жіберіп, биліктің жаңа органын тағайындайды.

Оливер Кромвельдің протектораты кезіндегі ішкі саясаты ұстамдылық және байыптылықпен сипатталды. Бэрбон парламентінің барлық қаулылары жойылды; құқық реформасын дайындау заңгерлердің қолына өтті; шіркеулік ондық салық сақталды.

Шотландия мен Ирландия толық қосылды. Олардың парламенттері жойылды. Енді олар біріккен қауымдар палатасына 30 өкілден жіберді. Кедендік кедергілер барлық жерде жойылды.

Жаңа конституцияға сәйкес жиналған парламент протектордың билігін шектеп, «Басқару құралын» қайта қарауға тырысты. Кромвель жүзеге асырған «тазалау» көмектеспеді. Депутаттар палаталардың өкілеттігін кеңейтуді, тек оның келісімімен ғана салықтарды енгізу, палаталарға милицияны бақылау, армияның санын қысқарту өкілеттігін беруді талап етті. Нәтижесінде Кромвель бұл парламентті де таратып, жеке дара билігін жүргізді. Ол халықтың салықтарды төлеуге наразылығына жауап ретінде елде майор-генералдардың полициялық тәртібін орнатты. Англия 11 округке бөлінді. Оның әрқайсысын милиция мен салық, дін, сот пен соттаушылар сияқты барлық істерге жауапты басқарушы басқарды. Ол ереуілдер мен көтерілістерді басып тастауға, жолдағы қарақшылардан қауіпсіздікті қамтамасыз етуге жауапты болды. Елде барлық баспа орындарына цензура жарияланды, көптеген тәуелсіз газеттер жабылды. Түрмелер адамдарға толды.

Лорд-протектордың сыртқы саясаты ағылшын буржуазиясы үшін тиімді болды. Англияның теңіздегі басымдыққа қол жеткізуіне 1651 жылы қабылданған Навигациялық актінің маңызы зор болды. Ол бойынша сыртқы саяси сауда тасымалдар тек ағылшын кемелері мен сол тауарды шығаратын елдің кемелерінде жүзеге асырылады. Голландияға қарсы бағытталған навигациялық акт XVII ғасырдың екінші жартысындағы бірнеше ағылшын-голландық соғыстарға әкелді. 1654 жылы Кромвель Англияның әлемдік теңіз саудасындағы басты қарсыласы – Голландиямен соғыста жеңіске қол жеткізді. Англия әлемдегі жетекші теңіз сауда мемлекетіне айналды. Навигациялық актілердің ережелері кейіннен 1660, 1663, 1672, 1696 жылдардағы актілерде көрініс тапқан. Олар Англияның сыртқы саудасының дамуына ықпал етті. Тек XIX ғасырда ғана актілер Англияның әлемдегі өнеркәсіптік үстемдігіне қол жеткізуіне байланысты күші жойылды.

1655 жылдың қарашасында ағылшын-француз-испан соғысы басталды. Оның барысында Англия Дюнкирхенді (оңтүстік Нидерланды), ал ағылшын флоты Ямайка аралын жаулап алды. Бұл арал ағылшын үкіметінің оның ішкі ісіне тікелей араласқан бірінші Англия отары болды. 1655 жылы Испаниямен соғыс басталды. Оның нәтижесінде қаржы дефициті өсті. Ел салықтардан зардап шекті. Мұндай жағдайда Кромвель 1656 жылдың қыркүйегінде жаңа парламентті шақыруға мәжбүр болды. Оның басты қабылдаған шешімі – жаңа Конституцияны ұсыну. Бұл құжат бойынша Англияда корольдің, лордтар мен қауымдар палатасының билігі орнатылды. Яғни, елдің революцияға дейінгі басқару түрі қалпына келтірілді. Кромвель ұзақ ойланудан кейін бұл конституцияны қабылдады. Бірақ үкімет туындаған маңызды әлеуметтік-экономикалық мәселелерді шеше алмады. 1658 жылдың 3 қыркүйегінде Кромвель қайтыс болып, билік оның ұлы Ричардтың қолына өтті. 1659 жылдың көктемінде билікке Ұзақ парламенттің республикалық «өкілі» қайтып келуі нәтижесінде Англияда екінші республика орнайды.

Бұл уақытта Голландияда болған II Карл Бред декларациясын жариялады. Құжатқа сәйкес ол ағылшын халқына азаматтық соғыстағы барлық әрекеттері үшін амнистия беруге уәде берді.

25 сәуірде жиналған Конвент II Карлды заңды монарх ретінде жариялады. Англияда қайта абсолюттік монархия тәртібі орнады.

II Карлмен бірге билікке келген роялистер өз жерлері және революцияға дейінгі беделін қайтаруға тырысты. Бірақ үкімет буржуазияның мүддесімен санасуға мәжбүр болды: ол сауда мен өнеркәсіпті қолдады, отарлық соғыстарды жүргізді.

1685 жылы II Яков бауыры II Карлдың өлімінен кейін тақты иемденді. Елде террор күшейді. Корольдің саясатына наразылық жаппай белең алды. Оппозиция көшбасшылары 1688 жылдың маусымында нидерландық билеуші Вильгельм Оранскийге Англияға қарумен келіп, «протестанттық бостандықты» қалпына келтіру туралы шақыруды жіберді. Ол II Яковтің қызы Марияның жолдасы еді. 5 қарашада Вильгельм Оранский Англияда 15 мыңдық әскермен орналасты.

Англия королі II Яковтің әскерлері қарсыластардың тарапына өтті. II Яков Францияға қашты. 1688 жылдың 18 желтоқсанында Вильгельм Оранский Лондонға келіп, 1689 жылы Англияның королі болып жарияланды. Бұл оқиға тарихта «Әулетті революция» деген атпен белгілі. Англияның белгілі бір біріккен құжат түріндегі конституциясы болмады. Оның орнын бірнеше конституциялық актілер мен келісімдердің жиынтығы алмастырды. Құжаттардың ішіндегі ең маңыздысы – 1689 жылғы «Құқықтар туралы билль» және «Құрылым туралы акт» болды. Билль бойынша Англия конституциялық монархия ретінде жарияланды. Король вето құқығынан айырылып, елді парламентпен бірге басқаруы тиіс болды. Ол парламенттің рұқсатынсыз салықтарды жинау, тұрақты әскерді қамту, шіркеудің ісіне араласу құқықтарына ие болмады. Сонымен қатар, сайлау жүйесі бұрынғыша қалды, оған тек мүлкі барлар иелік ете алады. Дінге сенушілік шектелген сипатта болды: сектанттар заңның барлық қаталдығымен жазаланды. Индепенденттік конгрегациялар еркін дінді насихаттау құқығына ие болды. 1701 жылғы акт бойынша король министрлерінің парламент алдындағы жауапкершілігі белгіленді. Құжатқа сәйкес ағылшын тағының Ганновер әулетіне өту мүмкіндігі қарастырылды. Сонымен қатар, король билігінің бірқатар шектеулері енгізілді.

Ағылшын революциясы Англияның даму тарихындағы маңызды кезеңді сипаттады. Ол елдің әлеуметтік-экономикалық жағдайының келбетін өзгертті. Революцияның нәтижесінде Англия экономикалық дамуы бойынша басқа еуропалық мемлекеттерді басып озды. Абсолютизм жойылды. Капиталистік қарым-қатынастар дами бастады. Азаматтық қоғам қалыптасты. Сонымен қатар, заманауи индустриалдық өркениеттің негізі қаланды.

XVIII ғасырдағы Англияның әлеуметтік-экономикалық дамуы. Бұл кезеңдегі Англияның экономикалық дамуында біршама өзгерістер орын алды. XVI ғасырда басталған аграрлық революция аяқталды. Азаматтық соғыс пен 1688 жылғы мемлекеттік төңкерілістен кейін қоршау саясатына негізделген жерлердің көлемі артты. Үкімет оған қарсы тұрудың орнына керісінше қоршау туралы актілер шығарды. Нәтижесінде шаруалардың жағдайы қиындады. Ұсақ жер иеленушілер, ауыл қолөнершілері кедейленді. Ауыл шаруашылығындағы ұсақ иеліктер орта және ірі фермерлік шаруашылықтарға жол берді. Олар өз жұмысында жалдамалы жұмысшы күшін пайдаланды. Көптеген кедейленген шаруалар Солтүстік Америкадағы отарларға кетті. Ірі лендлордтардың жер иеліктерін өз қолында шоғырландыруы олардың баюына әкелді. Ауыл шаруашылығының дамуы, отарларды тонау мен құл саудасы қаржылық буржуазияның қалыптасуына ықпал етті. 1694 жылы жер магнаттары мен саудагерлер Ағылшын банкіні құрды. Оның салымдары және қаржы операциялары арқасында XVIII ғасырда бытыраңқы қаржы жүйесі қалыптасты. Мемлекеттің өзі қаржы капиталының қолында қалды. XVIII ғасырда Еуропа мемлекеттерінің ішінде алғашқы болып Англияда өнеркәсіптік төңкеріліс басталды. Ол XVIII ғасырдың екінші жартысында жеңіл өнеркәсіп саласынан басталды. Ұсақ тауарлық өндіріс мануфактураға жол берді. Мануфактураны дамытудың қажеттілігі XIX ғасырдағы бүкіл ағылшын өнеркәсібін жандандырған механика саласындағы ғылыми жетістіктердің пайда болуына әкелді. Машина өндірісі ертеректеу жаңа мақта-мата өнеркәсібінде пайда болды. XVIII ғасырдың бірінші жартысында-ақ мақта-мата мануфактураларында тағы бір жаңалық ашылды. 1733 жылы тоқымашы және механик Джон Кэй ұшқыш қайықшаны ойлап

тапты. 1738 жылы Джон Уайатт және Льюис Пауль деген өнертапқыштар адам қолының қатысуынсыз жіп тоқитын машина жасады. 1764 жылы Дж. Харгривс «Дженни» механикалық ұршығын ойлап тапты. Өнеркәсіптің басқа да салаларында өзгерістер пайда болды. Ауыр өнеркәсіп дами бастайды. Өндірістің жалпы көлемі ұлғайды. 1720 жылы шойын өндірісі 18 мың тоннаға теңелді. Ал 1802 жылы 250 мың тоннаны құрады. 1750 жылы өндірілген тас көмірдің көлемі 4773 мың тонна болса, 1795 жылы 10 млн тоннадан асқан.

Сұрақтар мен тапсырмалар

1. Англиядағы абсолюттік биліктің ерекшелігі қандай болды?
2. «Қысқа парламент» пен «Ұзақ парламент» деген атаулар неліктен пайда болды?
3. Пуританизмнің қандай бағыттарын білесіз?
4. Англиядағы өнеркәсіп төңкерісі нәтижесінде енгізілген ғылыми жаңашылдықтарға тоқталыңыз.
5. Вильгельм Оранскийдің билікке келуін неліктен тарихта «әулетті революция» деп атаған?

§2. ФРАНЦИЯ

Жаңа заман кезеңінің басында Францияның дамуын елдің абсолютизм шеңберінде өмір сүруі анықтады. XVIII ғасырдың аяғында біріккен ұлттық мемлекетті құруда прогрессивті рөл атқарған абсолюттік монархия енді кертартпа күшке айналды. Абсолюттік билік ақсүйектер және діни қызметкерлердің мүдделерін қорғады. Ел ішіндегі сауданың кеңеюіне натуралды шаруашылық кедергі жасады. Сол себепті феодалдық қарым-қатынастарды жою қажеттілігі туындады. Бұл жағдайға шаруалар да, буржуазия да мүдделі болды. Өнеркәсіп пен сауданың еркін дамуына өндірістің регламентке бағыну талаптары кедергі жасады.

XVIII ғасырдың екінші жартысында Франция саудасында капиталистік негіздер қалыптасты. Өндірісте машиналар және ірі мануфактуралар пайда болды. Ауыл шаруашылығында ұсақ жалға берушілік кең тарады. Ауыл шаруашылығы бұрынғыдай француз экономикасының негізгі саласы болды.

XVIII ғасырдың 80 жылдарында Францияда феодалдық абсолютизмнің дағдарысы шиеленісіп кетті. Елде ескі тәртіптен бөлек жаңа принциптерге негізделген банктік жүйе қалыптасты. 1774 жылы таққа XV Людовиктің немересі жиырма жасар XVI Людовик отырды. Жаңа корольдің қажырлы мінезі де, саяси қабілеті де болмады. Мемлекеттік іспен айналысудың орнына ол аңшылық және ұсталықпен айналысқанды жөн көрді. XVI Людовик қаржының бас бақылаушысы етіп Тюргоны тағайындады.

Қабілетті мемлекеттік қызметкер және көрнекті теоретик-экономист Тюрго буржуазиялық реформалардың бағдарламасын жүзеге асыруға тырысты. Ақсүйектер мен дінбасыларына сүйенген монархия үнемі салықты көтеру саясатымен айналысты. Саудагерлер, өнеркәсіпшілер, көпестер, мануфактура қожайындарынан құралған үшінші сословие өкілдері негізгі салық төлеуші болды. Салықтың көбеюі өндірісті кеңейту үшін, оның бірқалыпты қызметі үшін еш мүмкіндік туғызбады. Көпмиллиондық шаруалардың арасында терең наразылық туындады. 1783 жылы Севеинда «соттарға қарсы қарулы маскалар көтерілісі» лап етті. Жалдама-

лы жұмысшылар да өзіндік ерекше талаптары бар әр түрлі сипаттағы күрестерге шыға бастады. XVIII ғасырдағы бағаның тұрақты өсуі шынайы табыс көлемінің 25%-ға түсуіне ықпал етті. Осы ғасырдың екінші жартысында жалақыны көбейту және еңбек шарттарын жақсартуды талап еткен ереуілдер саны көбейді. 1786 жылы Лион қаласындағы жұмысшылар – тас қалаушылар, жібек тоқушылар мен қалпақ тігушілердің ереуілдері көпшілік демонстрациясына және «кең көлемді бүлікке» ұласты.

XVIII ғасырдың 80 жылдары Руанда, Седанда, Сент-Этьенде «луддистік» көтерілістер де лап етті – машиналық техниканы сындыру оқиғалары орын алды.

1787–1789 жылдары сауда-өнеркәсіптік дағдарыс күшейді. «Үшінші сословиенің» әлеуметтік наразылығының артуы жағдайында король 250 жыл жиналмаған Бас штаттарды шақыруға мәжбүр болды. 1789 жылдың 5 мамырында Версаль қаласында діни қызметкерлер, ақсүйектер және үшінші сословиенің өкілдерінен тұратын Бас штаттардың отырысы ашылды. Ақсүйектердің өкілдері – 270 депутат, дінбасылардың өкілдері – 291 депутат, үшінші сословие өкілдері – 578 депутаттан құралды. Олардың арасындағы басым көпшілігі буржуазия зиялыларынан шыққандар болды. Яғни, соның ішінде саудагерлер, банкирлер, кәсіпкерлер, шаруалар кірді (барлығы 150 адам).

Бірнеше ай бойы процедуралық мәселер бойынша өткір пікір-талас жүргізілді. Ол негізінен дауыс беру принципі негізінде өткізілді. Бас штаттарда сословие бойынша дауыс беру принципі қалыптасты. Сондықтан ақсүйектер мен дінбасыларының кезкелген сұрақтарды шешуде артықшылығы болды. Үшінші сословиенің жеке адамның дауыс беруі туралы бастамасын ұсынуы қабылданған шешімдерді өз мақсатында пайдалануына мүмкіндік берді. Ақсүйектер мен дінбасылар дауыс берудің жаңа қағидасына көшуіне келісімін бермеді. Сондықтан үшінші сословие 17 маусым күні өздерін Ұлттық жиналыс деп жариялады. Ал 9 шілдеде – Құрылтай жиналысы деп мәлімдеді. Бұл атаумен үшінші сословиенің депутаттары өздерінің Франциядағы жаңадан құрылатын тәртіптердің бағдарламасы туралы хабарлады.

1789 жылдың 12 шілдесінде Париж қаласында Неккердің қызметтен кетуі туралы хабар тарады. Үкімет басшылығына Парижге қокан-локқы көрсеткен реакционер Бретейль қойылды. 13 шілдеде Парижде көтеріліс бұрқ етті. 14 шілдеде Париж көтерілісшілердің қолында болды, Бастилияның алынуы Француз революциясының бастамасы деп белгіленді.

Ұлы Француз буржуазиялық революциясының басталуы. Көптеген тарихшылар революцияның басын 14 шілдемен байланыстырады. Бұл күнгі Бастилияны басып алу Француз революциясының алғашқы жеңісі болып табылады. Король Құрылтай жиналысын мойындауға мәжбүр болды. Кейінгі апталарда революция бүкіл елге жайылды. Қалаларда үкіметтің жаңа таңдаулы органдары муниципалитеттер пайда бола бастады. Жаңа қарулы күштер Ұлттық гвардия құрылды. Көтерілген шаруалар сеньорлардың қамалдарын өртеп, олардың жерлерін басып алумен айналысты.

Ұлы Француз революциясының тарихын үш кезеңге бөледі: біріншісі – 1779 жылдың 14 шілдесі – 1792 жылдың 10 тамызы аралығы; екіншісі – 1792 жылдың 10 тамызынан – 1793 жылдың 2 маусымына дейін; үшіншісі – революцияның шарықтау шегі – 1793 жылдың 2 маусымынан – 1794 жылдың 27/28 шілдесіне дейінгі уақыт.

Революцияның *алғашқы кезеңінде* билікті ірі буржуазия мен либералдық ақсүйектер басып алды. Олар конституциялық монархия атынан шықты. Бұл топтың арасында жетекші рөлді атқарғандар: М. Лафайет (1757-1834 жж.), А. Барнав (1761-1793 жж.), А. Ламет. 1791 жылдың қыркүйегінде XVI Людовик Құрылтай жиналыспен жасалған конституцияға қол қойды. Содан кейін елде конституциялық монархиялық тәртіп орнады. Құрылтай жиналысы таратылып, Заң шығарушы жиналыс жұмыс істей бастады.

Елде болған терең қоғамдық қайта құрулар революциялық Франция мен Еуропаның жетекші монархиялық мемлекеттері арасындағы қарама-қайшылықты күшейтті. Англия Париж қаласынан өз елшісін қайта шақыртып алды. Ресей патшайымы I Екатерина (1729-1796 жж.) Париждегі француздың сенімді өкілі

Женені елден қуып жіберді. Париждегі испан елшісі Ириарте сенім грамоталарын өзіне қайтарып беруін талап етті. Ал испандық үкімет Пиреней түбегі бойымен әскери маневрлер жасай бастады. Парижден Голландия елшісі қайта шақырылды.

1789 жылдың тамыз айында болған Құрылтай жиналысы екі негізгі актіні қабылдады. 4 пен 11 тамызда жасалынған декреттерге сәйкес жерге қатысты феодалдық меншікті жою туралы, шіркеу үлесін үкіметке беру туралы шешім қабылданды.

1789 жылдың 26 тамызында Құрылтай жиналысы Адам және азамат құқықтарының декларациясын қабылдады. Оның мазмұнында табиғи құқықтың ойлары бейнеленді. Декларацияның мазмұнында азаматтың негізгі құқықтары мен бостандықтары көрініс тапқан. Ол Франция тарихындағы ең маңызды заңнамалық құжатқа айналды.

Революцияның бірінші кезеңінің тағы бір маңызды құжаты 1791 жылы қабылданған конституция болды. Оның мазмұнында тәуелсіз мемлекеттің азаматтары мен құқықтарын ескерген маңызды тұстары болды. Француз Конституциясы қазіргі уақытқа дейін де өз маңыздылығын жоғалтпады. Тәуелсіз Қазақстан Республикасының Ата Заңы да Франция Конституциясынан бастау алған.

Франциядағы революцияның *екінші кезеңінде* елдің сыртқы саясатында да үкімет белсенділігін байқатты. 1792 жылы Пруссия мен Австрия Францияға қарсы әскери одақты құрды. Олар Франциядағы монархияға және барлық еуропалық державалардың қауіпсіздігіне қатер төндіретін жағдайлардың таралуына жол бермейтіндігі туралы жариялады. 1792 жылдың 20 сәуірінде Франция Австрияға қарсы соғыс жариялады. Соғыс француз әскері үшін сәтсіздіктерден басталды. Майдандағы ауыр жағдайға байланысты Заң шығарушы жиналыс «отанымызға қауіп төніп тұр» деп жар салды. 1792 жылдың көктемінде жас сапер капитаны, ақын және композитор *Клод Жозеф Руже де Лиль* (1760-1836 жж.) шабыттана отырып, бір түннің ішінде атақты *«Марсельезаны»* жазды. Кейіннен ол француздың ұлттық әнұранына айналды.

1792 жылы монархиялық конституцияға негізделген барлық саяси жүйе түбегейлі жойылды. 1792 жылдың 10 тамызын-

да Париж коммунасы басқарған халық көтерілісі болды. Тюильри сарайы алынды. Революцияның *екінші кезеңі* басталды. Бұл кезеңде Париж коммунасы қалалық өзін-өзі басқару органына айналды. Ол 1793-1794 жж. революциялық үкіметтің ең маңызды сүйеніші болды. Коммунаны *П.Г. Шометт* (1763-1794 жж.), *Ж.Р. Эбер* (1757-1794 жж.) және т.б. басқарды. Көптеген монархиялық газеттер жаптырылды. Олар бұрынғы министрлерді соттады, мүліктік ценз жойылды; 21 жасқа толған барлық ер адамдар дауыс беру құқығына ие болды.

Коммунаның жетекшілігімен Париж халқының көп бөлігі Тюильри сарайына шабуыл жасауға дайындалды. Олар Тюильри сарайын басып алды. Заң шығарушы жиналыс корольдің биліктен бас тартуы туралы үкім шығарып, жаңа жоғарғы үкімет Ұлттық конвентті (жиналыс) шақыруға шешім қабылдады. 10 тамызда болған көтеріліс революцияны жаңа кезеңге көтерді.

Жиналыс XVI Людовикті тақтан тайдырды. 1792 жылдың 11 тамызында Франциядағы монархия іс жүзінде жойылды. Заң шығарушы жиналыс «10 тамыздың қылмыскерлерін» (корольді жақтаушылар) соттау үшін Төтенше әскери сотты ұйымдастырды.

20 қыркүйекте екі маңызды оқиға болды. Француз әскерлері Вальми маңындағы шайқаста қарсыластардың әскеріне тойтарыс беріп, алғашқы жеңісіне қол жеткізді. Сол күні Парижде Ұлттық Конвент жұмысқа кірісті. Сонымен қатар 21 қыркүйекте король билігін жою туралы декрет қабылданды. Якобшілдер мен жирондықтардың арасында қызу тартыс пайда болды. Жирондықтар революцияның нәтижесіне қанағаттанды. Якобшілдер революциялық қозғалысты тереңдету қажет деп санады. Ұзақ талқылау барысында Конвенттегі екі декрет бір ауыздан қабылданды: жеке мүлікке қол сұқпаушылық туралы, монархияны ыдырату және Республиканы құру туралы.

Республиканы жариялау. XVI Людовиктің өлім жазасына кесілуі. 22 қыркүйекте Франция Республика болып жарияланды. Бұл Франция тарихындағы бірінші республика еді. Республиканың «*Еркіндік, теңдік және бауырластық*» деген ұраны болды.

Революцияның екінші кезеңінде саяси жетекшілік жирондықтардың қолына өтті.

Жирондықтар негізінен республикалық сауда-өнеркәсіп және жер шаруашылығының буржуазиясының өкілдерінен құралды. Жирондықтардың көшбасшылары *Ж.П. Бриссо* (1754-1793 жж.), *П.В. Верньо* (1753-1793 жж.), *Ж.А. Кондорсе* (1743-1794 жж.) болды. Конвенттің оң қанатын 136 депутаттан құралған жирондықтар деп атады. Жирондықтарға сол қанаттың құрамындағы яacobшілдер қарсы тұрды. Конвенттің сол қанатының жоғарғы палатасының 113 депутатын «таулар» немесе «монтаньярлар» деп атады. Олардың арасында *М. Робеспьер* (1758-1794 жж.), *Ж.Ж. Дантон* (1759-1794 жж.), *Ж.П. Марат* (1743-1793 жж.) болды. Ешбір топқа жатпайтын орталық бөлігін Конвенттің «батпағы» немесе «тегістігі» деп атады.

1792-1793 жылдардың қыс мезгіліне таман қалалар және ауылдардағы халықтың көпшілігі революцияның ары қарай тереңдеуін талап етті. Конвентке нан және басқа азық-түліктің тұрақты бағасын белгілеу талаптары қамтылған петициялар түсіп жатты. Көктемге таман жер туралы мәселе қайта туындады.

Сол кезде барлығын толғандыратын мәселе тұтқынға алынған XVI Людовиктің тағдыры болды. Конвент оны соттауға шешім қабылдады. 1793 жылдың 14 қаңтарында Конвенттің 749 депутатының 387-сі корольді өлім жазасына кесу үшін дауыс берді. 1793 жылдың 21 қаңтарында XVI Людовик жазаланды. Осы жылдың қазан айында Мария-Антуанетта патшайым жазаланды.

1793 жылдың 21 қаңтарында корольдің өлім жазасынан кейін де, саяси күрес күрделене түсті. Коммуна, секциялардың көп бөлігі, монтаньярлар, кордельерлер клубының мүшелері жирондықтарға қарсы бірікті.

XVI Людовиктің жазасы антифранцуздық коалицияны кеңейту үшін себеп болды, оған Англия мен Испания кірді. Сыртқы майдандағы сәтсіздіктер, ел ішіндегі экономикалық қиындықтардың тереңдеуі, салықтың өсуі жирондықтардың позициясын әлсіретті. Ел ішінде толқулар көбейе бастады, тонаушылық, адам өлтіру жағдайлары орын алды. Ал 1793 жылдың 31 мамыр – 2 маусым аралығында ұлттық көтеріліс болды. 1793 жылдың көктемінде революция дағдарыстың жаңа деңгейіне көшті. Париж

секцияларының көпшілігі, яacobшілдер бір ауыздан жирондықтарды қоғамнан шығару туралы пікір айтты. 1793 жылдың 31 мамырында көп мыңдық халық тобы мен ұлттық гвардияның күрескерлері Конвентті қоршап алып, жирондықтардың көшбасшылары қамауға алынды.

Революцияның үшінші, яғни шарықтау кезеңі басталды. Францияда яacobшілдер диктатурасы орнады. Биліктегі буржуазиялық радикалдық топтар қаланың негізгі бөлігі және шаруаларға сүйенген еді.

Яacobшілдер буржуазиялық-демократиялық революцияның жетістіктерін нығайту мақсатында маңызды іс-шараларды қабылдады. 1793 жылдың 3 шілдесінде халыққа аз телімді жерлерді 10 жылдық мерзімге сату туралы Заң қабылданды. 1793 жылдың 24 маусымында жаңа конституция қабылданды. Конституцияға сәйкес Франция республика деп жарияланды. Мемлекеттік құрылымы бойынша ол бірыңғай және бөлінбейтін, яғни, унитарлық мемлекет болып табылатындығы туралы атап өтілді. Заң шығарушы билік заң шығарушы корпусқа тиесілі. Жаңа Конституция бойынша қарастырылған мәселелер:

- заң шығарушы жиналыстың бір палатасының болуы;
- сайлауда тікелей дауыс беру жүйесі;
- жас шектелімі 21 жастан асқан болуы керек.
- демократиялық құқықтар мен бостандықтар жарияланды.

Қызықты мәлімет. *Ұлы француз революциясының талқандалуынан кейін 1793 жылы Ұлттық конвент күнтізбе мен уақытта есептеу бірлігінің реформасын жүргізді. Бір жыл әрқайсысы 30 күннен тұратын 12 айға бөлінді. Бір ай 10 күннен тұратын 3 декадаға бөлінді. Мемлекеттік қызметшілер үшін олардың бір күні ғана демалыс күні болып белгіленді. Бір жылдағы қалған санкютидтер деп аталынған 5 пен 6 күндер ешбір айға жатқызылмады. 1 күнде жаңа ережелер бойынша 10 сағат, 1 сағат – 100 минутқа, ал 1 минутта – 100 секунд болған. 1806 жылдың 1 қаңтарынан бастап Наполеон бұл жүйені жойып, оның орнына бізге белгілі күнтізбені қайтарған.*

1793 жылғы Конституция халықтың барлық талаптарына сай келді. Бірақ шілде-тамыз айларында республиканың жағдайы қиындап кетті. Азық-түлік дағдарысы басталды. Якобшілдердің міндетті шарты – мемлекеттік билікті орталықтандыру болды. Конвент жоғарғы заң шығарушы орган ретінде қалды. Оның қарамағындағы атқарушы биліктің қызметін 11 адамнан тұратын Қоғамдық құтқару комитеті атқарды. 1793 жылдың шілдесінде Конвент Қоғамдық құтқару комитеті ретінде қайта сайланды. Үкіметті Робеспьер басқарды.

Жаңа үкіметтің жағдайы ауыр болды. Соғыс өршеленді. Францияның көптеген департаменттерінде бүліктер орын алды. Якобшілдер одағының ішінде саяси күштердің бөлінісі көрініс тапты. Бір жағында террорды тоқтату керек деген, Қоғамдық құтқару Комитетін басқарған Дантон мен оның жақтастары болды. Келесі тарабында қатал билікті ұстап тұруды қолдаған Робеспьер мен оның жақтастары орналасты. 1793 жылдың 13 шілдесінде террористік акт жасалды. Белсенді якобшілдердің бірі Жан Поль Марат пышақтан өлтірілді. Бұл жағдайдың нәтижесінде көптеген қалалардағы контрреволюциялық террорға жауап ретінде якобшілдердің терроры күшейді.

1794 жылдың көктемінен бастап, якобшілдер одағы тез ыдырап кетті. Робеспьер билікті басып алушы деп айыпталды. 1794 жылы (27 шілдеде) 9-термидор Робеспьер мен оның серіктестерін, ал келесі күні барлық жақтастарын тұтқынға алып, оның басын шапты. Якобшілдер диктатурасы жойылды. Якобшілдерден тазартылған Конвент өз қызметін бастады. Термидориандық төңкеріліс революцияның аяқталуының басы болды.

Франциядағы ағартушылық қозғалыс. Француз буржуазиялық революциясының басталуында ағарту қозғалысының рөлі зор болды. Оның негізінде халықтың ой-санасы көтеріліп, революциялық көңіл-күй қалыптасты. Оқу-ағарту бағытының өзі де қоғамдық қозғалыс пен идеологияны білдірді. Ол тұлғаның ақыл-ойы мен өнегелігін дамытуға, қоғамдық өмірдің барлық жағын адамгершілік сипатқа келтіруге бағытталды. Француз ағартушылық қозғалысы ақсүйектік мәдениеттің елеулі ықпалымен қалыптасты. Оның негізінде қарым-қатынастың жаңа өзіндік түрі

салон қалыптасты. Салон ұжымдық уақыт өткізу әдісі ретінде қарастырылды. Ол саяси, әдеби-шығармашылық және басқа да интеллектуалдық қызметті ұйымдастырудың орталығы болып қызмет етті. Ағартушылар философиялық, ғылыми, әдеби әр түрлі үйірмелерді құрды. Ағартушылық қозғалыс мықты идеялық қозғалыс ретінде Англияда Джон Локк сияқты ойшылдардың еңбегімен басталды. Ал Францияда XVIII ғасырдың 40 жылдары пайда болды. Қозғалыстың Монтескье, Вольтер, Гольбах, Руссо сияқты өкілдері қоғамның әр түрлі әлеуметтік топтарынан шыққан.

Ағартушылардың ішіндегі ең маңыздысы энциклопедистердің үйірмесі болды. Энциклопедистер деп 1751-1772 жылдары аралығында жеке-жеке томмен шыққан, атақты «Энциклопедия немесе ғылым, көркемөнер және қолөнердің түсіндірме сөздігін» жасаушыларды атаған. Үйірменің жетекші философы Дени Дидро, оның белсенді мүшелері – Гольбах, Руссо, Гельвеций, Кондорсе, Кондильяк және т.б. болды.

Ағартушылық қозғалыстың рухында жазылған француз әдебиетінің алғашқы еңбегі Ш. Монтескьенің «Парсы хаттары» болды. Ол 1721 жылы басылып шығарылды. Автор сатиралық, арасында тұспалдау мәнерімен, шығыс деспоттың сарайында билік ететін әрекеттерді көрсетеді. Бірақ парасатты, ойшыл оқырман Монтескьенің астарлау формасында француз абсолютизмінің пиғылдары мен тәртіптері жайлы жазғанын анық байқайды. Сонымен қатар, Монтескье «Заң рухтары туралы» (1748 жылы) трактаттың авторы ретінде де танымал болған. Ол алғашқы рет биліктің үш тармаққа – заң шығарушы, атқарушы және сот билігі болып бөліну қағидасын ұсынды.

Францияның ағартушылық қозғалысының дамуындағы жаңа кезең Руссоның есімімен тығыз байланысты. Ол қоғамның игілігі үшін адамның қызмет етуін талап етті. Руссоның ойынша: «Теңдік жоғалды, жеке меншік пайда болды және кең ормандар көз қуандыратын егістікке айналды, оларды адамның еңбегімен суару керек еді. Сол жерлерге көп ұзамай егін салынып, солармен бірге құлдық та, кедейлік те өсті».

Руссо сауданың еркіндігін де қолдамады. Ол мемлекет сауданы және өнеркәсіпті жалпы қоғамның игілігіне сай бағыттап,

азық-түлік, қаржы, тауарларды дұрыс бөлу үшін бақылау жасау керек деп санады. Монтескье, Вольтер, Дидро сияқты осындай француз ойшылдарының арқасында Франциядағы ағартушылық идеялары басқа Еуропа елдеріне қарағанда кең таралды. Олар елдегі қоғамдық санаға сілкініс жасады. Ағартушылардың еңбектерінің ықпалымен революциялық көңіл-күй қалыптасты.

Термидорлық билік. Директорияның сыртқы және ішкі саясаты. 1794 жылдың 27 шілдесінде яacobшілдер диктатурасының қарсыластары мемлекеттік төңкеріс жасады. Ол 9-термидорлық төңкеріс деген атпен белгілі. Олар ірі буржуазияның жаңа топтарының мүдделерін білдірді.

Жұмысшы тобы және халықтың кедей топтарының ұйымдаспағандығы, яacobшілдердің бөлініп кетуі ірі буржуазияның пайдасына шешілді.

Францияда 9-термидордың бірінші контрреволюциялық төңкерісінен кейін билік басына буржуазия келді. Яacobшілдер клубы жабылып, оның ғимараты мөрленді. Париждік секциялар таратылды, революциялық өзін-өзі басқару қыстартылды. Конвентке жирондықтар қайтып келді. Яacobшілдерді ығыстырғаннан кейін ірі буржуазияның өкілдері Конвентте көпшілік дауысқа ие болды. 1795 жылы 22 тамызда ол жаңа конституцияны қабылдайды. Конституция ірі буржуазияның билікке келуін бекітті.

1795 жылдың конституциясы немесе оны III Республика Конституциясы деп ресми түрде атады. Ол француз революциясының термидорлық кезеңінің аяқталуын және Директорияға көшуін білдірді. Бұл Ұлттық Конвенттің ең соңғы ірі әрекеті және оның жұмысының қорытындысы болды.

Директорияның құрамы өзгеріп отырды, оның басқару кезеңі – 1795 жылдың 4 брюмерінен, 1799 жылы 18 брюмеріне дейінгі (26 қазан – 9 қараша) аралықты қамтыды. Қалалық пен ауылдық кедейлердің жағдайлары ауыр болып қала берді.

Революцияның маңызы. XVIII ғасырдың соңында орын алған Франциядағы революция Еуропа елдерінің саяси дамуына ықпал еткен маңызды оқиғаға айналды. Оның нәтижесінде Франциядағы бірнеше жыл үстемдік құрған феодалдық абсолюттік билік жойылды. Капиталистік қарым-қатынастарға жол ашылды.

бір-бірімен әрі шетелдік алып мемлекеттермен одақтасу құқығын әкелді. Соғысты аяқтаған Вестфаль бейбіт келісім-шарты Германияның мемлекеттік-саяси бытыраңқылығының тереңдеуіне әкелді.

Қасиетті Рим империясындағы князьдарға егемендік беру туралы жарлықтардың маңыздылығы зор болды. Олардың арқасында империяға кіретін мемлекеттер халықаралық құқықтың дербес субъектісіне айналды. XVII ғасырдың II жартысында 300-ге жуық князьдіктер, 51 имперлік қала, 41 мың 475 имперлік рыцарлықтар тәуелсіз деп саналды. Бірақ іс жүзінде олардың тек жетекшілері ғана азат болған еді. Олардың өз арасында да бір-бірімен күрестер жалғасып жатты. Империяның аумағында Франция, Англия, Швецияның корольдері өз билігін жүргізді. Бранденбург курфюрсті Пруссияға ие болып, ол империяға кірмеді. Богемия королі Венгрияның да королі еді және ол да империяға кірмеді. Осылайша Қасиетті Рим империясы жекелеген мемлекеттердің қауымдастығын құрады. Оның басшылығында кайзер немесе император болды.

Император оның өмір сүру уақытына дейін Габсбургтер әулетінің (Австрия сарайы) өкілі болды және сәйкесінше Венада орналасты. Курфюрсттер коллегиясы (кеңес) Майнц архиепископі басқарған бірінші курияны құрады. Екінші курияға 100 дауысқа ие князьдардың кеңесі кірді. Үшінші курияны – 51 имперлік қала өкілдері кірген қалалар кеңесі құрады.

Тарихи жағдайларға байланысты бұл кезеңде герман мемлекеттерінің экономикалық өсуінің бәсеңдеуі байқалды. Озат Батыс Еуропа елдерімен салыстырғанда, жаңа өндірістік қатынастар да баяу дамыды. Олардың территориялық бытыраңқылығы бір шеңберде тарылтты.

Германия шаруашылығын қайта қалпына келтіруде жекелеген аумақтық мемлекеттердің экономикалық саясаты маңызды рөлге ие болды. Бұл саясат меркантилизмде көрініс тапты. Меркантилизм – мемлекеттік экономикалық басқару туралы ілім. XVII-XVIII ғасырлардағы экономикалық саясаттағы меркантилизмнің негізгі қағидасы – белсенді сауда теңгерімі ұлттық байлықты ұлғайтып, мемлекеттік қазынаны толтырады деген пі-

кір болған. Империяның барлық аумағында осындай саясатты жүргізу ішкі кедендік шекаралардың болмауы себебінен мүмкін емес еді. Германияда ол ерекше сипатқа ие болып, камерализм деп аталды. Оған сәйкес неміс князьдары, өз елінің тауарларын басқа елдерге шығаруға бағытталған кәсіптік салаларға қолдау көрсетті. Сондай-ақ камералистік шараларға дербес мануфактуралардың құрылуы, жеке тауарлардың кіргізілуі және шикізаттың экспортқа шығаруына тыйым салу, белгілі бір өнімге әкелінетін жоғарғы баж салықтарын белгілеу, сапаны бақылау, мәжбүрлеп еңбек еткізуді пайдалану және т.б. жатады.

Германияның кәсіп пен сауда саласы XVII ғасырдың аяғында депрессияны тез жеңді. Оның дамуында маңызды рөлді цехтар ойнады. Мануфактуралардың таралуы цехтық кәсіпке қатты соққы болып тиді. Мемлекеттік саясат дәстүрлі және жаңа кәсіптердің дамуына бағытталды. Олар шексіз билік сарайларының, дворяндар және сыртқы сауданың қажеттіліктерін қанағаттандырды. Едәуір дамыған мемлекеттердің (мысалы, Пруссия, Саксония, Вюртемберг) бірқатар салаларында мануфактураның рөлі артты. Мысалы, XVIII ғасырдың соңғы ширегінде тоқыма және металл өңдеу өнеркәсібінің басты орталығы Берлин қаласы болды. Ол жерде тек тоқыма өнеркәсібінің өзінде 1782 жылы 65 мануфактура жұмыс жасады. 1710 жылы Еуропада бірінші болып, қазіргі кезде дүниежүзіне белгілі Мейсендегі фарфор мануфактурасы құрылды. Дәл сондай сипатта Вена, Хекс, нимпенберг, Фюрстенберг, Франкенталь, Берлинде ұқсас кәсіпорындар пайда болды. Неміс мемлекеттерінде өнеркәсіп революциясының алғашқы нышандары пайда болды. Капитализмнің даму жағдайында қалыптасып жатқан, әрі билікке тәуелді буржуазияның рөлі өсе бастады. Осы үдерістердің барлығы халық наразылығының басталуына ықпал етті.

Аграрлық құрылыс және шаруалар қозғалысы. Ауыл шаруашылығының дамуына ұзақ уақыт соғыс зардаптары ықпалын тигізді. Кейбір жерлер шөл далаға айналды. Ол XVIII ғасырдың басында-ақ өңделмей қала берді. Ұзақ уақыт бойы ауыл шаруашылығы өнімдеріне төмен бағалар сақталып тұрды.

XVI-XVII ғасырларда Германияда аграрлық қатынастардың екі типі қалыптасты. Эльба өзенінен батысына қарай орналасқан аудандарда, жер иеленуші дворяндар әдетте өз шаруашылықтарын жүргізбеді. Олар жерді қысқа мерзімге немесе мұрагерлікке жалға беріп, рента мен әр түрлі алымдар есебінен өмір сүрді. Шаруалар жеке басы тұрғысынан еркін болды. XVI ғасырдың аяғынан бастап солтүстік-батыста шаруалар алымдары мен төлемдерінің артуына және жалға алушыларды көшіріп жіберуге тыйым салынды. Шаруашылықтың тыныштығы шаруалар міндеткерліктеріне байланысты болды. Олардың басты формасы баж салығы болды. Сонымен қатар, белгілі мөлшердегі астықтан, мал шаруашылығының өнімдерінен, ақша мен дәстүрлі феодалдық алым-салықтар айналымда болды. Отызжылдық соғыстың, империя аумағындағы мұрагерлік үшін соғыстың, салықтардың өсуі және міндеткерліктің ауыртпашылығы шаруа халқының наразылығын тудырды. Нәтижесінде халық көтерілістері көбейді. 1650 жылы Шенбург графтығында шаруалардың толқуы басталды. Олар 30 жыл бойы тоқтаған жоқ. 1699 жылдан бастап 1735 жылға дейін шағын Гогенцоллерн-Гехинген қожалығында, аңшылық құқығына және шаруа міндеткерлігіне қарсы бағытталған қаруланған шаруалар толқуы басылмады. 1705-1706- жылдары ауқымды көтеріліс Баварияны қамтыды. Ірі шаруа көтерілістері жоғарғы және төменгі Силезияда белең алды. Шаруалардың қажырлы күресі 1785 жылы да жалғасын тапты. Славяндар мен немістердің бірлескен күресі Габсбургтердің қожалықтарында да орын алды. Кейбір жағдайларда шаруалар қалалық төменгі топтармен бірге көтерілді.

Бранденбург-Пруссия. Вестфаль келісім-шартынан бастап XVIII ғасырдың аяғына дейін Бранденбург-Пруссия мемлекетінің рөлі едәуір артты. «Ұлы курфюрст» Фридрих Вильгельмнің билік ету кезінде ол еуропалық алып мемлекетке айналды. Абсолюттік, шексіз билік тәртібін орнатқан курфюрст сословие мен сословие өкілдік рөлінің құқығын күрт шектеді. Ол басқаруда қатаң орталықтануды орнатып, тұрақты армияны құрды. Фридрих оңтайлы сыртқы саясатты жүргізді. Ең бастысы, 1660 жылы Оли-

вадағы келісім бойынша Польшаның лендік тәуелділігінен Пруссия герцогтығын босатты. Оның басқаруы уақытында каналдар мен жолдар салынды, мануфактуралар құрылды. 1685 жылғы курфюрст қабылдаған Потсдам жарлығының маңызы зор болды. Ол бойынша 20 мыңнан астам француздық гугенот-протестанттар Бранденбургке, негізінен Берлинге көшірілген. Ол Бранденбург өнеркәсібі және саудасының дамуына айрықша ықпал етті. Бранденбургтың саудасын дамыту мақсатымен Африканың Гвинея жағалауында отары пайда болды. Бранденбург-африкандық сауда компаниясы қалыптасты және сауда флоты салына бастады.

1688 жылы Бранденбург тағына оның ұлы Фридрих отырды. Фридрих орталықтандыру саясатын жалғастырды. Оның билікте болу уақытында орталық қаржы және басқару органына айналған Бас әскери комиссариаты құрылды. Сонымен қатар, әкімшілікті басқарған Құпия сарай палатасы қалыптасты (гофкамера). Сословиелік институттар өз ықпалын жоғалта бастады. Бірақ, оның басты жетістігі Пруссияны корольдік дәрежесіне көтеруі болды. Корольдік титулды тек императордың келісімімен ғана алуға болатындығы туралы дәстүрді сақтап, курфюрст өз әрекеттерімен императорлардың тарапынан қолдау тапты. 1701 жылы Фридрих Кёнигсбергте таққа отырды. Ол алғашқы прусс I Фридрих королі (1657-1713) болды. Корольдік титулды алғаннан кейін Фридрих нағыз тәуелсіз еуропалық патшаға айналды. Утрехтегі бейбітшіліктің арқасында оның корольдік титулы халықаралық мойындауға ие болды. Сонымен қатар, ол батыстағы қожалықтарын жинақтай алды. Бұл – төменгі Рейндегі (Линген және Мерс графтігі) және Швейцариядағы иеліктер (Нейшатель князьдігі мен Фалангин графтігі).

1713 жылы пруссиялық король ретінде I Фридрих Вильгельм (1688-1740 жж.) билікке келді. Ол қатаң саясатты жүргізді, мемлекет шекарасынан ақша аударымдарының көлемін азайту үшін шетелден әкелінетін тауарларды кіргізуге барынша бөгет жасады. 1717 жылы міндетті мектептік білім алу енгізілді. Жаңа магистранттық алқалар корольдік билікке тікелей бағынышты болды. Елдегі басталған милитаризация арнасында министрлер санын

қыскарту бойынша шаралар басталды. 1723 жылы I Фридрих Вильгельм жаңа орталық орган Генерал-директорияны құрды. Ол өз қолында елдің барлық экономикалық саясатын шоғырландырды.

1740 жылдан кейін жаңа ерекше департаменттер құрылды, сыртқы істер ведомстволары пайда болды (Кабинет-министериум). Жасырын кеңес, ұлы канцлермен басқарылатын арнайы департаментке өзгертілді. Бұл жоғарғы органдар тек монархқа бағынды, ал олардың басшылары кабинет деп аталынатын ерекше өкімет құрды.

Монархты басты алаңдатқан мәселе бұл армия еді. I Фридрих өз армиясын Еуропадағы ең соғысқа қабілеттілердің біріне айналдырып, оның санын 38 мыңнан 84 мыңға дейін ұлғайтты. Армияны әскери киіммен қамтамасыз ету үшін Берлиндегі әйгілі Лагерхауз құрылды. Ол шұға мануфактурасы, мыңдаған үй тоқымашылары және әскери жетімдер үйін біріктірді. I Фридрих Вильгельм 1740 жылдың 31 мамырында қайтыс болды. Прустық әскери жүйе маңыздылығын I Фридрих Вильгельм мұрагері, оның ұлы II Фридрих (1740-1786) кезінде де сақтады.

II Фридрих таққа отырғаннан кейін көп ұзамай Силезия үшін Австрияға қарсы соғыс басталды. Үш соғыстың нәтижесінде Силезияның үлкен бөлігі пруссиялық провинцияға айналды. II Фридрих «ағартушылық абсолютизм» саясатының өкілі болды. Ол құқық пен басқару саласында реформалар жүргізді, меркантилистік саясатын жүзеге асыруын жалғастырды. Оның басқаруы кезінде мануфактуралар құрылды, банктер ашылды, каналдар салынды, Берлин мен Потсдамда үлкен құрылыстар жасалды, білім беру жақсарды, дінге сенушілік кең таралды. II Фридрих 150 мың адамнан тұратын армияға көп көңіл бөлді.

Халықаралық қатынастардағы Германдық мемлекеттер. Неміс мемлекеттерінің сыртқы саясаты бірінші соғыстан кейінгі онжылдықта қатаң бір бағыттылықпен ерекшелене қоймады. Саяси жоспарлар тез өзгеріп тұратын, тұрақсыз одақтар пайда болатын және қайта ыдырайтын. Осы ынтымақтастықтардың арасында тек Рейн одағы ерекше орын алды. Оның құрылуына

1658 жылы III Фердинандтың кіші ұлы I Леопольдтің (1640-1705 жж.) император ретінде сайлануы ықпал етті. 1658 жылдың тамызында Леопольдтің Габсбургтер императоры ретінде сайлануынан кейін, Рейн одағына Майнц, Трир, Кёльн, Пфальц-Нейбургск, Брауншвейг-Люнебургск, Бремен-Верденск герцогтары және ландграф Гессен-Кассельск сияқты курфюрстілер бірікті. Сондай-ақ оған XIV Людовик те қосылды. Франция тарапынан үнемі қорқытулар мен интервенциялар 1668 жылғы одақтың жұмысының тоқтауына әкелді.

XVII-XVIII ғасырлардың тоғысында Еуропаның ең басты саяси проблемаларының бірі испан мұрасы болды. Ол испан королі IV Филипптің (1665 ж.) өлімінен кейін басталды және Франциямен қайшылықтарды күшейтті. IV Филипптің мұрагері II Карлдың 1700 жылға дейін билік еткеніне қарамастан, испандық таққа XIV Людовик және I Леопольд өз ұмтылыстарын білдірді. Екеуі де IV Филипптің жиендері болды және екеуі де оның қыздарымен тұрмыс құрған. Француз королі IV Филипптің үлкен әпкесінің ұлы болды және оның үлкен қызы Мария Терезияға үйленген. IV Филипп өлгеннен кейін, «брабанттық құқықты» пайдаланып, XIV Людовик өз жұбайының атынан 1667 жылы испандық нидерландыға (Фландрия мен Бургундия графтігіне) өз әскерлерін кіргізді. «Брабанттық құқық» екінші некеден туылған балалар алдында бірінші некеден туылған балаларға артықшылық құқығын білдірді. Испания да, империя да қарсылық білдірген жоқ. Ал Франция Аахенде (1668 жылы 2 мамырда) жасалған бейбітшілік келісіміне сәйкес, 10 фландрлік қамалдарын, соның ішінде Лилльді де алды. Бірақ Франш-Конте Испанияға қайтарылды. 1678-1679 жылдары нимвегендік келісімдер топтамалары нәтижесінде, Франция зор шығындарсыз Фландрия мен Рейнде өз позицияларын кеңейтті.

I Леопольдтің айналасында антифранцуздық коалиция қалыптаса бастады. Оның құрамына Саксония, Ганновер, Бавария, сондай-ақ граф Георг Фридрих Вальдек-Айзенбергтің бастама-сымен құрылған Франкон және Шваб империялық округтерінің ассоциациясы кірді. Енді I Леопольд түріктерге де қарсы, Францияға да қарсы соғысқа дайын болды. 1686 жылы Батыс Еуро-

падағы Францияның аумақтық басып алынуына қарсы тұру мақсатымен Аугсбургте Голландия, I Леопольд, Испания, Швеция, Бавария, Пфальц, Саксония арасында жасалған құпия қорғаныс одағы (Аугсбургтік лигасы) құрылды. Кейіннен Лигаға бранденбургтік курфюрст те қосылды. Оның француз королімен келіспеушіліктері Нанттық жарлықтың жойылуына байланысты пайда болды. Кейіннен Франция III Вильгельм Оранский (1650-1702 жылдары) басқарған қауіпті коалициямен бетпе-бет келді. Ол 1689 жылы ағылшын тағына отырды. 1697 жылы Франция мен Аугсбург лигасы мүшелері арасында келісімдер топтамасы ретінде Рисвикск (Рисвикский) бейбіт келісімі жасалынды. Бұл келісім Францияның алып мемлекеттілігінің құлдырауының бастау белгісі болды.

XVII ғасырдың соңғы онжылдығында испандық тақты иемдену мәселесі шиеленісіп, соғысқа ұласты. Испандық мұра үшін соғыс басталды (1701-1714 жылдары). Қолбасшы Евгений Савойскийдің басшылығымен австриялық әскерлер, Германияның өзінің аумағымен бірге соғыстың бірінші кезеңінде әскери қимылдардың басты театры болған Солтүстік Италияға кірді. 1713 жылы сәуірінде Утрехте испандық мұра үшін соғыс қатысушылары арасында бейбітшілік келісім жасалынды. Франция императордың одақтастары – Голландия, Англия, Португалия және Пруссиямен келісімге қол жеткізді. Бурбондық Филипп Испанияны және оның отарларын келешекте олардың Франциямен бірігу құқығынсыз алды. Франция Англия тағындағы ганноверлік әулетін мойындады. 1714 жылы I Георг атымен Людвиг Георг Англия королі ретінде жарияланды. Осы кезден бастап Ганноверді ағылшын королі тағайындаған билеуші басқарды. Австриялық Габсбургтер испандық нидерланды (Бельгия), Милан, Сардиния және Неапольді иеленді. Бірақ Вена сарайы келісімге қол қойған жоқ. Өйткені ол бойынша императордың Бурбондардың пайдасына Испаниядан бас тартуы қарастырылды. Бірақ VI Карлдың жалғыз күрес жүргізуге күші де болмады. Сол кезде, Утрехт бітімі бойынша Страсбург пен Эльзасты сақтап қалған Франция да бейбітшілікті аңсады. Раштаттағы екі қолбасшы Евгений Савойский мен Гектор Вилларом арасындағы үш айға созылған келіссөз-

дердің нәтижесінде VI Карлдың испандық тақтың иегері ретінде V Филипп Анжуйскийді мойындау туралы келісімімен аяқталды. Франция Рейннің оң жағалауындағы басып алынған қалалар мен камалдардан бас тартты. Рейн бойынша кеме қатынасын жүргізуге еркіндік берілді. VI Карл Сардинияны сақтап қалды және Испандық Нидерланды, Неополитандық корольдік, Таскананың бөлігі, Милан герцогтігін алды. 1714 жылдың 7 қыркүйегінде германдық мемлекеттердің Баден конгресі Раштатт бейбітшілік келісім-шарттарын бекітті.

Ресейдің Еуропаның белсенді саясатына ауысуы неміс аумақтық мемлекеттерінің халықаралық жағдайына тікелей ықпалын тигізді. XVII ғасырдың екінші жартысынан бастап, әсіресе I Петр патшалық ету кезінде Ресей мен бірқатар неміс мемлекеттерінің саяси байланыстары күшейді. Сондай-ақ Утрехт бітімі неміс мемлекеттерінің Солтүстік соғысқа (1700-1721 жж.) Швеция және Ресеймен бірге қатысуына мүмкіндік берді. Еуропаның шығысында жаңа халықаралық тәртіп пен күштердің арақатынасы қалыптасты. 1719 жылы Англия мен Ганновер, Австрия және Саксония, Польшаның арасында Ресей мен Пруссияға қарсы одақтық келісім жасалынды. Сонымен қатар ол бойынша Пруссия аумақтарының бөлінуі де қарастырылды.

XVIII ғасырда I Петрдің мұрагерлері кезінде орыс дипломатиясы белсенді саясат жүргізді. Олар мұндай белсенділікті Жетіжылдық соғыс (1756-1763 жж.) уақытында байқатты. Соғыстың барысында Ресей Австрия, Саксония, Франция және Швециямен одақтасып, Англия мен Пруссияға қарсы шықты. 1760 жылы орыс-австриялық әскерлер Берлинге кірді. Ал 1758 жылы Ресейдің әскерлерімен алынған Шығыс Пруссия орыс меншігі болып жарияланды, ал оның халқы Елизавета ханшайымға адал қызмет етуге ант берді.

XVIII жүзжылдықтың соңғы онжылдығында Ресей мен Германияның рөлі тұрақты түрде өсе бастады. 1779 жылы Тешен конгресінен кейін (Силезияда) Баварлық мұра үшін соғысты (1778-1779 жж.) аяқтаған Австриямен бір жағынан, Пруссия және Саксониямен екінші жағынан бейбітшілік жасалынды. Ресей империялық конституцияның ресми кепіліне айналды.

Сұрақтар мен тапсырмалар

1. Отыз жылдық соғыстан кейін Қасиетті Рим империясында қандай территориялық өзгерістер болды?
2. Соғыстан кейінгі герман мемлекеттерінің саяси дамуын сипаттаңыз.
3. Меркантилизм мен камерализм терминдерінің мағынасы қандай?
4. Герман мемлекеттері мен князьдіктері XVII-XVIII ғасырларда қандай соғыстарға қатысты?
5. I Фридрихтің саяси тұлғасын баяндаңыз.

§4. ИТАЛИЯ

Италияның саяси, әлеуметтік-экономикалық дамуы. XVI ғасырдың екінші жартысы мен XVII ғасырда Италия жаңа дәуірге өтті. Бұл уақыт феодалдық реакцияның кезеңі. Біріншіден, осы кезде Еуропаның алдыңғы қатарлы елі болған Италия өзінің жетекшілік мәртебесін басқа Батыс Еуропа мемлекеттеріне берген еді. Италия жаңа кезеңге ортағасырлық мұраның ауыр жүгін арқалап өтті. Ол сол шашыраңқы мемлекеттер қалпында қалды. Өзінің саяси құрылымы бойынша Италия әр түрлілігімен ерекшеленді. Венеция, Генуя сияқты кейбір қала-республикалармен қатар, теократтық Папа мемлекеті де өмір сүруін жалғастырды. Көптеген итальяндық мемлекеттердің көбісі кішігірім князьдіктер сипатында болды. Олардың басшылығында герцогтар, ұлы герцогтар, маркиздар, ал испандық иеліктерде вице-корольдер (Неаполитан корольдігі, Сицилия) және губернаторлар (Милан мемлекеті) болды. Соның ішінде Ломбардия, Сардиния корольдігі, Папа мемлекеті, Тоскана Ұлы герцогтігі және Неаполитан корольдігі сияқты тоғыз мемлекетке бөлінген бөліктерімен шетел мемлекеттеріне тәуелді еді. Неаполитандық корольдік Испанияның иеліктері ретінде Мадридтегі Италия істері бойынша Жоғарғы кеңеске бағынды. Бірақ іс жүзінде ол корольдіктің ішкі өміріне аз араласып, вице-корольге дербес қимылдауға мүмкіндік берді. Испандық үкіметтің негізгі мақсаты корольдіктен барынша көп қаржы тарту еді.

XVII ғасырда Италия Еуропада және өз ішіндегі мемлекеттер арасындағы соғыстардың алаңына айналды. Олардың барысында Франция мен Испанияның үстемдік үшін даулары шешілді. Савойя француздық бағытты ұстанып, кейіннен өзінің халықаралық беделін күшейтті. Бұл мемлекет өзінің географиялық жағдайының тиімділігі, әскери қабілетті армиясы және мемлекет басшыларының дипломатиялық іскерлігі арқасында еуропалық күрестерді тиімді пайдалана білді. 1571 жылғы Түркияға қарсы еуропалық мемлекеттердің коалициясында белсенді қатысқан Папа мемлекеті кейіннен әлемдік саясаттағы тәуелсіз рөлден бас тартты. Ол Франция мен Испанияның арасында арасалмақты сақ-

тай алмаудан қауіптенді. Папа мемлекеті бастапқыда испандық үкіметті қолдап, XVII ғасырда француз ықпалына өтті. Ол отыз жылдық соғыс сияқты ірі әскери-саяси қақтығыста да бейтараптылықты сақтап қалды. Мұндай Италия корольдігіндегі территориялық өзгерістер мен соғыстар елдің экономикалық дамуына да өз әсерін тигізді. XVII ғасырда Италияда капиталдың бастапқы қорлануы және капиталистік қарым-қатынастардың даму үдерісі баяу дамыды. XVII ғасырда Италия өнеркәсібінің құлдырауы орын алды. Қолөнершілер саны азайды, мануфактуралар қысқарды, жұмысшылардың саны азайды, сауда тауарының өтім нарығы қысқарды. Мысалы, 1616 жылы Миланда 70 шұға кәсіпорындары болды, ал 1629 жылы олардың саны 15-ке дейін азайды. Жұмысшылардың жартысы дерлік жұмыссыз қалды. Қару-жарак өндірісі құлдырауда тұрды. 1585-1645 жылдар аралығында шұға тоқу кәсіпорындарының 88-і жабылса, 1717 жылы олардың саны 32-ге жетті.

XVII ғасырда Генуя өзінің сауда және банк орталығы ретіндегі маңыздылығын жоғалтты. Италия еуропалық аумақта экономикалық дамуы бойынша кейінгі орынға шегерілді.

Өнеркәсіп пен сауданың құлдырауына байланысты елдің экономикалық өмірінде ауыл шаруашылығы күшейе түсті. Бұрынғыша ауыл шаруашылығындағы негізгі өнімдер ретінде – бидай, май мен шарап қалды. Сицилияда ерте кездерден кант құрағы жиналды. XVI ғасырдан Ломбардия, Тоскана, Неаполитан корольдігі мен Сицилия аралында тұт ағашы өсірілді.

Италияның әлеуметтік дамуында феодалдық билік басымдыққа ие болды. Феодалдық реакцияның белгілері елдің қоғамдық, саяси және мәдени салаларында көрініс тапты. Қоғам сословиелік кедергілерге бөлінді. Дінбасылар мен дворяндар – «басымдық берілген» топ ретінде мемлекетке салық төлеуден босатылды. Тек дворяндар армияда жоғарғы шендерге ие болып, мемлекеттік қызметтерді иемденді. Кейбір итальяндық мемлекеттерде дворяндар үшін арнайы соттар мен ерекше заңдар жұмыс істеді. Ал кейбірінде соттарға жазаны анықтау кезінде сословиелік ерекшелікті ескеру тікелей жазылды.

XVIII ғасырда Италия Еуропадағы кең ауқымды соғыстардың қатысушысына айналды. Испания мен Австрия мұрасы үшін, Жетіжылдық соғыстар Италияның барлық дерлік мемлекеттерін қамтып, территориялық өзгерістерге әкелді. 1714 жылғы Раштатт бейбіт келісімі нәтижесінде Милан герцогтігінде испандықтың орнына австриялық үстемдік келді. Орталық Италияның кейбір мемлекеттерінде Габсбургтерге жақын әулеттер немесе Австрияға бағынышты билік келді. Неаполитан корольдігі Мадридтен автономия алғанымен, Бурбондар әулетінің испандық тармағының бағыныштылығында болды. 1718 жылы Савойя әулетінің өкілдері басқарған Пьемонт корольдігі Италиядағы үстемдік үшін күресуші мемлекеттердің арасындағы жағдайды шебер пайдаланды. Ол Франция, Генуя Республикасы, Ломбардия мен басқа да шекаралық аумақтардың есебінен өз аймағын біршама кеңейтті. Ал кейіннен Сардинияны да иемденді.

XVIII ғасырда Италияның экономикалық дамуына оның саяси бытыраңқылығы айрықша әсер етті. Италияның саяси әлсіздігі елдің терең экономикалық-әлеуметтік дағдарысына әкелді. Бір ғана Венецияның өзінде шұғаның өндірісі XVIII ғасырда жылына 18 мың бөліктен 1200 бөлікке азайды. Венециялық шілтері Алансон мен Шантийоннан келген тауарлармен ығыстырылды. Венецияның металлургия мен кеме жасау саласы құлдырау қарсаңында болды. Ауыл шаруашылығының да жағдайы ауыр еді. Батпақты және өңделмеген жердің саны артты.

XVIII ғасырдың екінші жартысында Италия біртіндеп ауыр жағдайдан шыға бастады. Капиталистік өнеркәсіптің белгілері пайда бола бастады. Әсіресе, ол Италияның солтүстігінде: Ломбардия мен Венецияда дамыды. Бұл аумақтарда орталықтандырылған мануфактуралар құрылды және оларда 300-400 адам жұмыс істеді. 1787 жылы Миланда мануфактура саласында 17 мың 785 адам қызмет етті. 1791 жылы бұл елде 40 жібек пен 15 шұға өңдеу мануфактуралары болды. Басқа да орамал, айна сияқты тауар түрлерін дайындайтын мануфактуралар құрылды. Флоренцияда 1769-1779 жылдары 437 мың 618 скудаға (тиын), ал 1787-17936 жылдары 664 мың 888 скудаға тең болған жібек маталарды

шығарды. Сардиния корольдігінде жаңа тоқыма мен шиша мануфактуралары пайда болды. 1745-1797 жылдар аралығында Турин халқы санының 65 мың 809-дан 90 мың 913-ке артуы да кездейсоқ емес еді. Неапольде жаңа мемлекеттік пен жеке мануфактуралар құрылды. Капиталистік қарым-қатынастар ауылға да енді. Ауыл шаруашылығы тауарларына әлемдегі сұраныстың артуы капиталдың жинақталуына ықпал етті. Ірі арендаторлар феодалдық қанау түрлерінен бас тартып, жалдамалы еңбекті пайдалануға көшті. Олар жаңа шаруашылық әдістерін пайдаланып, жаңа дәнді дақылдар еге бастады.

Италияның экономикалық дамуы елдің әлеуметтік жағдайына да ықпал етті. Халық жұмыспен қамтылғанымен, олардың жағдайы қиын болды. Қалаларда әлі де толық мазмұндағы жұмысшы тобы қалыптаспады. Қалалардағы шеберханалар мен мануфактуралардағы жұмыс күні таңнан күн батқанға дейін созылды. Өмір сүру деңгейі бойынша олардың жұмыс істейтін жағдайы да мәз болмады.

XVIII ғасырдың ортасында Пьемонтта шикізаттың қымбаттауы мен жетіспеушілігінен шұға өнеркәсібі саласында дағдарыс туындады. Ол ғасырдың соңына дейін кейбір арадағы үзілістерге ұласты. 1787 жылы шұға өнеркәсібі саласындағы жұмыссыздардың саны отбасыларымен бірге 62 мыңға жетті.

1766 жылы аштық толқулары Тосканада, ал 70 жылдардың екінші жартысында Пьемонт пен Палермода (Сицилия) орын алды. Палермода ашынған кедей халық түрмені басып алып, қаруларды иемденді. Олар қару-жарағымен «Өлім!» деген ұранмен вице-корольдің сарайына лап берді. Антифеодалдық көтерілістер Сардиния мен Калабрияда көрініс тапты. Нәтижесінде Италиядағы әлеуметтік наразылық олардың кейіннен ұлт-азаттық күресі жолында күреске қатысуына ұласты.

Наполеонның Италиядағы «республикаларды» құруы. XVIII ғасырдың екінші жартысында экономикалық жағдайдың жақсаруы «ағартушылық абсолютизм» рухында жүргізілген реформаларға негіз болды. Италияда феодализмнен капитализмге өту үдерісі ерекше сипатта болды. Италияның тарихи дам-

уының өзіндік ерекшелігі оның саяси бытыраңқылығы және сол елдегі шетелдік жаулап алушылардың үстемдігінде көрініс тапты. Осы кезеңде ұлттық мәселе Италияның қоғамдық өміріндегі алдыңғы мәселелердің біріне айналды. Бірақ XVIII ғасырдың аяғынан бастап өріс алған Рисорджименто қозғалысы, (нақты аудармасы – қайта өрлеу) ұлт-азаттық қозғалыстың бастауы болды. Ол феодалдық қоғамның саяси-экономикалық белгілерінің құлау үдерісі және ондағы буржуазиялық қоғамдық құрылыстың нығаюын көрсетті.

Рисорджименто деп аталынған қозғалыс XVIII ғасырдың аяғынан 1870 жылға дейінгі кезеңді қамтыды. Оның бастапқы уақыты 1789-1794 жылдары Француз революциясы болып табылады. Дәл осы кезде итальяндық «якобшілдер» (оларды якобшілдер деп қарсыластары атаса да, олар өздерін отаншылдар деп атаған) республикандық, антифеодалдық және Австрияға қарсы ұрандармен Апеннин түбегінің әр жерінде өршіген азаттық қозғалысты басқарды. XVIII ғасырдың 90 жылдарының екінші жартысынан бастап көршілес Францияның Италияға қатысты саяси ықпалы күшейді. 1796 жылы антифранцуздық коалицияның әскеріне тойтарыс беру үшін Наполеон Бонапарттың басшылығымен француз әскері Италияға кірді. 1797-1799 жылдары француздардың қолдауымен Апенниндік түбекте 4 республика жарияланды.

1796 жылдың тамызында Реджо (Моден герцогтігі) қаласында көтеріліс болды. Ұлттық гвардия Моденадағы билікке келді. Бонапарт өзінің француз әскерлерін көмекке жіберді. Көтерілісшілер астанаға кірді. 1796 жылдың 4 қазанында *Модена қаласында республика* жарияланды. 1796 жылғы Реджодағы Модена, Болонья мен Ферраның біріккен конгресінде *Циспадан республикасы* құрылды. 1797 жылдың басында оның құрамына Романья да қосылды. Кейіннен Наполеонның Австриядан жаулап алынған аумағы Ломбардия *Транспадандық республикасы* болып жарияланды.

1797 жылы 9 шілдеде екі жаңадан құрылған Циспадан мен Транспадандық республикалар бірігу туралы актіге қол қойды. Олар *Цизальпиндық республика* ретінде жарияланды. Астанасы Милан болды.

Генуяда да өзгерістер орын алды. 1797 жылдың мамырында Сенатқа қарсы көтеріліс болды. Генуялық билік көтерілісті басып тастағанда, Наполеон өз әскерлерімен жаулап алды. Бұрынғы патрициандық тармақтар биліктен шеттетілді. Генуя *Лигурия республикасы* болып жарияланды. 1797 жылы оның конституциясы Наполеонның бастамасымен қабылданды.

1797 жылы желтоқсанда Римде де папаның билігіне қарсылық туындады. Екіжақты күрес барысында папалық қарауылшының қолынан француз генералы Дюфо қаза тапты. Оның қазасы Францияның интервенция жасауына сылтау болды. 1798 жылдың 13 ақпанында Бертье армиясы Римге кірді. Рим халқы оны қуанышпен қарсы алды. Папа әскерлері қаруын тастады. Папа VI Пий зайырлы биліктен айырылып, елден кетірілді.

Рим республика болып жарияланды. Осылайша, Францияның қолдауымен Италияда республикалар пайда болды.

Италиядағы ағартушылық абсолютизм. Италиядағы ұлт-азаттық қозғалыстың бастауында «ағартушылық абсолютизм» бағытының қалыптасуы елеулі әсер етті. Ол XVIII ғасырда басталды. Бірқатар итальяндық мемлекеттердегі экономикалық даму арқасында ағартушылық идеялардың таралуына ықпал етті. Ол Италияда Қайта өрлеудің дәстүрлерімен үйлесіп, гуманистік сипатымен ерекшеленді. Ч. Беккариа, П. Верри, Д. Караччоло сияқты ойшылдар Италиядағы ағартушылық абсолютизмнің реформаторлық идеяларының негізін қалады. Олар шаруалардың кедейленуінің жағымсыз салдарлары, надандық, әділ сот жүйесінің кемшіліктері, шенеуніктердің бассыздығы мен шіркеудің қаталдығына айрықша көңіл бөлді. Мемлекеттік институттар мен заңнама жүйесінің қайта жаңартылуын қолдады.

Италиядағы ағартушылардың ойынша, итальяндық қоғамның сәтті дамуының маңызды алғышарттарының бірі – сауатсыздықты жою деп есептеді. Олар иезуиттік оқытудағы догматикалық әдістерді қатты сынға алды. Пьетро Верри иезуиттік тәрбиені адамды қорлайтын тәрбие деп қарастырып, иезуиттік коллегияларды галерамен теңестірді. Ағартушылар мектеп реформаларын жүзеге асыруды талап етті. Олар ең алдымен қоғам-

дық мектептер санын арттыруды көздеді. Италияның өткенімен таныстыра отырып, ағартушылар халықты ұлттық бірлік пен тәуелсіздік үшін күресте өз күштеріне деген сенімділігін нығайтты. Бірақ олардың батыл прогрессивтік көзқарастарына қарамас-тан, ағартушылар Франциядағы сияқты кең ауқымға ие болмады. Ағартушылар рухы бойынша революциялық радикалдық өзгерістерден алшақтады. Олар монархтарға үміттенді. Елдің дамуын жоғарыдан жүзеге асырылатын реформалармен байланыстырды. Олар алтын ғасыр дәуірі король билігінің қолдауымен орнайды деп сенді.

Италияда «ағартушылық абсолютизмнің» рухында елдің ішінде реформалардың жүзеге асуына Австрия империясындағы, соның ішінде Ломбардиядағы Мария Терезия мен оның орнын басқан II Иосифтың саясаты ықпал етті.

Итальяндық мемлекеттерде бірқатар феодалдық артықшылықтарды жою, әкімшілік, сот және салық жүйесін реттеу бағытында реформалар жүзеге асырылды. Елдің экономикалық өмірінің дамуына мемлекеттің әр түрлі заңнама арқылы көмектесуі маңызды рөл атқарды. Ломбардия мен Тосканада шаруалардың басыбайлы бағыныштылығы жойылды. Шіркеулік жер иеленушілік елеулі шектеуге ие болды. Ломбардияда барлық жылжымайтын мүлікке оның қожайындарының сословиелік тиесілігіне байланыссыз ортақ салық енгізілді. Сонымен қатар, бірқатар қалаларда цехтар жойылды. Үкімет дәнді дақылдар саудасын барлық шектеулерден босатты. Тоскана ішкі кедендерден босатылды. Осындай кеден реформалары Ломбардияда да жүзеге асты. Италиялық үкіметтің мұндай реформаларға бет бұруы бекер емес еді. Алдыңғы қатарлы дворяндар Италияның кедейшілігі мен артта қалуы елдің күйзелісіне әкелетіндігін түсінді. Ал бұл өз кезегінде дворяндардың құлдырауы мен халықтың наразылығы қаупін тудыратын еді.

XVIII ғасырдың II-жартысында біршама нәтижелі реформалар Тосканадағы Мария Терезияның кіші ұлы, атақты герцог Петр Леопольд тұсында жүзеге асырылды. Оның бастамасымен салық реформалары мен жылжымайтын мүліктерді сату-сатып алуда-

ғы шектеулерден басқа, цех жүйесі, инквизиция, «өлі қолдар» құқығы (ұрпағы қалмаған қайтыс болған адамдардың шіркеулік мүлігін тартып алу) таратылады. 1786 жылы Еуропада өз уақытының алдыңғы қатарлы заңы болып саналған қылмыстық заңы қабылданды. Ол зорлық-зомбылық пен өлім жазасын жойды.

Патшайым Мария Каролинаның бастамасымен Неаполитан корольдігінде біршама шектелген реформалар жүзеге асырылды. Діндар сицилиялық барондар мен неаполитандық ауқаттылар арасындағы қарым-қатынастардың шиеленісуі барысында инквизиция мен көптеген монастырьлар мүліктері тәркіленіп жойылады. Алайда кейбір реформалар, оның ішінде салыққа қатысты реформалар жартыкешті сипатқа ие болып, дворяндар мен жер иелерінің артықшылықтарына ықпал ете алмады. Парма мен Пьяченцедегі реформалар одан да әлсіз болды. Папа мемлекеті, Сардиния корольдігі (Пьемонт) және өзге де мемлекеттерде реформалар қолға алынбады. Тіпті алынса да жеке әкімшілік жаңашылдықтармен ғана сипатталды.

Сұрақтар мен тапсырмалар

1. XVII ғасырдың басындағы Италияның жағдайы қандай болды?
2. Рисорджименто сөзінің мағынасы қандай?
3. Италиядағы «ағартушылық абсолютизм» өкілдерінің бірінің шығармасымен танысып, баяндаңыз.
4. Наполеон Бонапарт Италияда қандай республикалардың құрылуына көмектесті?
5. XVIII ғасырдың екінші жартысындағы Италияның экономикалық дамуының ерекшеліктерін сипаттаңыз.

§5. АВСТРИЯ

Вестфальдық келісімнен кейінгі Австрия. XVII-XVIII ғасырларда Габсбургтер монархиясы еуропалық державалардың ең алып мемлекеттерінің бірі болды. Отыз жылдық соғыс және оны аяқтаған Вестфаль келісімі Габсбургтер әулеті мен Австрияның жетекші мемлекетке айналуына ықпал етті. Оның негізгі орталығын Габсбургтердің мұралық жерлері: Төменгі және Жоғарғы Австрия, Тироль, Штирия, Каринтия мен Крайна, сонымен қатар Истрия мен Триест жерлері құрады. Одан басқа, Габсбургтерге чехтік тәждің жерлері – Чехия, Моравия мен Силезия, Венгрия тәжіндегі – Венгрия (Словакия мен Закарпатьені қосқанда), Хорватия (XVII ғасырдың аяғына дейін Габсбургтердің билігінде австриялық жерлермен жалғасып жатқан венгерлік жерлердің бөлігі ғана болды) кірді. Германияда Габсбургтер Пассау, Фрейбург, Констанц және Рейн, Неккар және Эльзас өзендеріндегі басқа аймақтарды иеленді. Император I Леопольд (1658-1705 жылдары) Австрияның айналасында «мұралық иеліктердің» негізінде өзінің жеке империясын құра бастады, оны ұлы еуропалық алып мемлекетке айналдыруға талпынды. Осы мақсатта I Леопольд өз иеліктеріне бірыңғай салық енгізіп, оларды басқару үшін орталық ведомство құрды. XVII ғасырдың екінші жартысында Түрік сұлтанының Венеция, Польша және Ресейге әскери жорықтары басталды. Бірінші австро-түрік соғысы 1660 жылы басталды. Сұлтанның әскері Трансильвания князінің әскерін талқандап, Австрияның шекарасына жақындады. Австриялықтар венгерлік феодалдардың әскери қолдауы арқасында осы соғысты да, Сен-Готардтың маңындағы шешуші шайқасты да жеңді. Алайда фельдмаршал Монтекукколи талқандалған және тәртіпсіз артқа шегінген қарсыласының артынан бармады. Леопольд 1664 жылғы Вашвар келісіміне қол қоюға асықты. Ол бойынша османдардың жаулап алған барлық жерлері өздеріне қалдырылды.

Габсбургтер империясының құрамындағы Венгрия. Габсбургтік бағытты ұстанған католиктік ақсүйектердің өзі асығыс жасалынған Вашвар келісімін өкінішпен қабылдады. Олардың көбісі Габсбургтер империясын Венгрияны түріктердің шабуыл-

дарынан құтқару бойынша салтанатты міндеттемелерін бұзғаны үшін кінәлады.

1670 жылы ірі венгриялық және хорватиялық феодалдардың қауіпті астыртын жоспарлары ойластырылды. Олар империяның қас жауы француздық сараймен құпия одаққа келісті. Келесі жылы бұл қастандық әрекеттер ашылып, үш өкілі өлім жазасына кесілді. I Леопольд елге жалдамалы әскер кіргізіп, неміс рыцарлық орденінің гроссмейстері Г. Ампрингеннің басшылығымен губернаторлықты құрды. Қастандыққа қатысқаны үшін мыңдаған ақсүйектер әскери трибуналдың сотында қаралды. Олардың помещьелері қазына пайдасына тәркіленді. Жоғарғы клир сарбаздарды пайдалана отырып, аяусыз контрреформация жүргізді: әскерлер протестанттық шіркеулер мен мектептерге кірді, соттың шешімдері бойынша діни уағыздаушылар мен мұғалімдер қарапайым қылмыскерлер ретінде галераларға құлдыққа жіберілді. Мыңдаған ақсүйектер, қалалықтар, басыбайлы шаруалар мемлекеттің Трансильваниямен шекаралас солтүстік-шығыс аудандарында жасырынды. Осы жерде 1670 жылы басыбайлылар және жай әскер қатарында шені төмендетілген сарбаздар көтерілісі басталды. Көтеріліс 1678 жылдан бастап ұйымдасқан сипатқа ие болды. Оны ірі помещик Имре Текели басқарды. Екі жылдың ішінде Текелидің басшылығымен көтерілісшілер австриялықтардың ықпалынан корольдіктің солтүстік бөлігін босатты. Вена сарайы бүкіл Венецияға абсолюттік орталықтандыруды тарату туралы ойынан бас тартуға мәжбүр болды. Леопольд губернаторлықты таратып, 1681 жылы жиырма жыл бойы жиналмаған Мемлекеттік жиналысты шақырды. Ондағы биліктің өкілі ретінде князь П. Эстерхази сайланды. Жиналыс дворяндардың артықшылықтарын растап, кейбір комитаттарда протестанттық діннің бостандығына рұқсат берді. Дворяндардың басым бөлігі көтеріліске қатысуын тоқтатты. Оны шаруалар мен Текели әскері жалғастырды. Бірақ ол кейіннен сұлтанның қамқорлығын іздеуге мәжбүр болды. Текелидің мұндай кейінге шегіну әрекеті оның игі іс үшін күресінің мәнсіздігін көрсетті. Тіпті оның ең адал серіктестерінің көз алдында абыройын төкті.

Туркиямен соғыс. Габсбургтер империясы үшін зор қауіп тудырған мемлекеттің бірі – Осман империясы еді. Түрік османдардың Орталық Еуропаны тәуелді ету қаупі төніп тұрды. Сондықтан осы жағдайда Австрия әулеттік биліктің орталығына славяндар мен венгрлерді біріктірді. Османдарды тоқтату үшін үш монархтың арасында бөлінген Орталық Еуропаның геосаяси кеңістігін қайта құру қажет болды. Вена сарайының венгр дворяндарына жеңілдіктері уақытында жасалынды: Портамен соғыс жақындап қалды. Орталық Еуропаның тағдыры үшін шешуші болған шайқас Вена қамалының түбінде 1683 жылдың жаз мезгілінде болды. Ол жерде османдарға шешуші тойтарыс берілді. Текелидің көтерілісшіл әскерінің сәттіліктерімен рухы көтерілген және француз сарайымен айдап салынған османдар 1683 жылы әскери қимылын қайта қалпына келтірді. 10 маусымда ұлы уәзір Кара Мустафаның 200 мыңдық әскері империялық астана Венаны қоршауға кірісті. Венгрліктер батылдықпен шайқасты, бірақ олардың күші османдармен тең емес еді. Австро-Венгрияның түріктерге қарсы негізгі күш бола алатынын түсінген еуропалық монархтар көмек қолын созды. Папа XI Иннокентийдің араласуымен Польша королі Ян Собейский мен императордың арасында одақ құрылады. Кейіннен оған Венеция, Генуя, Тоскана, Португалия, Испания, ал бірнеше жылдан кейін Ресейдің өзі қосылды. Бұл одақтан Франция шет қалды. Осылайша Осман империясына қарсы христиандық Еуропаның «Қасиетті Лигасы» құрылды. Кара Мустафаның Венаға шешуші шайқасты жасамақ болған сәтінде австриялықтарға герцог Карл Лотарингский басшылық еткен біріккен одақтастардың әскері және Ян Собейскийдің поляк армиясы көмекке келді. Олар 12 қыркүйекте османдарға шешуші соққы берді.

1684 жылы I Леопольд венгрлік Мемлекеттік жиналысты шақырып, әулет үшін ерекше маңызды жеңілдіктерге қол жеткізді. Сословиелер корольді таңдау құқығынан бас тартып, Габсбургтердің Қасиетті Иштван тәжіне ер азаматтық линия бойынша мұрагерлік құқығын мойындады. 1222 жылғы корольдің Конституцияның шарттарын бұзуы жағдайында оған қарсы дворяндардың қарулы қарсылық көрсетуі туралы «Алтын булла» ере-

жесі жойылды. Император-король Венгрияға Трансильванияны қайтарудан бас тартты. Ол алдымен вассалдық княздік, кейіннен мұрагерлік иелік ретінде жарияланды.

Түркиямен соғыс жалғасып жатты. 1688 жылы императорлық армиялар Белградқа кірді. Франция королі XIV Людовик австриялық жеңістерге қауіптеніп, император Леопольдпен жасалынған келісімді бұзды. Ол Пфальцке кіріп келді. Бұл жағдайда австриялықтар өз әскери күштерінің бөлігін Германияға орналастыруға мәжбүр болды. Соғыс ұзаққа созылып кетті. Австриялық әскердің басшылығына ханзада Евгений Савойский келгенде ғана Австрия үлкен жеңістерге қол жеткізе бастады.

Ол ерекше қолбасшы әрі дипломат ретінде Вена мен Буда үшін шайқастарда ерлігін байқатты. 1697 жылы ханзада Зента түбінде тарихи жеңіске қол жеткізді. Соғыстың нәтижесі ретінде 1699 жылы Карловиц келісіміне қол қойылды. Ол Венгрияның біршама бөлігіндегі бір жарым жыл бойы үстемдік құрған Осман империясының билігін жойды. Венгрия корольдігінің барлық аумағы, соның ішінде Трансильвания және Хорватия-Словения да түріктерден босатылды. Вена маңындағы жеңіс және одан кейінгі Османдардың Венгриядан қуғындалуынан кейін империяның қалыптасуының келесі бір әскери-саяси кезеңі аяқталды.

1701 жылы Габсбургтер монархиясы «испан мұрасы» үшін жаңа еуропалық соғысқа дайындалды. 1711 жылы Венгриямен Сатмарлық келісім және 1713 жылы Франциямен Утрехтік келісімдер бойынша Австрия біршама кеңейді. Венгрия Корольдігі Габсбургтердің иелігіне біржолата өтті. 1713-1714 жылдардағы Утрех пен Раштатт келісімдері нәтижесінде Габсбургтер империясы Италиядағы Сардиния, Милан, Мантуя, Мирандола, испандық Нидерланды (қазіргі Бельгия), Рейннің бірқатар аумақтары есебінен кеңейді. Олар екі жылдан кейін Венециямен одақтасып, Осман империясына қарсы соғысқа шықты. Бұл біріккен одақ 1718 жылы Венецияны Пожаревац келісіміне қол қоюға мәжбүрледі. Ол бойынша Банат, Солтүстік Сербия мен Белград, Босния мен Валахияның бөлігін, Срем мен Олтенияны иемденді. Осылайша, екі ғасыр бойы, шамамен 1526-1720 жылдары өз қол астына

Венгрия, Чехия және австриялық жерлерді біріктірген Габсбургтер әулеті жаңа империяның негізгі ұйытқысына айналды. Оған XVIII ғасырдың соңғы жылдарында Буковина, Галиция және Лодомерия Корольдігі аталынған Польшаның бір бөлігі, ал XVIII ғасырдың аяғында – XIX ғасырдың басында Далмация кірді.

Австриялық мұрагерлік үшін соғыс. XVIII ғасырдың басында Габсбургтер империясы кең аумақты алып жатты. Австрия, Венгрияда феодалдық қатынастар үстемдік құрды. Қалаларда цехтер, ауылдарда басыбайлылық құқығы таралды. Сауда мен мануфактура да дами бастады. Ел басшылығы меркантилизмге сүйене отырып, шұға, фарфор, шыны және тағы басқа да тауарлардың сыртқа шығарылуын қолдады. XVIII ғасырдың басында Мемлекеттік банк құрылды. Саудаға қажетті порттық құрылыстар мен жолдар салынды. Әсіресе, мұндай белсенді қызмет VI Карл тұсында дамыды. Бірақ бұл уақытта Габсбургтерді басқа да маңызды мәселер алаңдатты.

XVIII ғасырдың басында Австрия аумағының өзі мұрагерлік үшін жаңа соғыстардың алаңына айналды. Габсбургтерді императордың ұлдарының, сонымен қатар ер жынысты тікелей туыстарының болмауы қатты мазалады. 1713 жылы король VI Карл Прагматикалық санкцияны жариялады. Ол әйелдер жағынан да мұрагерлікті енгізді, әулеттің иеліктерін мұралық және бөлінбейтін болып жариялады. Карл осы санкцияны өзінің қызы Мария Терезияны билікке келтіру үшін ұсынды. 1723 жылы Венгрияның Мемлекеттік жиналысы санкцияны мойындады. Ресми Вена Прагматикалық санкцияның еуропалық жетекші мемлекеттермен мойындалуына қол жеткізу үшін біршама іс-шаралар атқарды. Олардың соңғысы Версаль болды. Бірақ 1740 жылы император өлгеннен кейін таққа 23 жасар Мария Терезияның келуінен кейін жағдай өзгерді. Өздерінің берген міндеттемелеріне қарамастан Франция мен Пруссия ғана емес, сонымен қатар Бавария, Испания, Савойя да тақ мұрагерлігі құқығына ұмтылыстарын білдірді. Бавария курфюрсті де австриялық таққа үміттенді. «Австриялық мұра үшін соғысты» (1740-1748 жылдар) бірінші болып Пруссия бастады. Ол мұралық жерлердің ең дамыған бөлігі және бай жері

Силезияны алды. Батыстан елдің аумағына Карл Альберт Баварский өз әскерімен кірді. Габсбургтердің қарсыластары VII Карлды Чехияның королі және Рим императоры ретінде жариялады. Осындай қиын-қыстау кезінде Австрияны Венгрия құтқарды. Патшайымның өтінішіне құлақ салып, өз реніштерін ұмытқан венгрлер, оған он мыңдаған таңдаулы әскерін және қажетті қаражатты берді.

Мария Терезия баварлықтарды тез арада талқандап, Чехияда өз билігін қалпына келтірді. Сондай-ақ, өзінің жары Франц Лотарингскийге Рим императоры дәрежесін қайтарып берді. Бірақ Силезия II Фридрихтың ықпалында қалды. 1748 жылғы Ахен келісім бойынша Мария Терезия Парма мен Пиаченцаны да беріп, Еуропаның Прагматикалық санкцияны мойындауына қол жеткізді. Бірақ соғыстың нәтижелері Мария Терезияны қанағаттандырмады. Ол Силезиядан айырылып қалғанына көңісі келмеді. Қиын кезде ол Англияның әрекетсіздік танытқанына да көңілі толмады. Сондықтан Мария Терезия жаңа канцлер граф Антон Венцел Кауницпен жаңа антипруссиялық коалицияны құруға кірісті.

Мария Терезия

Жетіжылдық соғыс (1756-1763 жылдар) Силезия үшін болған соғыс сияқты басталды. Ұлы Фридрих қарсыластарының алдын алмақшы болып, Австрияға шабуыл жасады. Пруссияның аумағы соғыстың негізгі алаңына айналды. Оның астанасы екі рет алынды: бірінші орыстар мен австриялықтармен, одан кейін венгерлік гусарлармен. Фридрихтің толық талқандалуынан Ресейдің соғыстан шығып кетуі құтқарып қалды. 1763 жылы Хубертсбург келісімі бойынша Силезия Пруссияға бекітілді. Австрия тағы екі соғыс жүргізді: 1733-1735 жылдардағы Польша мұрасы үшін және 1778-1779 жылдардағы баварлық мұра үшін. Бұл соғыстар ең

алдымен тақты иемдену мақсатында болды. Өйткені ол саяси бақылау үшін үлкен мүмкіндіктерге жол ашты.

«*Ағартушылық абсолютизм*» саясаты. Мария Терезия мен оның ұлы II Иосиф елде көптеген реформаларды жүзеге асырды. Олар «ағартушылық абсолютизмге» негізделген мемлекетті құруды мақсат етіп қойды. XVIII ғасырдың екінші жартысында «ағартушылық абсолютизмнің» әкімшілік-ресми реформаларының арқасында әулеттік империяны біріктіру ісі едәуір алға жылжыды. Реформалардың ауқымына австро-чехиялық жерлер қамтылды. Әскери салада сарбаздарды орталықтандырылған өмірлік әскери қызметке тарту жұмыстары жүргізілді. Вена әскери академиясы құрылды. Сословиелік мекемелер үкіметтің атқарушы органдарымен алмастырылды, салық ісі де мемлекеттің қолына өтті. VI Карлдың қызы Мария Терезия есеп пен бақылаудың орталықтандырылған жүйесін енгізді. Мемлекет тарихында алғашқы рет халық санағы жүргізіліп, дворяндар мен дінбасылардың салық жинау артықшылығы жойылды. 1776 жылы патшайым ортағасырлық азаптаушылық сипаттағы дене жазасына тыйым салып, өлім жазасының пайдалануына шектеу қойды.

Мектеп реформасы прогрессивті мазмұнда болды. Ол халық білімінің әр түрлі кезеңдегі мектеп жүйесін енгізді. Мектептерде балаларды оқытуға, жазуға және санауға үйрететін ауылдық «тривиалды» мектептер, ауылдық ұстаздарды дайындайтын қалалық және «нормалық» мектептер мен университеттер болды. II Иосиф (1780-1790 жылдары) кезіндегі реформалар одан бетер радикалдық сипатта болды. Бірақ көбінесе соңына дейін ойластырылмаған және асығыс жасалынған еді.

Австро-чехиялық шет аумақтардың және Галицияның шаруалары босатылды. II Иосиф басыбайлылық құқығын жойды. Осы арқылы ол шаруаларды жеке тәуелділіктен босатты. Дінге еріктіліктің демократиялық принципін жариялаудың маңызы зор болды. «Толеранттық туралы патент» (дінге еріктілік) гректік-шығыс (православиелік) және протестанттық шіркеулердің арасындағы кемсітушілікті жойды. Ол протестанттарға өз дінін еркін насихаттауға, қоғамдық және мемлекеттік қызметке келуіне, мектеп-

тер мен шіркеулерді салуға мүмкіндік берді. Римдік-католиктік шіркеу көптеген өз құқықтары мен басымдықтарынан айырылды. Иосиф неміс тілін жалғыз ресми тіл (іс жүргізу тілі) дәрежесіне көтеріп, қалған тілдерді екінші тілдер қатарына жатқызды. Сырқаттарды емдеу, балаларды оқыту сияқты «пайдалы қызметпен» айналыспайтын діни ордендер және монастырларды таратты. Бірақ Иосиф Габсбургтің жүргізген «ағартушылық абсолютизм» саясаты басты міндет ретінде феодализмді жоя алмады. Ол ғасырлар бойы қалыптасқан сословиелік-феодалдық экономикалық, әлеуметтік пен саяси құрылымдарды жаңа буржуазиялық кезеңнің қажеттіліктеріне бейімдеді. Сондықтан кейінгі жылдары «ағартушылық абсолютизм» саясатымен қанағаттанбаған шаруа наразылығы күшейді.

II Иосифтің «ағартушылық абсолютизмнің» аяқталуы. XVIII ғасырдың 80 жылдарының аяғында Австрия империясындағы ішкі қақтығыстар II Иосифтің сәтсіз сыртқы саясаты және оның апаттық салдарымен шиеленісті. 1788 жылы император II Екатеринамен одақтасып, Осман империясына соғыс жариялайды. Ол Балқан иеліктеріне қызыққан болатын. Бірақ түріктер қарсыластарына мықты және тиімді тойтарыс берді. Австриялық армия сәтсіздікке ұшыраған кезде, орыстар қатарынан жеңістерге қол жеткізді.

Әскери қимылдың алаңына айналған Венгрияның оңтүстік облыстарының халқы, азық-түлік пен жылқыларды ревизиялаудан, сарбаздарды тұрғыздан және ұрлықтан әбден зардап шекті. Комитаттар бірінің артынан бірі қазынаға салық төлеуден, әскерді азық-түлікпен, жемшөппен қамтудан, оны жаңа сарбаздармен толтырудан бас тартты. Габсбургтермен бұзылған ескі конституцияны қалпына келтіру үшін, Мемлекеттік және комитаттық жиындарды шақыру қозғалысы басталды.

Оппозициялық қозғалыстың көшбасшылары, венгрлік таққа веймарлық герцогты немесе пруссиялық кронпринцті отырғызу мақсатында пруссиялық және веймарлық сарайлармен байланыс орнатты. Иосифтің шалғайда жатқан Бельгияны көршілес Баварияға айырбастау талпыныстарына наразы болған Пруссия

королі Ұлы Фридрих өзінің әскерін Австрия шекараларына жақындатып, оларға соғыспен қоқан-лоққы көрсетті. Бельгиядағы Австрияға қарсы қозғалыс 1787 жылы басталған болатын. 1789 жылдың аяғында бельгиялықтар жаппай қарулы көтерілісті бастап, империялық әскердің елден кетуіне мәжбүрледі.

Хал үстінде жатқан Иосиф өзінің көптеген радикалдық реформаларынан бас тартты. Венгрияда комитаттық жүйе қалпына келтірілді. Көпжылдық үзілістен кейін Мемлекеттік жиналыс шақырылды. Әулие Иштванның Венаға алып кеткен тәжі өз Отанына қайта оралды. Жиналыс конституцияның жобаларын талқылауға кірісті. Онда Француз революциясымен әсер еткен жаңа идеялар көрініс тапты. Бүкіл мемлекет Париждегі оқиғаларды бақылап отырды. Ұлттық киім, венгерлік өлеңдер, венгер тілі танымалдыққа ие болды. Алғашқы рет 1791 жылы тарихта Трансильвания валахтары өз ұлттық талаптарын ұсынды.

Феодалдық-абсолюттік реакцияның кезеңі. II Иосиф кіші бауыры II Леопольд (1790-1792 жылдары) кезінде «ағартушылық абсолютизмнен» феодалдық-абсолюттік реакцияға өту кезеңі басталды. Алғашқы орынға революциялық Франциямен күрес, тақпен монархияны құлдыраудан және ыдыраудан құтқару міндеттері шықты. Жаңа монарх сыртқы саясатта икемді және ішкі саяси істерде келісімге келе алатын адам болып шықты. Ол аксүйектер мен аксүйектердің сеніміне қайта ие бола алды.

II Леопольд Венгрияның бұрынғы конституциясын және аймақтық тұтастығын мойындап, оның қолдауына ие болды. Ол Түркиямен соғысты аяқтап, Пруссиямен одақтасты. Бұл Венгрия мен Бельгиядағы пруссиялық шиеленістердің тоқтауына әкелді. 1791 жылдың аяғында Францияға қарсы жасалынған Берлинмен одақ императордың Бельгиядағы билігін қалпына келтіруге мүмкіндік берді. Сонымен қатар, оның габсбургтік иеліктерінің құрамындағы ерекше мәртебесі мойындалды. II Леопольдтің сыртқы саясаты да байыпты әрі сақ болды. Австрия Лондон мен Петербургтің қысымына және II Леопольдтің қарындасы, Францияның патшайымы Мария Антуанеттаның көмекке шақырған өтінішіне қарамастан, бірінші коалициядан шетте қалды.

Австриядағы қалыптасқан жағдай тақтағы II Леопольдті Франц (1792-1835 жылдары) ауыстырғаннан кейін күрт өзгерді. Оның Француз революциясы туралы, тіпті баспасөзде бірде-бір сөз айтылмау керек деген бірінші жарлығынан-ақ, оған қатысты көзқарасы мен саясатын байқауға болады. Империя Еуропадағы феодалдық-монархиялық тәртіпті қайта қалпына келтіріп, оны нығайту үшін Франциямен ұзаққа созылған соғыстар жолына түсті.

Сұрақтар мен тапсырмалар

1. Вестфаль келісімінің Габсбургтер әулеті мен Австрия үшін қандай маңыздылығы болды?
2. Венгрияның Габсбургтер империясы құрамына қосылуы қалай жүзеге асты?
3. Евгений Савойскийдің әскери қолбасшы ретіндегі жетістіктері туралы баяндаңыз.
4. Австриядағы феодалдық-абсолюттік реакция кезеңі қандай оқиғалармен сипатталды?

§ 6. АҚШ

Солтүстік Америкадағы британдық отарлар және олардың әлеуметтік-экономикалық дамуы. Географиялық ашылулар Еуропаның жетекші мемлекеттерінің басқа аймақтарды игеруіне әкелді. Оның нәтижесінде еуропалықтарға Америка құрлығы ашылды. Әсіресе, Англияның отарлау саясаты Солтүстік Америка құрлығында айқын көрініс тапты. Протестанттар негізін қалаған ағылшын отарлары Жаңа Англия деп аталған аймақта тарайды. «Массачусетс кеме компаниясына» біріккен пилигримдер тобы мұхиттың арғы жағында сәтті экспедиция жасады. Олардың атынан басқалары да осы аймаққа келді. 1630-1643 жылдар аралығында компанияның Массачусетске жіберген адамдарының саны 20 мыңнан кем болған жоқ. Жаңа Плимутты ағылшын пуритандары құрды. Олар бұған дейін Голландияда діни қорғаныс іздеген болатын.

Америкадағы отарлар үш топқа бөлінді: корольдік, жеке меншік және қауымдық. 1607 жылдың мамырында ең алғашқы ағылшын отары Джеймстаун Виргиния жерінде пайда болды. I Карл Виргинияны корольдік отар ретінде жариялады. Сол жерге өзінің губернаторын (фримендер) тағайындады. Солтүстік Америкада корольдік жермен қатар, Англияның ірі феодалдарына берілген жеке меншіктік жерлер болды. Олардың ішінде Мэриленд (1632 жылы), Нью-Джерси (1664 жылы), Солтүстік және Оңтүстік Каролина (1670 жылы), Пенсильвания (1681 жылы), Дэлавер (1702 жылы), Джорджия (1723 жылы) болды. Ақсүйектік Уильям Пеннің отбасы Пенсильваниядан кейін, 1682 жылы Филадельфияны құрды. Нью-Йорк провинциясы бастапқыда Нидерландыға тиесілі болды. Оны 1664 жылы ағылшындар жаулап алды. Жаңа Амстердам Нью-Йорк деп аталды. Француз иеліктеріне жақын болған солтүстік-шығыс жерлерде (Канада) отарлаудың үшінші түрі – қауымдық (корпоративтік) жүйе қалыптасты. Олардың бастауында Америкаға эмиграцияланған діни қауымдардың мүшелері тұрды. Олар лордтарға берілмеген Жаңа Англиядағы жерлерге қоныстанды. 1620 жылы пуритандардың тобы Амери-

және беделді отбасылық әулеттер басқарды. Бірақ отарлардағы билік жұмсақтығымен ерекшеленді. Олардың тұрмыс-жағдайы шектелмеген болды. Жетілдірілмеген түрде биліктің бөлінісі көрініс тапты. Ассамблея немесе фримендердің жиналысы заң шығарушы билікті, губернатор атқарушы билікті жүзеге асыратын болды. Оған сот билігі де байланысты болды. Көптеген губернаторлар ассамблеяның шешімдеріне вето қою құқығына ие болды. Бірақ отарлардың бюджетін, соның ішінде губернаторлық жалақыны бекітетін ерекше құқығы бар ассамблея әкімшіліктің өктемдігін ұстап тұра алды.

Отарлар бірнеше рет губернаторлық өктемдікке қарсы шықты. Олардың құрамына оппозициялық жоғарғы топ та, «төменгі» топ та кірді. Отарлардағы ең ірі қарулы көтерілістер Виргиниядағы плантатор Натаниэл Бэконның (1676 жылы) және Нью-Йорктегі көпес Джейкоб Лейслердің (1689-1691 жылдары) жетекшілігімен жүргізілді. Олар қатаң түрде басылып тасталды. Көтерілістердің қатысушылары демократиялық талаптарды, әсіресе дауыс беру құқығын кеңейту туралы талаптар қойды.

Жаңа Англияда шіркеу қауымдастықтары мүшелерінің жалпы жиналысының дәстүрін жалғастырған қалалық митингілер үлкен рөл атқарды. Онда дауыс беру құқығы бар мүлікшілер ғана емес, сонымен қатар құқығы болмаған еркін отаршылар да қатысты. Оларға «тікелей» демократияны жүзеге асыруда ғана емес, сонымен қатар қоғамның әр түрлі топтарының арасындағы саяси тепе-теңдікті ұстап тұру міндеті жүктелді.

Тәуелсіздік үшін соғыс және Америка Құрама Штаттарының құрылуы. Солтүстік америкалық отарлардың тәуелсіздік үшін жүргізген соғысы 1775-1783 жылдар аралығын қамтыды. Ол Америкада да, Англияда да жүріп жатқан күрделі үрдістердің заңды нәтижесі болды.

XVII ғасырдың екінші жартысында және XVIII ғасырдың бірінші онжылдығында, отарлардың сыртқы саудасын реттейтін парламенттік актілердің тобы жарияланды. Басқа теңіз державаларымен еркін сауда жасауға, сондай-ақ, отарларда өңделетін өнеркәсіпті дамытуға тыйым салынды. 1763 жылы батысқа

еркін көшуге тыйым салатын заң шығады. 1764 жылы бірқатар тауарларға жаңа кедендік салықтар енгізілді. 1765 жылы гербтік салық туралы акт қабылданды. Ол Америкадағы 10 мыңдық тұрақты армияны қамтамасыз ету шығындарының орнын толтыру үшін ұсынылды. Гербтік салық туралы актінің қабылдануы отарлардағы кең ауқымды наразылықтарды тудырды. Феодалдық міндеткерлікке қарсы аграрлық қозғалыс күшейді. Радикалдық қарсылық көрсеткен отаршылдар ағылшындарға қарсы насихаттық жұмыс жүргізе бастады. Олар «Бостандық ұлдары» деген атпен саяси ұйымдарды құрды.

1770 жылдың 5 наурызында қалалықтар мен британдық сарбаздардың арасында қақтығыс пайда болды. Алып келінетін ағылшын тауарларына қатысты ұжымдық бойкотты жариялау тактикасы қолданыла бастады. 1773 жылы бір топ отаршылдар, үндістер киіміне киініп алып, ағылшын шәйінің жүгін Бостон айлағының түбіне лақтырды. Бұл оқиға тарихта «Бостондағы шәй ішу қозғалысы» деп аталынды. Ол қозғалыста Сэмюэл Адамс белсенділік байқатты. Англия бостондық портты жауып тастады. Ол Массачусетске қарсы қатаң әкімшілік шараларға көшу арқылы қысымын күшейтті.

1774 жылы Филадельфияда бірінші Құрлықтық конгресс отарлар өкілдерінің кеңесі шақырылды. Қабылданған «Құқықтар декларациясында» отаршылдардың өзін-өзі басқару, «өмір сүру, бостандық және меншікті иелену» құқығы туралы айтылды. Тәуелсіздік үшін соғыс 1775 жылдың 19 сәуірінде басталды. Ол уақытта Америкадағы ағылшын бас қолбасшысы генерал Гейдж Бостонға жақын жерде орналасқан отаршылдардың қару-жарак қоймасын тартып алу туралы бұйрық берген еді. Американдық үкімет жіберген полктың Лексингтон мен Конкорд аудандарында қаруланған фермерлермен шайқасы басталды. Тәуелсіздік үшін болған соғыстың алғашқы шайқасы патриоттық күштер үшін сәтті аяқталды.

1775 жылдың мамырында жиналған екінші Құрлықтық конгресс енді отарлық емес, америкалық үкіметке айналды. Болашақ америкалық күштердің басына ірі виргиндық плантатор және тәжірибелі сарбаз-полковник Джордж Вашингтон келді.

Томас Пейннің 1776 жылы «Тың ой» памфлеті басып шығарылғаннан кейін, американдықтардың ой-санасында өзгеріс пайда болды. Бұл құжат тәуелсіздік үшін патриоттық күштерді жинақтау мен насихаттауда маңызды рөл атқарды. Пейннің памфлеті халықты үндеуге шақырудың жарқын үлгісі болды. Ол барлық адамдардың теңдігін және олардың жаратылыстан табиғи құқықтарына айрықша көңіл бөлді. Пейн отаршылдарды метрополияға қарсы шығуға шақырды.

1776 жылы 4 шілдеде конгресс Т. Джефферсон құрастырған Тәуелсіздік Декларациясын қабылдады. Бірақ Джефферсон өзінің ұсынған жобасында құлдық пен құл сатушылыққа тыйым салуды ұсынды. Бірақ, бұл шартқа Оңтүстік және көбінесе Оңтүстік Каролина мен Джорджияның өкілдері өз қарсылығын білдірді. Олар егер де құлдыққа тыйым салу туралы шарт қалатын болса, онда конгресстің мәжілісінен кетіп қалатындығын және Англияға қарсы соғыстан шығатынын айтып қорқытты. Солтүстік отарлардың өкілдері ұсынылған талапқа көнді. Бұл әрекетті олар бірлікті сақтау мақсатында ғана жүзеге асырмады. Сонымен қатар, Солтүстіктің буржуазиясы, көпестері және кеме ұстаушылардың өзі де құл саудасынан зор көлемді табыс табатын. Конгресте қол жеткізілген келісім буржуазия мен құл иеленуші плантаторлардың арасындағы одақты ұзақ мерзімге бекітті. Бірақ АҚШ-тың кейінгі тарихында байқалғандай, бұл одақтың салдары ауыр болды.

Тарихта алғашқы рет «Тәуелсіздік декларациясы» халық егемендігі қағидасын мемлекеттік құрылымның негізі ретінде жариялады. Декларация ағылшын королі мен парламентін зорлық-зомбылық үшін, адамның қарапайым құқықтарын бұзғаны үшін айыптады. Енді бұл отарлар «ерікті және тәуелсіз штаттар» болып есептеледі деп мәлімдеді. Олар «соғыс жариялау, бейбітшілік келісімін жасау, одақтасу, сауда жүргізу және кез-келген іс-әрекеттерді жасауға толық құқылы». Әскери іс-әрекеттердің нәтижелері әр түрлі болды. 1775 жылғы алғашқы сәттіліктерден кейін бірқатар жеңілістер орын алды. Британдық әскерлер американдықтардан ұрыс дағдарысы мен саны бойынша асып түсті. 1777 жылдың 17 қазанында Саратога маңында ағылшын әскерлері тізе бүкті. 1778 жылы америкалық дипломат Бенжамин Франк-

лин Франциямен одақтастық келісімге қол жеткізді. 1779 жылы Англияға қарсы соғысқа Испания қосылды. Ал келесі жылы Голландия қосылды. Ресей мен Австрия бейбітшілік делдалдық ұсынысын жасады. 1780 жылы Ресей қарулы теңіз бейтараптылығы жүйесін құрды. Ол Англияның теңіздердегі өктемдігіне қарсы бағытталды.

1780 жылы Англия АҚШ-тың оңтүстігінде ірі жетістіктерге қол жеткізді. Оның әскерлері Чарльстонды басып алды. Ал американдық күштер Оңтүстік Каролинада талқандалды. Ағылшындар Виргинияға қарай қозғалды. Бірақ олар милиция мен партизандардың қарсылығына тап болды. Американың жағалауына десанттық бөлімдері бар француздық флот келгенде, американдықтар мен француздар 8 мыңдық корпусты жаулап алды. Ол 1781 жылы 19 қазанда жау қолына берілді.

1783 жылдың 3 қыркүйегінде Версаль бейбіт келісіміне қол қойылды. Оның басты нәтижесі – Англияның Америка Құрама Штаттарын Миссисипи өзенінің бойымен батыс шекарасы бар дербес, тәуелсіз мемлекет ретінде ресми мойындауы болды. Флорида Испанияға өтті, ал Канада Англияда қала берді.

Жас республиканың басшылары үлкен ішкі өзгерістерді жүзеге асырды. Бұрынғы отарлар республикалық басқару формасы бар және биліктің бөлінуі көрініс тапқан штаттарға айналды. 1776-1780 жылдары бұл штаттарда конституциялар қабылданды. Бірқатар штаттарда дауыс беру құқығы бойынша мүлік цензі болмады. Губернаторлар сайлау арқылы таңдалды. 13 штаттың онында заң шығарушы органдардың (легислатуралар) отаршылдық ассамблеядағы сияқты екі палатасы болды. Оның төменгілері құрамы бойынша демократиялық сипатта еді. Оларды жоғарғы палаталар «теңестіріп» отырды. Өйткені конституцияны құрушылардың басты мақсаты, билікті өзін-өзі шектей алатындай және қанаушыға айналмайтындай етіп құру еді.

Жеті штаттың конституциясы азамат құқықтары туралы билльдермен, көбінесе, жеке тұлғаға және тұрғын үйге қолсұқпаушылық, сөз және жиналыстар бостандығы, «хабеас корпус» құқығымен толықтырылды. «Хабеас корпус» құқығы тұтқындаудың заңдылығын сотпен анықтайтын маңызды ағылшын заңы

еді. Ол 1679 жылы II Карл Стюарттың бұйрығы бойынша енгізілді. Аграрлық мәселенің шешімі аса маңызды болды. Жаңа билік феодалдық ұстанымдар мен міндеттемелерді, алғашқы туыстық қатынастар құқығын жойды. Ол жерге қатысты шексіз жеке меншікті де енгізді. Белсенді лоялисттердің жері тәркіленді, ал бос жатқан жерлер мемлекет құзырына көшті. 1787 жылғы ордонанспен (заң) конгресс, жеке тұлғаларға жаппай сатылымға жататын, солтүстік батыста қоғамдық жерлердің қорын құрды.

Солтүстік штаттарда және бос жатқан жерлерде құлдық жойылды, соның ішінде сервенттер де болды. Бұл жағдай жалдамалы еңбектің дамуына ықпал етті. Оңтүстікте құлдық плантаторлардың қолдауы бойынша сақталып қалды. Олар сервенттерді негрлермен алмастырды.

АҚШ-тың бастапқы мемлекеттік құрылымы егемен штаттардың келісіміне негізделген конфедерация болды. Олар 1781 жылы «Конфедерация мен мәңгілік одақтың баптарын» бекітті. Орталық билікті, халықпен емес, легислатуралармен тағайындалатын, штаттардың өкілдерінен тұратын Құрлықтық конгресс жүзеге асырады.

1787 жылдың мамырынан қыркүйекке дейін Филадельфияда жалпыамерикандық конвенттің мәжілісі болды. Онда федералисттер АҚШ Конституциясының жобасын ұсынды.

1787 жылғы АҚШ Конституциясы. Конституция жобасын дайындауға Дж. Вашингтон, Б. Франклин, А. Гамильтон және Дж. Мэдисон қатысты.

АҚШ Конституциясында биліктердің бөліну қағидасы жарияланды. Бірақ штаттардың конституциясына қарағанда оның мазмұнында заң шығарушы органның маңыздылығы төмендетіліп, атқарушы биліктің рөлі өсірілді. Заң шығарушы орган ретінде Конгресс Сенат және өкілдер палатасынан тұрды. Осы арқылы екіпалаталық парламенттік жүйе енгізілді. Өкілдер палатасының мүшелері, халқының саны шамамен тең штаттардан 2 жыл мерзімге, ал сенаторлар – әр штаттан 6 жыл мерзімге сайланатын 2 мүшеден тұратын болды. Заңның қабылдануы екі палатаның мақұлдануына байланысты болды.

Атқарушы билікті әр төрт жыл сайын сайланып отыратын АҚШ президенті жүзеге асырады. Сонымен қатар, президент заң шығарушы өкілеттіліктерге ие болды. 1789 жылы Конгресс сайлауы болып, Джордж Вашингтон (1789-1797 жылдар) АҚШ-тың бірінші президенті болып жарияланды.

АҚШ Конституциясы сот билігі ретінде Жоғарғы сот пен оның өмір бойы ауыстырылмайтын судьяларын бекітті. Бірақ АҚШ Конституциясы Декларация сияқты құлдардың құқықтары мәселесін шешпеді. Оның ережелері Американың байырғы тұрғындары, құқықсыз жағдайда қалған – үндістерге де тарамдады. Сонымен қатар, конституцияда сайлау құқығы өз шешімін таппады. Еңбекшілер мен әйелдердің құқықтары ескерілмеді. АҚШ-тың 3 млн-ға жуық халқының тек 120 мың адамы ғана сайлау құқығына ие болды. Бұл өз кезегінде тәуелсіз АҚШ-та жаңа қарсылықтардың пайда болуына әкелді.

1789 жылы Конгреске 1787 жылғы Конституциясына алғашқы он түзету ұсынылып, 1791 жылы штаттармен бекітіледі.

Бірінші түзету – АҚШ конгресіне сөз, баспасөз, жиналыс, петиция, дін бостандықтарының шектелуіне бағытталған заңдарды шығаруға тыйым салды.

Екінші түзету – барлық азаматтарға қару ұстауға рұқсат етті.

Үшінші, төртінші және бесінші түзетулерде – тұрғын үйге қол сұқпаушылық, жөн-жосықсыз тінтулерге тыйым салу, құпия хат алмасуды мойындау, азаматтарға зиянын тигізуі мүмкін болатын жағдайларда олардың жауап беруіне рұқсат ету қамтылды. Түзетулер «Адам құқықтары туралы Билль» деген атпен өзгерді. Олар АҚШ-тағы прогрессивті өзгерістерге негіз болды.

Екіпартиялық жүйенің қалыптасуы. Азаматтық соғыстың маңыздылығы мен Оңтүстікті қайта құру. Тәуелсіздікті алғаннан кейін АҚШ Конституцияның қабылдануына еш кедергі болған жоқ. АҚШ-тың алғашқы президенті Джордж Вашингтон (1789-1797 жылдары) кезінде елдің қаржылық жағдайы нығайды, ұлттық банк құрылды, бірыңғай ақша жүйесі енгізілді және мемлекет қарызды өтеу басталды.

1789 жылдың 30 сәуірінде салтанатты түрде Дж. Вашингтонның президент лауазымына тағайындалу рәсімі өтті. Дж. Адамс

вице-президент болып тағайындалды. Г. Нокс әскери департаментті басқарды. Виргиндік губернатор Э. Рэндолф бас прокурорлыққа тағайындалды. Ал Құрлықтық конгресстің сыртқы істері бойынша бұрынғы хатшысы Дж. Джей жоғарғы сот лауазымына ие болды. Мемлекеттік экономиканың басшылығына қаржы министрі Александр Гамильтон келді. Конституциялық конвентте Нью-Йорктан келген 32-жасар заңгер федералдық үкіметтің билігін күшейтуді талап еткен ең қызу қанды жақтаушылардың бірі болды. XVIII ғасырдың 90-жылдары Гамильтон қалыптасып келе жатқан федералистер партиясын басқарды. Үкіметтегі басшылық лауазымға үміттенген Гамильтон саяси орталықтандыруды экономикалық тәртіптерді өзгертумен қатар жүзеге асыруға ұмтылды. 1790 жылдың қаңтарында ол конгресс өкілдерінің палатасында мемлекеттік кредит туралы баяндама жасады. Әскери қарыздары бар тұлғалардың мүддесін көздей отырып, Гамильтон мемлекеттік қарызды федеральдық үкіметтің есебінен төлеуге ұсыныс жасады. Қарызды өтеудің қайнар көзі ретінде, қоғамдық жерлердің сатылымынан түсетін қаражаттар және халықтан жиналған салықтар қызмет етті. 1791 жылы Гамильтонның бастамасы бойынша Ұлттық банк құрылды. Гамильтонның жүргізген реформаларының жақтастары мен қарсыластарының межелеп бөлінуі алғашқы американдық саяси партиялардың құрылуына түрткі болды. Олардың атауы партияның көшбасшыларының есімдерімен аталды. Федералистер партиясы «гамильтондық», ал демократиялық-республикалық партия «джефферсондық» болып жарияланды.

1796 жылы Джордж Вашингтонның Америка Құрама Штаттарының президенті лауазымындағы екінші билік ету мерзімі аяқталып қалды. Сол жылдың қыркүйегінде ол үкіметке және халыққа, тарихта «Қоштасу үндеуі» деп аталынған жолдауымен сөз сөйледі. Оның мазмұнында барынша Одақты нығайту қажеттілігі туралы, жемқорлық пен ішкі қақтығыстарды жою туралы, мемлекеттік құралдарды үнемдеп жұмсау және тұрақты үлкен әскерді ұстаудың қажетсіз екендігі туралы айтылды. Гамильтон болашақ американдық ұрпағына басқа елдермен тек сауда байланысын дамыту керектігі туралы өсиет айтты. Жаңа

президентті сайлау жұмыстарына дайындық қызу саяси кампанияға айналды. Джефферсондықтар президент үміткерлігіне өз көшбасшысын ұсынды, ал федералистер – вице-президент Дж. Адамсты ұсынды. Екі партия да баспасөз құралдарын, астыртын қысым көрсету құралдарын кең пайдаланды. Алдын-ала сайлаушылардың үміткерлерінің тізімі дайындалып, кейіннен олар дауыс берушілерге ұсынылды. Джефферсон Оңтүстік Каролинадан басқа Оңтүстіктің барлық штаттарында 68 дауыспен жеңіске жетті. Ал Адамс үш дауысты артық иеленді. Ол Құрама Штаттардың екінші президенті ретінде тағайындалды. Ал Джефферсон конституцияға сәйкес вице-президент лауазымын иемденді.

Тәуелсіздік үшін болған соғыстың маңызы. Солтүстік Америка құрлығындағы Англияның отарларында орын алған тәуелсіздік үшін соғыстың нәтижесінде Америка Құрама Штаттары аталынған мемлекет пайда болды. Соғыс американдық халқының егемендігіне қол жеткізуіне ғана ықпал етпеді. АҚШ-тың құрылу үдерісі революциялық сипатта болды. Сыртқы жау-метрополиамен күрес ішкі түбегейлі өзгерістермен қатар жүрді. Американдық революция XVIII ғасырдың аяғындағы Еуропа құрлығында болып жатқан өзгерістерден ажыратылып қарастырыла алмады. Уақыты бойынша ол Француздық революциямен қатар келді. XVIII ғасырдағы Америка революциясының ең басты ерекшелігі – оның барысында террордың болмауы. Бірде-бір корольдік губернатор жазаланбады, ал лоялистерге АҚШ-тан кетуге мүмкіндік берілді.

Революция нәтижесінде АҚШ-та капиталистік қарым-қатынастарға жол ашылды. Англияның отаршылдық саясаты барысындағы феодалдық биліктің ықпалы әлсіреді. Өнеркәсіптің және сауданың дамуындағы кедергілер жойылды. Дамып келе жатқан өнеркәсіп үшін ішкі нарық қалыптасты. Сонымен қатар, тәуелсіздік үшін соғыс барысында «Тәуелсіздік декларациясы», 1787 жылғы АҚШ Конституциясы сияқты маңызды заңды құжаттар дүниеге келді. Бұл құжаттардың негізінде АҚШ демократиялық республика ретінде даму бағытын таңдады. Бірақ тәуелсіздік үшін соғыс барлық мәселелерді толығымен шешпеді. Құлдық біржолата жойылмады. Оңтүстік штаттарда планта-

циялық құлдық сақталып қала берді. Бұл жағдай ішкі нарықтың ауқымын тарылтып, кейінгі жылдардағы азаматтық соғыстың басталуына түрткі болды.

Сұрақтар мен тапсырмалар

1. Америкадағы отарлардың қандай түрлері болды?
2. «Фримендер» мен сервенттер деген кімдер?
3. «Бостондағы шәй ішу» қозғалысының маңызы қандай?
4. «Тәуелсіздік декларациясы» қашан қабылданды?
5. Америкадағы революцияның маңыздылығы қандай?

§7. ЛАТЫН АМЕРИКАСЫ ЕЛДЕРІ

Жаңа заман қарсаңындағы Латын Америкасы. XIX ғасырдың ортасында испандық пен португалдық отаршылармен игерілген Орталық пен Оңтүстік Америкадағы үлкен аумақ Ибериялық немесе Латын Америкасы деп аталды. Бұл аумақтағы елдердің этникалық құрамы әр алуан болды. Еуропалықтардың келуімен еуроамерикандық дамудың жемісі болған халықтар пайда болды. Олар Латын Америкасындағы жаңа өркениеттің қалыптасуына өзінің айрықша үлесін қосты.

1492 жылы Америка ашылғанда, Пиреней түбегінің мемлекеттері Испания мен Португалия XVII ғасырға дейін Батыс Еуропада ең мықты державалар болды. Олар осы кезеңге дейін Америка, Африка және Азияда географиялық ашылулар және отарларды басып алушылықта бірінші орынды иемденді. Испания мен Португалияның арасындағы әлемдегі өзара ықпал ету аумағы үшін келіспеушіліктер Ватиканның араласуымен шешіліп отырды және бірқатар келісімдермен бекітілді. Жаңа Әлемнің тағдырын анықтауда 1494 жылы қол қойылған Тордесильяс келісім-шарты маңыздылыққа ие болды. Бұл келісім бойынша испандық және португалдық иеліктерінің арасында шекара орнатылып, кейінірек ашылған Бразилия Португалияға тиесілі болып қалды. Қалған Оңтүстік Америка бөлігі, Орталық Америка және Кариб теңізінің бассейні, Солтүстік Американың негізгі бөлімі Испания билігінің қарамағына өтті.

XVII ғасырда Голландия, Франция және Англия мемлекеттері күшейген кезінде, Иберейлік (Пиреней) отаршыларды барлық жерден, әсіресе Америкадан ығыстырды. Олардың қолында негізгі иемденген аумақтары – Кюрасао, Ямайка, Гаитидің үштен бір бөлігі, Испанияға бұрында тиесілі Кариб теңізінің аралдары шоғырланды. Сонымен қатар, Оңтүстік Американың солтүстік жағалауында үш алып мемлекеттің әрқайсысы өзіне тиесілі Гвиананың бөлігін алды. Бұл американдық отарлаудың кезеңі XVIII ғасырдың соңында аяқталды.

Латын Америкасындағы аумақтарда отарлық саясатын жүргізген еуропалық мемлекеттер отарлық қанау жүйесін күшейтті.

Еуропа мемлекеттерінің монархтары Жаңа әлемнің табиғи және даму ресурстарына көз тігіп, отарлармен қатаң сауда саясатын белгіледі. Испанияда Америкамен сауда-саттық 1503 жылы құрылған Сауда-саттық палатасымен бақылауға алынған, тек испан порты Севиль арқылы ғана жүргізіліп отырды. Ал 1717 жылдан Кадис арқылы жүргізілді. Сонымен қатар, испандық көпестер Америкаға жүзу жолын тек әскери кемелердің бақылауымен екі ірі флоттың құрамында жүзеге асыруы керек болды: біреуі Панамаға қаңтарда баратын болса, екіншісі тамызда Жаңа Испанияға бағытталды (Мексикаға). 1760 жылдары Португалия Бразилия үшін ұқсас тәртіптер енгізген болатын. 1664 жылдан бастап француз отарларында монополияға ие Ост-Үнді компаниясы болса, 1674 жылы ол жойылғаннан кейін Францияның корольдік үкіметі иемденді. Голландияның Америкадағы саудасын нидерландық Ост-Үнді компаниясы басқарып отырды. Ұлыбританиядағы саудалық монополия 1651 жылғы «Навигациялық актіден» басталған болатын. Бүкіл державалар өздерінің отарларына басқа мемлекеттермен сауда-саттық орнатуға тыйым салып, контрабанданың ізіне түскен болатын.

Еуропаның жетекші мемлекеттері Американың отарларын шикізат көзі ретінде пайдаланды. Бұл отарлық аумақтар Еуропаны қантпен қамтамасыз етіп отырған. Алайда, жасап шығаратын зауыттар метрополияларда пайда болып, сол жерден бірақ дайын қантты алып отырған. Сауда-саттық монополия, әр түрлі шектеулер мен тыйымдар отарларды шикізаттық қор ретінде ұстап қалудың маңызды механизмі болды. Еуропалық мемлекеттерге осы әдіс арқылы отарлардан көп пайда түсті.

Жаңа әлемнің халқының жағдайының нашарлауына отарлық билеушілердің ең өтімді тауларлар – тұз, темекі, арақ және т.б тауарлардағы монополиясымен қатар, көптеген салықтар ықпал етті. Бразилия және Испандық Америкада алтын және күміс өндеушілері, өздерінің тапқан табысының бестен бір мөлшерін жоғарғы үкімет, яғни, корольге беріп отырды. Француздық отарлардың плантаторлары жыл сайын әрбір құл үшін 33 ливр төлеп отырды. Бүкіл отарлардан экспорттық және импорттық салықтар, отар ішіндегі салықтар және басқа да көптеген салықтар жи-

налып отырды. Барлық жерде жер иеліктері шіркеулік десятина салығын төледі. Сонда үкіметке түскен салықтың тек бір бөлігі ғана отар аппаратына берілсе, қалғаны метрополияның өзінің қажеттілігіне жұмсалған.

Латын Америкасындағы отарлардың әлеуметтік-экономикалық құрылымы. Латын Америкасындағы әлеуметтік-экономикалық құрылым табиғи-климаттық және демографиялық ерекшеліктермен анықталды. Мәселен, Кариб бассейні, Венесуэла жағалауында, Жаңа Гранада (қазіргі Колумбия), Бразилия мен Гвианаға еуропалықтар келмес бұрын, ол жерлерде терімшілік пен аңшылықпен айналысатын қарабайыр үнді тайпалары тұрып, олар мүлдем отарлау жүйесіне бейімделе алмады. Бұл жерлердің иберейлік отаршыларға немесе ағылшындар, француздар, голландықтарға тиесілі болуына қарамастан, осы аумақтағы байырғы қоныстанушылары жойылып кеткен. Ал отарлардағы экономиканың негізін плантациялық шаруашылық құрады. Ол бойынша Еуропаға қант құрағы, какао, мақта, кофе және т.б да тропиктік өнімдер жеткізіліп отырылатын болған. Плантацияға мұндай жұмыстарды атқару үшін қара нәсілді құлдар арнайы Африкадан алып келінді.

Сонымен қатар, үнділердің көшпелі тайпалары жақын климаттық зоналарда аяусыз қырылды: Ла-Платада, Чилиде, Бразилияның оңтүстік-батыс аймақтарында, Мексиканың солтүстігінде. Бұл аумақтарда иберейліктер үстемдік құрғанымен де, оларда ірі мал шаруашылығы мен диқаншылық дамыған болатын. Олардың этникалық құрылымы солтүстік Америка, оңтүстік Америка, Австралия мен Жаңа Зеландиядағы ағылшын, француз, голландықтардың қоныстанушы отарларынан айырмашылығы болмады.

Испанияның жаулап алған Мексиканың орталық пен оңтүстік және Жаңа Гранада, Гватемала, Сальвадор, Перу жерлерінің жағдайы басқаша болды. Олардың дамуының негізі тек қана алтын, күміс, меруерт тастар ғана емес, сонымен қатар керемет мәдени мұра қалдырған жоғары дамыған майя, ацтек, инктер, чибча сияқты үнді өркениеттері болды. Бұл кезде ол халықтар сол замандағы Шығыстағы ежелгі мемлекеттермен тең болатын. Олар егін шаруашылығы, қолөнер мен тау-кен ісінде мыңжылдық тә-

жірибеге ие болды. Бұл халықтар мемлекеттік бақылауға бейімделген, отарлаушылар үшін құнды жұмысшы күші ретінде қарастырылды. Әрине, бұл аумақтарда да зорлық-зомбылық отарлау орын алды. Бірақ еуропалық отаршылардың осы аумақтарға қатысты ортақ қағидасы тайпалардың қауымдық ұйымдастырылуы мен аборигендердің дәстүрлерін пайдалану болды.

Үнді қоғамын отарлық қанауының басты формасы энкомьенде болды. Ол бойынша, ерекше көрінген конкисдаторларға «қамқорлыққа» кейбір қауымдар берілді. Үнділер қауымдық жерде жұмыс жасап, оларды көсемдер-касиқтар немесе куракта басқарып отырды. Бірақ «қамқорлық үшін» олар конкискадорларға өздерінің тапқан өнімдерінің жартысын беріп, «жеке қызмет» көрсетіп отырған.

Бұл аумақтардағы кәсіпкерлердің саны өсіп, ал үнділер саны қысқарғанда жұмысшы күші жетіспей, конкискадорлар наразы бола бастады. Осыған дейінгі жүйе енді XVI ғасырдың 40 жылдарында Жаңа заңдармен өзгертілген болатын. Энкомьенд саны азайды, қауымдық жер иеліктері минимальді түрде егістік пен эхидоға бекініп, қауымдық жайылым жер пайда болды. Ақша табу үшін қауымдар түрлі тәсілдермен сауда-ақшалық қарым-қатынастар жасай бастады. Сол кезде ең көп тараған түрі «азиялық» дәстүр болды. Оған сәйкес, үнді қауымдары ежелгі египеттіктер сияқты пирамидалар, храмдар, каналдар мен жолдар сонымен қатар басқа да объектілер салуға еңбек міндеткерліктеріне көшті. Енді «жеке қызметтер» де толықтай жойылды. Отар басшылары үнділерді ортақ, қауымдық жұмыстарға жіберіп, сондай-ақ еңбек міндеткерліктердің үнді атауларын сақтап, Оңтүстік Америкада мита, Мексикада коатекиль және т.б деп атаған. Рекруттар мен еңбекпен өтеу көбейіп, ал олардың басты жұмыс орны кен орындары болды. Ол кен орындарының иелері үнділердің еңбегін қауымдық кассалар арқылы төлеп отырды. Бұл жүйе XVIII ғасырға дейін испандық Америкада отарлық қанаудың басты формасы болып қалды.

Негр құлдар және үнді қауымдастықтар қаналған болса да, отарларда әлеуметтік пирамиданың негізі болмады. Еуропалықтар Жаңа Заманға тез байып кету үшін ұмтылған болатын. Оған

мысал: беделді дворянин Эрност Кортес, Мексиканы басып алушы, Перуды басып алушы, бұрынғы шошқа фермері Франсиско Писарро, ал қалған көшіп кетушілер кедей болып қала берді. Осы қоныстағы аралас топтар – метистер, мулаттар, самбо және үнді қауымдастықты тастап кетіп қалған үнділер мен қара, ақ кедейлер өздері кіші, орта натуралдық шаруашылықпен, кішігірім саудасаттықпен, кездейсоқ ақша табумен айналысты. Бұл барлық этникалық құрамы тұрғысынан аралас болған еркін ұсақ шаруалар мен қаланың төменгі тобы басқа деңгейдегі қанауға ұшырады.

Қоғамның жоғарғы билігіне отар аппаратындағы шенеуніктер мен шіркеу басшылары, алтын, күміс кен-тау иелері, ірі жериеленушілер кірді. Оларға католик шіркеуі мен монахтық ордендер де жататын. Жер қойнаулары тәжге тиесілі болып, олар тек арендаға берілгендіктен, ең сенімді меншік ретінде жеке меншік жер қарастырылды. Бірақ XVI ғасырда жеке адамдар көптеген наразылықтардан кейін сол жерлерге толықтай құқылы болып, қалағанынша билеп, сатуға да құқылы еді. Мысалы, испандық отарларда 1591 жылдан легальді емес жерді пайдалануын үшін қазынаға ақша төлесе, сол жер оның жекеменшігі болған болатын. 1631 жылдан бастап ол міндетті болған соң, бұл жерді жеке меншікке сатуға айналғандығын көрсетті.

Жеке адамдардың шарушылықтары негізінен тауарды сыртқа немесе ішкі нарыққа шығару үшін құрылды. Мексика мен Ибериялық Америкада жалдамалы еңбек кең таралған. XVIII ғасырда күміс кен орындарындағы шахтерлер өз еңбектері үшін, тапқан күмістің сегізден бір бөлігін алды. Олар қожайындарының осы белгіленген үлесті кеміту мақсатындағы әрекеттерін өз қарсылықтарымен тоқтатып отырды.

XVIII ғасырдың соңы XIX ғасырдың басындағы ұлт-азаттық революциялар. Латын Америкасы елдеріндегі отарлау саясаты қаундың күшеюі себебінен халық наразылықтарының туындауына ықпал етті. Отарлау саясаты түбінде наразы болған адамдардың көтеріліске шығуларына алып келді. Негрлер өздерінің қожайындарынан қашып, басқа аудандарда жиналып, бекіністер жасап және сол жердегі көрші плантацияларға шабуылдар жасап отырған. Кейде тіпті сол көрші қала мен плантациялардағы құл-

дармен бірігіп көтеріліске шығып, бір сағатта бірнеше аудандарды жаулап алатын. Үндістер отарларды қуып, алғаш айырылып қалған бостандықты қайтарып алуға үміттенді. Көтерісшілер жауларын әдетте нәсілдік бет әлпеті бойынша танып, екі жақтан үлкен қантөгіс болған болатын. Көтерілген халық жаулап алған территорияларда тарихи өткеннің белгісі ретінде африкандық немесе үндістік алғашқы қауымдық құрылыс формасы пайда болды (ең ірілері Бразилияның Палмаристегі ақ негрлерінің ірі қонысы, Чилидегі Араукания) немесе азиялық өндіріс тәсілі, мысалы, 1742-1756 жылы Перудағы Сантос Атауальпы.

Еуропалық отаршылар Латын Америкасы аумағынан көптеген пайда түсірді. 1799-1804 жылғы саяхаты барысында Латын Америкасын терең зерттеген неміс ғалымы Александр фон Гумбольдт қызық зерттеу жүргізген болатын: «Жаңа Испания... корольдік қазынаға бес есе қонысы үлкен Британдық Үндістанға қарағанда, екі есе артық табыс әкеледі». Басқа сөзбен айтқанда, әрбір мексикандық бір үндістен гөрі, он есе көп өнім берген болатын.

Экспорттық шаруашылықтың отар экономикасы үшін маңызы қандай екендігін, Оңтүстік Америкадағы ең ірі кен орны – Потосида (қазіргі Боливия) күмістің болуын көрсетеді. 1545 жылы ашылған бұл аумақтың халқының саны 25 жылдан кейін 120 мың адамға тең болды. Теңізден 4 мың метр жоғары тұрған қаладағы бағалар, Клондайкадағы «алтын дүрлікпе» кезеңінен төмен болмады. Сондықтан осы аумақ халқын күнделікті аспен, киіммен қамтамасыз ету қажет болды. Перуда, Китода, Чилиде, Ла Платада және басқа да американдық құрлықтың бөліктерінде мал шаруашылығы мен егін шаруашылығына бейімделген қоныстар, фермалар, мануфактуралар және цехтар пайда болды. Олар өнімдерінің көп бөлігін Потосиға жіберді. XVIII ғасырдың ортасында ондай жабдықтаушылар тапқан күмістің жартысын өздеріне алып отырған. Ал бұндай экономикалық байланыстар көбінде Мексика кенінде, Жаңа Гранадада, Бразилия, Чилида алмаз, күміс, алтын болса, аз мөлшерде – мақта, қант, какао, кофе және басқаларында болды.

XVIII ғасырдың екінші жартысында отарлардан түсетін кірісті өсіру және Англиядан артта қалмас үшін, Испания және Португалия Америкада сауда либерализациясы бойынша рефор-

маларды жүргізді. Нәтижесінде кіріс шынымен де өсті: 1778-1784 жылдары метрополияға 9 млн 143 млн песоға дейін көбейді. Экспорттық салалардың артуы, отарлардың экономикасының да өсуіне әкелді. Мысалы, Рио-де-ла-Платада ішкі нарық 22 есеге өсті.

Сонымен қатар, отарлардағы тауар өндірісінің артуына байланысты жергілікті кәсіпкерлер құрылып, күшейе бастады. Американдықтар көшіп келушілер болғанымен, бір-екі ұрпақтан кейін ол жергілікті қоныспен сіңісіп, креольдықтар бола бастады. XIX ғасырдың басында оның қолында көптеген сауда үйлері, барлық мануфактуралар мен ірі жекеменшік жер иеліктері шоғырланды. Ендігі кезекте олар отарлық шектеулерге қарсы шығып, сауда еркіндігін талап етті.

Барлық әлеуметтік-экономикалық факторлар латифундистарды әлемдік шаруашылықта тығыз интеграцияға және сауда мен өндірістің еркін болуына итермелеп, либерализмнің экономикалық доктринасына алып келді. Испандық Америкада сонымен қатар, XVIII–XIX ғасырларда жаңа консуалар арқылы қатысу барысында, латифундистар құнды басқару тәжірибесін алды. Олардың қарулы жасақтары креольдік бекіністе негізгі күшке айналды. Оған 1807 жылы Ла Платада ағылшын интервенттерінің көзі жетті.

Латын Америкасындағы революциялардың негізі қаланды. Оның алғышарты ретінде бірқатар либералдық сипаттағы реформалар жүзеге асырылды. Бұл реформалар отарлық тәртіпті жойып қан қоймай, қоғамдық нарықтық экономикаға бағыттады.

XIX ғасырдың басында, 1810 жылдың қарсаңында отар елдерінде 20 млн халық тұрады, оның 300 мыңға жуығы Испанияда туып, өскендер, 3 миллионы креолдар болды. Отар елдердегі халықтардың барлығына жуығы басшы әкімшілік жұмысына қатыстырылады. Жер негізінен испандықтардың, дәулетті креолдар мен католик шіркеуінің меншігіне айналды. Олар үндістерді (индеецтер), негрлерді, будан халықтарды, мулаттарды аяусыз қанады. Испандықтар отар елдерінің экономикалық дамуына әдейі кедергі жасады. Жергілікті кедей халық, әсіресе үндістер отаршыларға қарсы талай рет ерлікпен күресті. Бірақ оның бәрі стихиялық сипат алды. 1810 жылы Латын Америкасындағы отар

елдердің бәрінде (Перуден басқасы) көтеріліс бастады. Бұл тәуелсіз үшін соғыстың бірінші кезеңінің (1810-15) бастамасы болды. Бірақ бұл уақытта тәуелсіздікке қол жеткізе алмады. 1816 жылы азаттық соғысының екінші кезеңі басталды. Соғыс аралық үзіліспен 1826 жылға дейін созылады. Осы кезеңде отаршыларға қарсы көтерілісшілер ерекше жеңістерге жетті. 1818 жылы Чили тәуелсіздік алды. 1819 жылы декабрьде Ұлы Колумбия федерациялық республикасы құрылды. 1821 жылы июньде Венесуэла, 1822 жылы Кито азат етіледі. Испан отаршыларына қарсы өз тәуелсіздігі үшін күрес кезеңінде 1822 жылы Португалияның отары Бразилия тәуелсіз деп жарияланды. 1824 жылы Мексика федерациялық республикаға, 1825 жылы Боливия (жоғары Перу) тәуелсіз елге айналды. 1826 жылы Перуде ең соңғы испан гарнизоны тізе бүкті. Тәуелсіздік үшін соғыстың нәтижесінде Латын Америкасының барлық елдері (Куба мен Пуэрто-Рикадан басқасы) испан үстемдігінен азат етілді.

XIX ғасырдың бірінші жартысындағы ұлт-азаттық соғыстардың нәтижесінде Латын Америкасында жаңа мемлекеттер пайда болды. Бұл соғыстар өзінің сипаты бойынша аяқталмаған буржуазиялық революциялар болды. Олар жер мәселесі сияқты алдарына қойған көптеген проблемаларды шеше алмады. Помещиктер үлкен жер иеліктері мен саяси билікті сақтап қалды. XIX ғасырдың ортасына дейін бірқатар мемлекеттерде, ал Бразилияда – XIX ғасырдың 1980 жылдарына дейін құлдық өмір сүрді. Мұның барлығы Латын Америкасындағы капиталистік дамуды тежеді, ал бұл өз кезегінде осы аумақтағы наразылық ереуілінің одан әрі күшеюіне әкелді.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Испания мен Португалияның Латын Америкасындағы отарлық саясаты қалай жүзеге асты?
2. «Энкомьенда» сөзінің анықтамасын беріңіз
3. XIX ғасырдың I жартысындағы ұлт-азаттық қозғалыстарға тоқталыңыз.

XIX ҒАСЫР – XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ЕУРОПА ЖӘНЕ АМЕРИКА ЕЛДЕРІ

§ 8. АНГЛИЯ

Елдің экономикалық дамуы. XIX ғасырдың ортасына таман Англияда өнеркәсіптік төңкеріліс аяқталды. Көптеген техникалық жаңашылдықтар мен түрлі машиналар ағылшын өнеркәсібінің барлық негізгі салаларында пайдаланылды. Англия әр түрлі машиналарды тек өз елінде пайдаланбай, шетелге шығара бастады. 1826-1850 жылдары машиналардың экспорты 6 есеге артты. XIX ғасырдың ортасына таман машиналардың фабрикалық өндірісі қол еңбегінен асып түсті.

Фабрикалық капитализмнің дамуымен темір жол құрылысы тығыз байланысты болды. 1814 жылы Дж. Стивенсон паровозды ойлап тапты. Әлемдегі ең бірінші темір жол Стоктон Дарлингтонның құрылысы 1825 жылы аяқталды. 1829 жылы Ливерпуль-Манчестер үлкен жолы салынды. Ал 1835-1849 жылдары жолдардың ұзындығы 540 км-ден 9,5 мың км-ге дейін ұзарды. 1807 жылы американдық Р. Фултон кемеңі ойлап тапты. Ол су асты қайығын да дайындады. Кемеңің пайда болуынан бастап каналдар желісін белсенді түрде пайдалануға мүмкіндік ашылды.

Өнеркәсіп төңкерілісін басқа елдерден ерте аяқтаған Англия XIX ғасырдың ортасында ұтымды жағдайда болды. Оның алдыңғы қатарлы өнеркәсібі барлық бәсекелестерден тауардың арзан бағасы және тауардың сапасымен басымдыққа ие болуына мүмкіндік берді. Бұл ағылшын буржуазиясының әлем нарығындағы толық монополиясына жол ашты. XIX ғасырдағы Англия өнеркәсібінің дамуындағы басты ерекшелік ауыр индустрияның қарқынды өсуі болды. 20 жылда Англияның шойын

өндірісі 165%-ға өсті (1850 жылы – 2250 мың т., 1870 жылы – 5960 мың т.); 1870 жылы әлемдік шойын өндірісінің жартысын Англия шығарды. Алайда, 70-жылдар Англияның «әлемдік фабрика» деген мәртебесін сақтап тұрған соңғы онжылдық болды. 80-90-жылдары ел экономикасы өз дамуының жаңа жолына түсті. 80 жылдардан бастап Англияның әлемдік шаруашылық байланыстардың жүйесінде өнеркәсіптік және сауда рөлінің төмендеу үдерісі басталды. Англия өнеркәсіптік даму қарқыны бойынша, ал кейбір салаларда өндіріс көлемі бойынша АҚШ пен Германияға жол бере бастады. 1913 жылы ағылшын металлургиясы 10,3 млн тонна шойын шығарса, АҚШ 31 млн тонна, ал Германияда 19,3 млн тонна құрады

Англияда конституциялық монархияның қалыптасуы мен саяси дамуы. XIX ғасырдың өн бойы XX ғасырдың басында Біріккен Ұлыбритания Корольдігі деп аталған бұл мемлекет конституциялық монархия жолын таңдады. 1688 жылғы «Әулетті революция» нәтижесінде Англияда конституциялық монархия орнады. Ұлыбританияның конституциялық құжаттарына сәйкес номиналдық мемлекет басшысы монах болып табылады. Қазіргі ағылшын корольдері туралы «олар патшалық құрады, бірақ басқармайды» деп айтылады. Бірақ XIX ғасырда XX ғасырдың басына дейін король билігі ерекше рөлге ие болды. Ол мемлекеттік істерге араласудың кең мүмкіндіктерін иемденді. Корольдің келісімі парламентті шақырып, тарату үшін қажетті болды. Оның қол қоюынсыз бірде-бір заңның күші болмады. Король атқарушы билікке де өз ықпалын жүргізді. Оған премьер-министрдің таңдалуы байланысты болды. Король министрлерді тағайындап, қызметінен кетіре алды. Ол атқарушы мен сот билігінің басшысы, ағылшын шіркеуінің зайырлы басқарушысы болып саналды.

XIX ғасырдың өн бойында Ұлыбританияның саяси басқаруы «викториялық кезең» немесе ғасыр деп аталынды. 1837 жылы 20 маусымда Ұлыбританияның патшайымы болып жарияланған Виктория елді 1901 жылға дейін басқарды.

Бұл «викториялық ғасыр» тек Викторияның патшалық құруымен сипатталды. Ол Англияның өнеркәсіптік, теңіз, сауда мен отарлық өркендеуінің шыңы кезеңі болуымен ерекшеленді.

1876 жылы 1 мамырда Виктория Үндістанның патшайымы да болып жарияланды. Осы уақыттан бастап «Британ империясы» деген атау пайда болды. Парламент те империялық деп аталына бастады. Осылайша, империализм деген термин пайда болды. Викторияның тағының мұрагері оның ұлы VII Эдуард болды. Ол 1910 жылдың 6 мамырына дейін елді басқарды. Одан кейін билік 1936 жылға дейін V Георгтың қолында шоғырланды.

Екіпартиялық жүйенің қалыптасуы. XIX ғасырдың 30 жылдарынан бастап Бірінші дүниежүзілік соғыстың аяғына дейін «либералдар-консерваторлар» деген екіпартиялық жүйенің қалыптасуының қорытынды кезеңі болды. Осы уақытта екі партияның да ұйымдық қайта құрылуы орын алды. Либералдық жаңа партиялық жүйенің құрушысы Бирмингемнің бай кәсіпкері Джозеф Чемберлен болды. Ағылшын либерализмі саяси-идеялық ағым ретінде қалыптасты. Оның принциптерін әр түрлі топтардың уәкілдері жақтады: аристократия, буржуазия, бюрократия, зиялылар, жұмысшылар. Ұлыбритания тарихында өз іздерін қалдырған либералдық партияның көшбасшылары У. Гладстон, Г. Кемпбелл-Баннерман, Г. Асквит, Д. Ллойд Джордж болды. 60 жылдардың аяғында Чемберлен Бирмингемдегі Либералдық партияны қайта құруға кірісті. Партияның қалалық кеңесі сайлау насихаты және оның барлық қызметі бойынша жетекші органы болып табылды. Бирмингемнің үлгісі бойынша Чемберленнің басқа қалаларында да Либералдық партияның ұйымдары құрыла бастады. 1877 жылы либералдық партияның жергілікті жерлерде қайта құру жұмыстары жалпыұлттық деңгейде аяқталды. Ұлттық либералды ассоциация құрылды. Басшылығында партия Кеңесі тұрған қатаң орталықтандырылған жүйе пайда болды. Ол партияның материалдық құралдары мен кадрларын басқарды.

XIX ғасырдың екінші жартысында ағылшын консерватизмі де қайта ұйымдастырылуын аяқтады. Ол 1883 жылы Консервативтік ассоциациялардың Ұлттық одағы түрінде құрылды. Ағылшын консерватизмінде әр түрлі үрдістер болғанына қарамастан, Б. Дизраэлидің қалыптастырған «демократиялық торизм» бағдарламасы бекітілді. Ол бойынша монархтың, Лордтар палатасы мен шіркеудің рөлін сақтау, отарлық империяны кеңейту, «Англияның

ұлылығын» бекіту қарастырылды. Сонымен қатар, консерваторлар әлеуметтік мәселелерді шешу қажеттілігін мойындады.

Парламенттік реформалар үшін күрес. XIX ғасырдың басында Англиядағы саяси жағдай шиенелісті. Англиядағы халық күресі демократиялық қозғалыстың жаңа күшпен жандануына түрткі болды. Солшылдардың жалынды қайраткері Вильям Коббет (1762-1835) еді. Ол халық атынан «Апталық саяси хабар» газетінде олигархияға, тори мен вигтарға қарсы шықты. 1817 жылы «Тәж және зәкір» деген лондондық тавернада радикалдық клубтардың отырысы өтті. 1817 жылдың қаңтарында олардың уәкілдері, Вестминстерді қоршаған көпмыңдық топтың айқайымен, парламенттің ғимаратына ұзақ тізімді петицияны алып кірді. Ливерпуль үкіметі бүлікшілер қауымы туралы Актіні енгізіп, оларға тыйым салды. Халық қозғалысының толқыны 1819 жылы қайта көтерілді. Оған еңбекші топтардың әйелдері де қосылды. Күрес орталығы Лондоннан пролетарлық Манчестерге ауысты. 1819 жылдың 16 тамызында Манчестердің маңында Питерсфилдте үлкен митинг өтті (150 мың адамға дейін). Үкімет әскерлерді жіберіп, митинг қатысушыларын соққыға жықты. Бұл қантөгіс «Питерлоо түбіндегі шайқас» (ұқсастығы бойынша Ватерлоо түбіндегі Наполеонды талқандау кезімен бірдей) деген атауға ие болды.

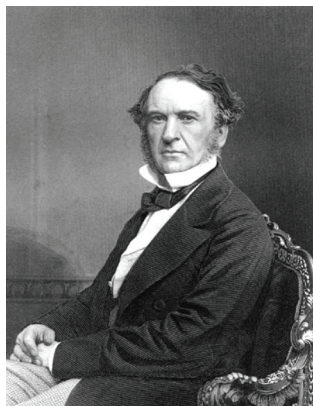
Өнеркәсіп те соғыстан кейінгі дағдарыстан шықты. Ливерпуль кабинеті елді тағы жеті жыл басқарып, ұзақ билікте болды (1812-1827 жылдар). Осы кабинеттен Джордж Каннинг, Роберт Каслри, Джон Пальмерстон және Роберт Пил шықты. Ливерпуль-Каслри Кабинеті ешбір өзгерістің болуын жоспарламады. Бірақ буржуазияның саяси рөлінің өсуі, вигтарды айтпағанда, торидың күштері мен әлеуметтік бағдарына өзгерістер енгізді. Тори партиясында ресми саясатты сынайтын «либералдар» пайда болды. Кейіннен олар ториларды ығыстырып жіберді. Жаңа кабинетте отырған «либералдық» тори Джордж Каннинг (1822 ж. ол Каслриді ауыстырды, ал 1827 жылы премьер болды) және оның серіктестері (Пиль, Пальмерстон) бірқатар жеңілдіктердің арқасында буржуазияны реформа үшін күрестен алыстатуға тырмысты.

1829 жылы католиктерді азат ету актісі енгізілді. Ол арқылы католиктер, ирландықтарды қосқанда, дауыс беру құқығына ие болды. Халықтың қолдауымен Ирландияда Дэннел О'Коннел басқарған жер иеленушілер католиктердің теңдігіне қол жеткізуге талпынды. Сыртқы саясатта «либералдық тори» «бостандық дәуірін» жариялады. Олар Грекия жағына шығып, Осман империясына қарсы күресіне қатысты. Іс жүзінде торилер ағылшын буржуазиясының Шығыс Жерорта теңізіндегі сауда қызығушылығы туралы ойлады. Сонымен қатар, олар 1825 жылы Мексика, Аргентина, Колумбия, кейіннен Бразилия мемлекеттерінің нарығын жаулап алуға талпынды. Сондықтан олардың тәуелсіздігін мойындауға асығыстық танытты. Алайда, торизмнің «либералдық» дәуірі буржуазияның көңілінен шықпады. Торилер бұқара халықтың үкіметке қарсы көңіл күйін пайдалана білді. Үш ағым бір мықты тасқынға айналып, реформаларды талап етті. «Төменгі» топтар азық-түліктің қымбаттауын білдіретін, жеккөрінішті нан заңдарына қарсы шықты. Олардың артында әділетсіз парламент тұрды. Күшке ие болған өнеркәсіптік буржуазия шеттен келетін нарықтан түскен пайдаға қанағаттанбады. Сондықтан мықты билікке қол жеткізуді талап етті. Нан бағасының түсуі олар үшін төлейтін айлық жалақыны да азайтуға ықпал етті. Ал қозғалыстың басында конституциялық нормаларды демократизациялау үшін күресетін радикалдар тұрды. Идеолог рөлінде Ричард Кобден шықты. Ол еркін сауданы қорғады. 1830 жылы күзге белгіленген жалпы сайлаудың дәл алдында, реформаторларға дем берген, Франциядағы революция туралы хабар келді. Нәтижесінде 1832 жылы сайлау реформасына қол жеткізілді. Реформаның мазмұны бойынша: көптеген «қалталы» сайлау округтері жойылды, босатылған 143 орын өнеркәсіптік қалаларға (65 орын), халқы көп ауылдық аудандарға (65 орын), сонымен қатар Шотландия мен Ирландияға (13 орын) берілді. Сайлау жүйесі бұрынғыша жоғарғы мүліктік шектеулермен негізделді. Сондықтан дауыс беру құқығына ұсақ буржуазия да ие болмады. Дауыс берушілердің саны 814 мыңды құрағанына қарамастан, қалалық және ауылдық ірі, орта буржуазияның есебінен екі есеге артты. Реформа үшін

халық қозғалысы буржуазияның жеңісімен аяқталды. Осылайша, 1688 жылдан бері өмір сүріп келе жатқан жер иеленушілер мен буржуазияның санаулы топтарының арасындағы саяси келісімнің әлеуметтік шеңбері кеңейді. Саяси өмірдің сахнасында бұрынғыша екі партия болды: тори және виги, 40 жылдары олар консерваторлар мен либералдар деп аталды.

Вильям Гладстон мен Бенджамин Дизраэли үкіметі. Либералдық партияның саясатын В. Гладстон жүзеге асыра бастады. Вильям Гладстон – британдық либерализмнің ең көрнекті тұлғасы. Оның үкіметтік кабинетінің ішкі саясат саласындағы маңызды ісшарасы – 1872 жылы парламенттік құпия сайлауды енгізуі. Бұл шара либералдардың қоғамдық пікірге көнуінің белгісі болып табылады. Ол жұмысшы ұйымдарға салынған тыйымды алып тастады, тред-юниондар мен ереуілдерді заңдастырды. Қауымдар палатасына сайлау кезінде мүліктік цензді азайтуды ұсынды. Гладстонның тағы бір маңызды шарасы – Форстердің реформасы деп аталатын бастауыш білімнің реформасы. Үкіметтің қаржылық көмек көрсетуі жағдайында, халықтан алынған арнайы жергілікті салықтың есебінен шіркеу мектептерін салуды көздеді. Осындай мектептерде үкімет жаңартылған бағдарлама енгізіп, сабақ оқытуға ықпал ете алды.

1871 жылы Гладстон үкіметі армия реформасын жүзеге асырды, әскери министрдің есімімен ол Кардвелл реформасы деп аталды. 1870 жылы Гладстон үкіметінің реформасы бойынша мемлекеттік қызметке кірушілер емтихан тапсыру керек болды (жаңа жүйеден алынды). 1873 жылы Англияның жоғарғы сот мекемелерінің реформасы туралы заң шығарылды. Қолайсыз әрі шиеленіскен жүйенің орнына екі жоғарғы сот инстанциялары – Жоғарғы сот және Апелляциялық палата құрылды. Сондай-ақ,

Вильям Гладстон

либералдық партиямен қатар, XIX ғасырдың екінші жартысында Консервативтік партия да қайта құру жолына түсті. «Бирмингемдік үлгі» бойынша жергілікті консервативтік топтардың («ассоциациялардың») құрылуы басталды. Консерватор Дизраэли либералдық партияның өкілі Гладстонның қателіктерінен сабақ алды. 1867 жылы наурызда қаржы министрі болып отырған Бенджамин Дизраэли реформа туралы жаңа билль енгізді.

1867 жылы Дизраэли жүзеге асырған заң ертедегі сәтсіздікке ұшыраған Гладстонның билліне қарағанда анағұрлым радикалдық сипатта болды. 1867 жылы жаңа сайлау реформасы енгізілді. Отырықшылық цензі бір жылға дейін азайтылды. Жалдамалы тұрғын үйге жылына 10 ф.ст. төлеп отырған қалалардағы салық төлеушілер дауыс берушілерге айналды. Ал ауылдарда аз ғана кірісі бар фермерлер де, жалға берушілер де дауыс бере алатын болды. Дауыс берушілердің саны екі есеге, 1 миллионнан 2 миллионға дейін артты. 1875 жылы Дизраэли парламент арқылы 1871 жылғы заңды жоятын және ереуіл кезінде пикет жасауға рұқсат беретін билльді өткізді. Гладстонның кабинеті 1880-1886 жылдары

Бенджамин
Дизраэли

өз беделін екінші рет көтерді. 1880 жылы наурызда болған парламенттік сайлауда либералдар жеңіске жетті: олар жаңа парламентте 349 орынға (консерваторлар 250 орын) ие болды. Дизраэли қызметінен өз еркімен кетті. Гладстонның либералдық кабинеті бірнеше заң реформаларын шығарды. Осылайша, 1883 жылы Гладстонның үкіметі парламенттік сайлау кезіндегі жемқорлықтың алдын алу туралы заң қабылдады. Бұл заң парламенттік сайлауға қатысатын үміткерге жұмсалатын шығынның белгілі шегін анықтады. 1884 жылы Гладстонның кабинеті дауыс берушілердің санын арттыратын жаңа сайлау реформасын жүргізді. 1884 жылғы жаңа сайлау реформасы бойынша ауылда дауыс беру үшін

мүліктік ценз белгіленген, енді ол жойылды. Қабылданған реформаның нәтижесінде дауыс берушілердің саны бес есеге артып, 5 млн адамға жетті. 1885 жылы парламентте ел бойынша сайлау округтерін қайта бөлу жұмыстары жүргізілді.

Чартистік қозғалыс. XVIII ғасырдың 30-40 жылдары ағылшын халқының қалың бөлігінің өмірлік деңгейі көтерілгеннің орнына, керісінше төмендей бастады. Әлеуметтік айырмашылықтар күшейді. Ұзартылған жұмыс уақыты өнеркәсіптік революцияның нәтижелерінің бірі болды. 1833-1834 жылдары жұмысшы топтарының өз құқықтары үшін күресі күшейді. 1833 жылы Оуэннің қатысуымен «ұлттық жандану Қоғамы» қалыптасты. Ол максималдық айлық жалақыны және 8-сағаттық жұмыс күнін талап етті. Қоғамның құрамында жұмысшы әйелдерді қосқанда жарты миллион адам болды. Бұқаралық ереуілдік күрес пен революциялық көтерілістің ұрандары белең алды. Осыған орай 1836 жылы солтүстікте Ф. О'Коннор және Дж. Р. Стифенс сияқты насихаттаушылар кең танымалдылыққа ие болды. 1836 жылы бір уақытта Лондон жұмысшыларының ассоциациясы мен Үлкен Солтүстік (Лидс) одағы құрылды.

1839 жыл *чартистік қозғалыстың бірінші көтерілісінің* уақыты болды. 1839 жылы ақпанда Лондонда чартисттердің құрылтайы Ұлттық конвент өтті. Күш қолданғанды жақтаушылар (О'Коннор, Гарин) конвентті жауынгерлік орталыққа айналдырды. Конвенттің қызметі жеңіске дейін – парламенттің хартия қабылдағанына дейін жұмыс істеуге тырысты. Шілде айында 1280 мың чартисттердің қолы қойылған ұлттық хартия парламентке жеткізілді. Парламент оны қабылдаған жоқ. Үкімет әскерлері бүлікшілердің тас-талқанын шығарды. 1840 жыл бүкіл ел бойынша тұтас ұлттық чартистік ассоциацияның құрылуымен әйгілі. Көп ұзамай оның құрамында 50 мың адам болды. 1842 жылы *чартизмнің екінші көтерілуі* болды. Сәуірде ашылған жаңа конвент Ұлттық чартистік ассоциация құрылтайының қызметін атқарды. 1845 жылы солшыл чартисттер басқа елдің революционер-демократтарымен қосылып, Лондондағы «Бауырлас демократтар» деген халықаралық қоғамның құрылуына белсенді қатысты. 1848 жылы парламентке үшінші петицияны берген кезде *чартизм-*

нің жаңа көтерілісі болды. Қауымдар палатасы, өзін әскермен қауіпсіздендіріп, оны қабылдамады. Чартисттердің жетекшілерінің айтуынша, петицияға 5 млн адам қол қойды. О'Коннор митингіге қатысқандардан үкіметке ашық түрде қарсы шығуын өтінді. Оның сөзіне құлақ асқан халық тарқап кетті. Чартизм құлдырау кезеңіне жақындап қалды. *Чартисттердің ең соңғы митингісі* 1852 жылы О' Коннорды жерлеген күні болды.

Л. Джордж үкіметі. Әлеуметтік заң шығарудың негізгі бастамашысы ретінде Д. Ллойд Джордж шықты. Ол 1905-1908 жылдары сауда министрі, кейіннен қаржы министрі болған. Ллойд Джордждың беделінің жаңа кезеңі 1909 жылдың бюджеті мәселесінде көрініс тапты. Бюджет соғысқа бөлінген қаражаттың көбеюін қарастырды. Бірақ Ллойд Джордж әскери қаражаттандыруды әлеуметтік демографияның жаңа мөлшерімен жасырып қойды: ол бюджетке қария жұмысшылардың зейнетақысы және жұмыссыздарға көмек көрсету үшін қоғамдық жұмыстарды жүзеге асыру мақсатындағы шығындарын енгізді. Екеуі де бюджетте аз көлемді орын алды – 1,8 млн ф. ст., немесе бюджеттің шығын бөлігінің 1% құрады. Ал теңіз құрылысына бөлінген қаржы 3 млн ф. ст. құрағанда, 1909 жылы 5 қарашада Қауымдар палатасы консерваторлардың қарсылығына қарамастан, бюджетті қабылдады. Бірақ 30 қарашада Лордтар палатасы басым көпшілікпен оны қабылдамады. Лордтарға қарсы шығудың орнына либералдар парламентті тарқатып, жаппай сайлау туралы жариялады. Парламенттік сайлау Либералдық партияның үміттерін ақтамады. Олар жаңа палатада консерваторлардан көп дауысқа ие болғанымен (397 дауыс 272 дауысқа қарсы), жаңа парламентте толық басымдылыққа ие бола алмады. Лейбористтер мен ирландықтар, оппозициямен бірігіп, үкіметті азшылықтың қолына бере алатын еді. 1910 жылы 20 наурызда жаңа палата, төменгі палата қабылдаған заңнан бас тарту құқығын шектеу туралы шешім қабылдады. Ал бір айдан кейін лордтар бас тартқан бюджетті қабылдады. Күрестің жаңа кезеңі басталды. Либералдар билік басына тек 1916 жылы ғана келді. 1916-1922 жылдары Ұлыбританияның премьер министрі Л. Джордж болды.

Ирландия. Ирландық ұлттық қозғалыстың негізгі мақсаттары аграрлық мәселенің шешілуі және елді ағылшын басқыншылығынан босату болды. Онда екі бағыт қалыптасты. Біреуі либералдық-оппозициялық, оларды жергілікті буржуазия, көбінесе ирландық жер иеленушілер, яғни қаланың бай және ауылдық халқы қолдады. Ұлттық құқықсыздық тәртібіне қарсы шыға отырып, ирландық қоғамның осы топтары гомрульдің жүзеге асуын талап етті. Яғни Британия империясының құрамындағы Ирландияның өзін-өзі басқаруын талап етті. 1870 жылы гомрульдік Ирландық лига құрылды. Оның мүшелері Тиісті билльді парламенттен өткізу арқылы ирландық автономияға қол жеткізгісі келді. 1877 жылы гомруль Лигасының көшбасшысы Ч. Парнелл болды.

70 жылдардан бастап, осы топтардың белсенділігі басталды. 1879 жылы Ирландық ұлттық жер лигасы құрылды. Оның президенті Парнелл болды, бірақ оның нағыз рухтандырушысы мен ұйымдастырушысы М. Деви́т еді. 1880 жылдың аяғына таман Ирландия шаруалар соғысының алаңына айналды. Ұлттық қозғалыстың жоғары деңгейі ағылшын мемлекетінің жауапты қарсылығын тудырды. Қауымдар палатасында жаңа тәртіп енгізілді. Ол 1881 жылы 2 наурызда Ирландияға соғыс жағдайын енгізу туралы заңды өткізуіне мүмкіндік берді. Одан басқа, қазанда Парнелл мен басқа гомрульдер парламенттік қол сұқпаушылық құқықтарынан айырылып, абақтыға қамалды. Оған дейін Деви́т қамалған болатын. Ол кейіннен қалған мерзімін жер аударылған жақта өтеді. Сонымен қоса Гладстон үкіметі 1881 жылы жер актісін қабылдайды. Ол ирландық шаруалардың жалға берудің заңдық кепілдігін белгілеу талаптарын орындауға жасалынған қадамын көрсетті. 1882 жылы көктемде Гладстон үкіметі мен Парнелл келісімге келді. Ол бойынша соғыс жағдайынан бас тарту, тұтқындалғандарды босату үшін шамамен 100 мың жалдаушыларға мемлекеттік көмек көрсету жоспарланды. Парнелл екі Жер лигасын таратып жіберуге келісім берді және бұқара шаруалардың көтерілісін тоқтатуға көмектесуге уәде берді.

Либералдар мен гомрульдердің арасындағы келісім толығымен жүзеге аспады. 1882 жылы 6 мамырда Дублинде, «Жеңімпаз»

құпия қауымының лаңкестері Ирландия ісі бойынша статс-хатшы және оның көмекшісі Беркті өлтіреді. Британдық әкімшілікке қарсы бірқатар лаңкестік актілер жүргізілді. Лондондық Тауэрдегі жарылған бомбадан бірнеше адам жарақаттанды. Нәтижесінде қабылданған басты шара ретінде Ирландияда қайта 3 жылға төтенше жағдай енгізілді. Ирландиядағы саяси жағдаймен Гладстон санаспай тұра алмады. 1886 жылдың 4 сәуірінде оның үкіметі Палатадан Ирландияның өзін-өзі басқаруы туралы заң жобасын өткізді. Бірақ оның экономикасын, сыртқы саяси, әскери және полицейлік қызметтерін британдық үкімет бақылауында ұстап отыру керек. Бұл заң жобасының табанды қарсыластары Ольстерден шыққан оранжистер болды. 80 жылдары ирландық халықтың ұлт-азаттық күресі құлдырай бастады. Бірақ британдық басшылық аграрлық қайта құру жұмыстарын жалғастыруға мәжбүр болды. 1885 жылы либералдар, ал 1887 және 1891 жылдары консерваторлар парламентте жаңа заңды өткізді. Оған сәйкес жалға беру бойынша қарыздың көлемі азайтылды және жалдау бағасының өзі де төмендетілді. Жалдаушылар жер учаскелерін сатып алу үшін мемлекеттік қарыз алды. Мемлекет лендлордтардың жерін сатып алды. XX ғасырдың басында Ирландияның саяси өмірі бұрынғыша гомруль үшін күрес пен Ольстердің мәселесімен анықталды. Осы жерде протестанттық халықтың негізгі бөлігінің арасында Ирландияны Ұлыбританияның бөлігі ретінде сақтап қалу үшін қозғалыс өршіді. 1913 жылы күзге таман көпмыңдық әскери құрылым Ольстерлік еріктілер корпусы құрылды. Ольстердің жасырын үкіметінің басында Э. Карсон тұрды. Ол егер парламент бүкіл Ирландия үшін гомрульді қабылдаса, онда үкіметті басып алуға дайын екендігі туралы жариялады. Дублинде ұлттық топтар гомрульді қорғау үшін, жаппай әскериленген «Ұлттық еріктілер» ұйымын құрды. Дағдарыс 1914 жылдың көктемінде өршіді, ол кезде Г. Асквиттің үкіметі Ольстерге әскермен қозғалды. Ал Орталық Ирландияда тұрақты бөлімдердің офицерлері бағынудан бас тартты. Үкімет артқа шегініп, солтүстік шығыстың протестанттық графтықтарды гомруль туралы заңның әрекет ету ауқымынан алды. 1914 жылдың 1 тамызында Ирландияда

дияны гомрульдің принциптері бойынша басқару туралы заң қабылданды. Бірақ оның өз күшіне ену күні Бірінші дүниежүзілік соғыстың аяғына дейін шегерілді.

Сұрақтар мен тапсырмалар

1. Біріккен Ұлыбритания корольдігі қашан қалыптасты?
2. Англиядағы қабылданған 1832, 1867 және 1884 жылғы сайлау реформаларын салыстырыңыз.
3. Англия XIX ғасырдың ортасында «әлем шеберханасы» деп неліктен аталды?
4. Вильям Гладстон мен Б. Дизраэли кабинеттері қандай шараларды қабылдады?
5. XIX ғасырдағы жұмысшылар қозғалысындағы чартистік қозғалыстың рөлін сипаттаңыз.

§ 9. ФРАНЦИЯ

ХІХ ғасырдағы Францияның экономикалық дамуы. ХІХ ғасырдың басында Францияның экономикалық дамуында біршама өзгерістер орын алды. Консулдық және империя жылдарында Францияда өнеркәсіптік төңкеріліс басталды. Машиналар қол еңбегін ығыстыра бастады. Жүн өнеркәсібінің өнімділігі 1812 жылы 1789 жылмен салыстырғанда 4 есеге, тас көмір өндірісі 250 мың т-дан 800 мың т-ға дейін, темір рудасы 60 мыңнан 120 мың тоннаға дейін өсті. Бурбондардың қайта билікке келуі жылдарында өнеркәсіптік төңкеріліс жалғасын тапты. Мысалы: 1814 жылы көмір өндірісі 1 млн т болса, 1825 жылы 1,5 млн т-ға (тонна) жетті. Шойынды қорыту Жаңғырту жылдарында екі есеге өсті. Ол 1830 жылға таман 250 мың тоннаға жетті. Мақтаны пайдалану да айтарлықтай ұлғайды. Егер де Бурбондардың қайта билеуі кезінде Францияда 10,5 мың т мақта шығарылса, онда 1830 жылы бұл көрсеткіш 34 мың т шамасына жетті. Нәтижесінде 1820 жылдан 1830 жылға дейін бу машинасының саны 10 есеге артты. 1823 жылы алғашқы темір жол салынды.

ХІХ ғасырдың ортасында Франция өнеркәсіптік дамуда алға шықты. Екінші империяның 19 жылында француз өнеркәсіптік өндірісінің көлемі 2 есеге, сыртқы саудасы 3 есеге өсті. Тас көмір өндірісі 1851 жылы 4,5 млн т болса, 1869 жылы 13,5 млн т-ға жетті, болат қорыту – 14 мың т-дан 110 мың т-ға дейін өсті, шойын өндірісі – 450 мың т-дан 1,4 млн т-ға жетті.

Наполеон жорықтары мен антифранцуздық коалициялар. ХVІІІ ғасырдың аяғында Франциядағы революциялық жағдайлар еуропалық державалардың ұстанымдарына үлкен әсерін тигізді. Бұл елдердегі саяси күштер революцияға қарсы бірікті. 1792 жылы 7 ақпанда *бірінші контрреволюциялық коалиция* Австрия мен Пруссияның арасындағы келісімнің негізінде құрылды. Англиядан басқа Францияға қарсы Испания, Сардиния корольдігі, Неаполь және Ресей шықты. Нәтижесінде 1793 жылдың көктемінде француз әскері жеңіліске ұшырайды.

1793 жылдың 23 тамызында француз әскеріне 18-25 жас аралығындағы бойдақ ер адамдар шақырылады. Бонапарт өзінің әс-

кери жорықтарын жалғастырды. Ол енді Италияның аумағына енді. 1798-1799 жылдары Англия, Ресей, Австрия және Түркия *екінші коалицияны* құрды. 1799 жылы А.В. Суворовтың әскері Солтүстік Италияда француз әскерін талқандайды. Адмирал Ушаковтың орыс флоты француздарды Ион аралдарынан қуып шығарды. 1800 жылы адмирал Нельсонның ағылшын эскадрасы Мальта аралын басып алады. Ірі буржуазия және жаңа буржуазия мүдделігіне қызмет ететін, 1799 жылдың 9 қарашасындағы 18 брюмердің төңкерілісіне дейін-ақ екінші коалиция ыдырап кетті. Наполеон Бонапарт екінші коалицияның ыдырауын шебер пайдаланды. Наполеон тез арада жаңа әскер жинап алып, құпия түрде оны Альпі өткелдерінен Италияға өткізіп алды. 1800 жылдың 14 маусымында Маренго бойындағы шайқаста Австрия әскерлері талқандалды. Франция Италияның солтүстігін басып алды. Генерал Моро басқарған француз әскерінің бөлігі Баварияға аттанып, сол жылдың 3 қарашасында Гогенлинденнің маңында австриялықтарды жеңді. 1801 жылдың 9 ақпанында Австрия үкіметі Люневилде бейбітшілік келісіміне қол қоюға мәжбүр болды. 1801 жылдың қазан айында Франция мен Ресей арасында бейбітшілік келісімі жасалды. Олар германдық және итальяндық иеліктерге қатысты мәселелерді бірігіп шешу туралы құпия келісімге қол қойды. Жалғыз қалған Англия соғысты сәтті жүргізе алмады. 27 мамырда Амьенде Франциямен бейбітшілік келісімі жасалды. Англия Египет пен Мальтаны босатуға келісімін берді. Ал Бонапарт Еуропадағы жағдайды сақтап қалу міндетін қабылдап, Англиямен сауда келісімін жасады.

1805 жылдың тамыз айында Наполеонға қарсы *үшінші коалиция* құрылды. Оған Англия, Ресей, Австрия және Қос Сицилияның Корольдігі кірді. 21 қазанда француздық флот Трафальгар мүйісінің маңында адмирал Нельсон ағылшын эскадрасынан жеңіліс тапты. Бірақ Наполеонның жоспары бойынша австриялық және ресейлік әскерді талқандауы қажет болды. Француз әскерлерінің шабуылы Пруссияның бейтараптылығы арқасында жеңілдетілді. Ресей және австриялық әскерлер Чехияда біріктірілді. I Александр Австрияның жоспары бойынша шайқасуға шешім қабылдап, Кутузовтан көмек келгенше шайқасты бастамау

туралы ұсынысын қабылдамады. 1805 жылдың 2 желтоқсанында Аустерлиц маңындағы шайқаста австриялық және орыс әскерлері талқандалды. Ол тарихта «Үш императордың шайқасы» деген атпен қалды.

Аустерлицтен кейін Австрия соғыстан шығып, Братислава бейбітшілік келісіміне қол қоюға мәжбүр болды. Сонымен қатар, Наполеонға Германия мен Италияда еркін іс-әрекеттерге жол ашылды.

Пруссияны басып алу қаупі төніп тұрғанын түсінген берлиндік сарай, Ресей және Англиямен одақтасады. 1806 жылдың қыркүйек айында олар Швециямен бірігіп, *төртінші коалицияны* құрды. 1806 жылдың күз мезгілінде наполеондық әскерлер Берлинге кірді. 21 қарашада Наполеон құрлықтық блокада туралы Берлин декретіне қол қояды. Бұл декрет бойынша, Францияға тәуелді елдердің барлығына Англиямен сауда жасауға тыйым салынды. 1807 жылы Наполеон Англия порттарына және оның отарларына кіріп тұратын бейтарап кемелердің барлығын тәркілеуге бұйрық берді. Англия болса, Франция және оның вассалдарының порттарының құрлықтық блокадасы туралы хабарлады. Наполеон өз әскерін, Шығыс Пруссиядағы орыс әскеріне қарсы жылжытты. 1807 жылдың 6 ақпанында Прейсиш-Эйлау маңында қанды шайқас болды. Екі әскер де үлкен шығынға баты, бірақ орыс әскерлері шайқас алаңында соңына дейін шыдады. Алғашқы рет Наполеон жеңіліске ұшырайды. Бірақ 14 шілдеде Фридланд маңындағы шайқаста орыс әскері талқандалды. 1804 жылдан бастап Ресей Иранмен соғыс жүргізді, сондықтан оның жағдайы қиындай түсті. Ал 1806 жылы орыс-түрік соғысы басталды. Одақтастары болмаған және Англиядан көмек алмаған Ресей үкіметі өз саясатының бағытын өзгертіп, Наполеонмен келісімге келуге шешім қабылдады. Тильзитте екі императордың кездесуі 1807 жылдың 7 шілдесінде екіжақты бейбітшілік және одақтастық туралы келісімдерге қол қоюмен аяқталды. Одақтық келісім бойынша Ресей құрлықтық блокадаға қосылды.

1809 жылы Англия мен Австрия одақтасып, Францияға қарсы *бесінші коалицияны* құрды. 1809 жылдың 5-6 шілдесінде На-

полеон үшін Ваграм маңында австриялық әскерді жену қиынға соқты. 1809 жылдың 14 қазанында Шенбрундік бейбітшілік келісіміне қол қойылды. Австрия үлкен аймағынан және теңізге шығу жолдарынан айырылады. Зальцбург Баварияға беріледі. Австрия құрлықтық блокадаға қосылуға, өз әскерін 150 мың адамға қысқартуға және Францияға соғыс шығынын төлеуге міндетті болады. 1809-1811 жылдары Франция басқа аймақтарды жаулап алды. Австриямен соғысқан кезде Наполеон өз империясына Рим қаласымен бірге папалық облысты қосу туралы декрет шығарады. Гамбург және Германияның басқа да облыстарының тағдыры да осы құжатпен шешілді. Наполеон Түркияның соғысқа қатысуына үміттенді, бірақ 1812 жылдың мамырында орыс әскерінің бас қолбасшысы Кутузов Дунай маңында Түркиямен Бухарест бейбіт келісін жасады. Ол бойынша Ресей Бессарабияны алды. Түрік үкіметі Ресейге қарағанда, наполеондық әскерден қатты қорықты.

1812 жылдың 5 сәуірінде Ресей Швециямен одақтасты. Еуропалық Ресейдің Солтүстігі мен Оңтүстігіне еш қауіп төнген жоқ. 1812 жылы болған Ресей тарихында «Бородино шайқасы» деп аталған соғыста Ресейдің жеңіп шығуы Франциядан оның одақтастарының алшақтауына әкелді. Бұл соғыс Наполеон империясы үшін ауыр соққы болып тиді.

1813 жылдың көктеміне таман Наполеон империясына қарсы Ресей, Англия, Швеция, Пруссия, Испания және Португалиядан тұратын *алтыншы коалиция* құрылды. 1813 жылы соғыстың негізгі алаңы Саксония болды. Наполеондық әскерлер бұрынғы артықшылығын жоғалтты. Коалиция әскерінің саны да көп еді, артиллерияда да артықшылығы басым болды. Негізгі шайқас Лейпцигтің маңында 1813 жылдың 16-19 қазанында орын алды. Наполеон әскері талқандалып, оның қалған бөлігі Рейннен асырып жіберілді. Бұл шайқас тарихта «Халықтар шайқасы» деген атпен белгілі болды.

1814 жылдың 31 наурызында император І Александр мен прусттік король Фридрих Вильгельм өз армияларымен Парижге кірді. 1 сәуірде Талейранның ұсынысымен сенат Францияның

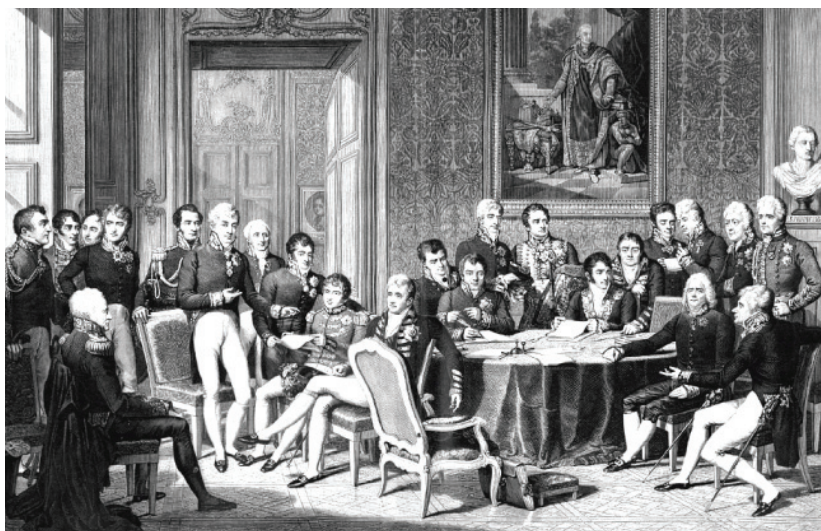
уақытша үкіметін құрды. Ал 3 сәуірде ол Наполеонның тақтан кеткендігін мәлімдеді. Граф Прованский XVIII Людовик есімімен король ретінде жарияланды. 1814 жылдың 11 сәуірінде одақтас-тар Фонтенбло келісіміне қол қойды. Ол бойынша Наполеон-ға өмір бойғы иелікке Жерорта теңізіндегі Эльба аралы берілді. 1814 жылы Париж келісіміне қол қойылды. Ол бойынша Франция 1792 жылғы шекарасына қайтып оралады. Барлық жаулап алын-ған жерлерден оның қолында тек Ницца, Савойяның бір бөлігі және бірнеше шекаралық қамаулар қалды. Нәтижесінде Франция әскери шайқас алаңдарында жеңіліс тапты. 20 сәуірде Фонтенб-ло сарайында гвардиямен қоштасып, Наполеон айдауға жіберілді.

1815 жылғы Вена конгресі. Наполеонның соғыстарының нә-тижесі 1814 жылғы Вена конгресінде қарастырылды. 1814 жыл-дың қыркүйегінде Вена қаласында 216 мемлекеттің өкілдері бас қосты. Оның жұмысы 1815 жылдың 9 маусымына дейін жалғас-ты. Конгресте шешім қабылдауда 4 мемлекет – Англия, Австрия, Ресей жетекшілікке ие болды. 1815 жылы Францияда Бурбондар-дың билікке қайтып келуі нәтижесінде ол да өз тағдырына қатыс-ты мәселелерде шешім қабылдауға қатысты. Сонымен қатар, Ве-на конгресі барысында Францияның саяси беделін сақтап қалуда дипломат Талейран зор үлесін қосты. Талейран конгресс бары-сында «легитимизм» деген қағиданы ұсынды. Ол бойынша еуро-палық мемлекеттердің 1792 жылға дейінгі болған шекараларды сақтау қажеттілігіне мән берілді.

Конгресте Ресейден – I Александр, Ұлыбританиядан – Кесл-ри, ал кейіннен Веллингтон, Австриядан – I Франц пен Меттер-них, Пруссиядан – Гарденберг қатысты. Венадағы басқосуда же-текші рөлді Австрияның сыртқы істер министрі, князь Клеменс фон Меттерних алды.

Вена конгресі Наполеон жорықтарынан кейінгі көптеген мә-селелерді шешті. Ең алдымен, территориялық өзгерістер орын алды. 1815 жылдың 9 маусымында Ресей, Англия, Испания, Австрия, Франция, Ұлыбритания, Португалия, Пруссия мен Швеция өкілдері Вена конгресінің Қорытынды бас актісіне қол қойды. Бельгия Голландиямен біріктіріліп, Нидерланды король-

дігін құрады. Оған Люксембург те қосылды. Рейннің сол жағалауында Пруссия мен Швейцарияның провинциялары орналасты. Италияда Сардиния корольдігі қайта құрылып, оған Генуя қосылды. Сонымен қатар, оған Савойя мен Ницца қайтарылды. Ломбардия мен Венеция кіші итальяндық герцогтіктермен Австрияның бақылауына өтті. Тоскана, Модена және Парма герцогтіктері Габсбургтер әулеті өкілдерінің меншігіне айналды. Қасиетті Рим империясының 300-ден астам мемлекеттерінің орнына 38 мемлекеттен тұратын Герман одағы құрылды. Солтүстік Саксония мен Познань Пруссияға берілді. Сонымен қатар, ол Померания мен Рюген аралын иемденді. Норвегия Швецияға берілді. Англия Ион аралдары, Мальтаны алды және Азиядағы өзінің жаулап алған голландық отарларды бекітті. Ресейге Варшавамен бірге поляк аумақтары қосылды. Олар Поляк корольдігіне бірігіп, Ресеймен әулеттік униямен байланысты болды. Сондай-ақ, Финляндия мен Бессарабия жерлерін өзіне қосты.

Вена конгресі

Вена конгресі XIX ғасырдағы маңызды оқиғаға айналды. Ол ең алдымен, барлық мемлекет үшін қиындықтар тудырған соғыстарды аяқтады. Екіншіден, бірінші рет Еуропаның көптеген мемлекеттері аумақтық мәселені шешу үшін бас қосты. Жетекші еуропалық мемлекеттер алғашқы рет бір мақсат төңірегінде бірігіп, «еуропалық концертті» құрады. Олар Еуропадағы ұлт-азаттық қозғалыстардың таралуының алдын алу үшін Қасиетті Одақты құруға шешім қабылдады.

Франциядағы Бурбондардың билікке қайта келуі. Вена конгресі барысында Францияда елеулі өзгерістер орын алды. 1815 жылдың 1 наурызында Наполеон Эльба аралын жасырын түрде қалдырып, Францияның оңтүстік бөлігіне келеді. Ол 20 наурызда ел астанасына салтанатпен кіреді. XVIII Людовик пен оның министрлері елден қашты. Халық Наполеонды қуанышпен қарсы алды. Олар Наполеоннан революциялық әрекеттерді күтті. Бірақ оның 22 сәуірде жариялаған қосымша актісі халықтың үмітін ақтамады. Оның мазмұны Бурбондардың Хартиясынан ерекшеленбеді. Наполеонның өзі де ішкі саяси істерге араласпады. 1814 жылдан Венада бас қосқан еуропалық мемлекеттер оған қарсы *жетінші коалицияны* құрды. Қысқа уақытта жиналған армиясымен 1815 жылдың 18 маусымында Наполеон Ватерлоо түбіндегі антифранцуздық коалициямен шешуші шайқаста жеңіліс табады. Осы уақытқа дейінгі оның билеу уақыты тарихта «Наполеонның 100 күні» деп аталынды. Жеңілістен кейін Наполеон тақтан бас тартып, Атлант мұхитындағы Әулие Елена аралына қайта айдауға жіберіледі. Сол жерде 1821 жылы дүниеден өтеді.

Наполеонның Франциядағы дәуірі аяқталғаннан кейін Бурбондар әулеті қайта билікке келеді. XVIII Людовик король болып жарияланады. 1814 жылғы 4 маусымда Конституциялық Хартия қабылданады. Ол бойынша парламенттің төменгі палатасына сайлау өткізілуі, барлық француздардың заң алдындағы теңдігі, жеке бостандықтар, ар-ұждан бостандығы, революция кезінде алынған жерлер мен мүлікті қосқандағы жеке меншіктің қол сұқпаушылығы, азаматтарға тең салықтың енгізілуі заңдас-тырылды. Король қасиетті тұлға ретінде көп билікке ие болды.

Ол барлық атқарушы билікті иемденді, өзіне ғана және жоғарғы палатаның пэрлеріне жауапты министрлерді тағайындады. Заң шығару бастамасы мен заңдарды жариялау корольдің құзыреттілігінде болды. 1815 жылы жаңа палата депутаттары сайланып, ол «теңдесі жоқ» палата деген атқа ие болды. Парламенттің құрамына ультрароялистер кірді. Францияда 3 саяси партия қалыптасты. Біріншісі – *ультрароялистер партиясы*. Көшбасшысы – корольдің бауыры граф де Артуа (болашақ король X Карл). Олар француздық консервативтік романтизм идеясындағы жаңа монархиялық тәртіпті орнатқысы келді. Екіншісі – *Конституциялық партия*. Олар «ақ террорды» жокқа шығарды. Ультрароялистерден басқару әдістері бойынша ерекшеленді. Оң қанаты – де Решелье, сол қанаты – Гезо, Барант. Олар ақсүйектер тобының, орта таптың басшылығының либералды бөлігінің қолдауына сүйенді. Үшіншісі – *Тәуелсіздер партиясы* (1817 ж.). Ол тәртіпке қарсы шыққан республикашылдар, бонапартшылдар, орлеаншылдар сияқты барлық қарсыластарды біріктірді. Көшбасшылары: Бенджамин Констан, Казимир Перье және Лаффит. Бұл топ шіркеу ықпалына да қарсы болды.

1824 жылы Людовик қайтыс болғаннан кейін, билік басына X Карл келді. Білім жүйесі католик шіркеуінің бақылауына өтті. Әйелдердің діни қауымдастығына рұқсат берілді. Діни рәсімдерді бұрмалағаны үшін жазалау енгізілді. 1823 жылы 1789 жылғы революциядан кейін жеке мүлкі сатылып жіберілген эмигранттардың шығынын өтеу туралы заң қабылданды. Буржуазиясы көп ұлттық гвардия тарқатылады. 1829 жылы Полиньяктың әлсіз үкіметін Мартеньяк үкіметі алмастырды. Оның басқару тұсында фабрикалар мен зауыттардың саны өсті, шаруалардың жіктелуі көрініс тапты. Жұмысшылардың саны жерсіз шаруалардың есебінен көбейді.

Өнеркәсіптік төңкеріліс және капитализмнің дамуы жұмысшы күшін пайдаланудың күшеюіне, кіші қолөнершілер мен кәсіпшілердің кедейленуіне әкелді. 1826 жылдағы өнеркәсіптік төңкеріліс, 1829-1830 жылдардағы депрессия құрғақшылық кезеңіне тұспа-тұс келді. Солшыл буржуазияның оппозициялығы күшейді. Ал

1829 жылы Бурбондар әулетінің кіші тармағының жақтаушылары орлеандық партияны (Талейран, Тьер) құрды. Олар депутаттар палатасының кезекті сайлауынан кейін көпшілік дауысқа ие болды.

Шілде революциясы. Қаржы топтарының Карлды конституциялық шаралармен шектеу талпыныстары, оның конституцияға қарама-қайшы келетін қаулыларға – «ордонанстарға» қол қоюына итермелейді (25 шілде 1830 ж.). Ордонанстар төменгі палатаны тарқатуды, депутаттар санын екі есеге қысқартуды, сауда және өнеркәсіптік патенттері барлардың барлығын дауыс беру тізімінен шығару, дауыс берушілердің ортасын тек ірі жер иеленушілермен шектеуді, газет пен журналдарды басып шығару үшін алдын-ала рұқсат алу жүйесін енгізуді қамтыды. Осындай жағдайда оппозиция бұқара халықты үкіметке қарсы шығуға шақырды. 27 шілдеде шерулер кең көлемді көтерілістерге айналды. 1830 жылы 29 шілдеде халық Тюильри сарайын басып алды, Полиньяктың және 1814 жылдың Хартиясының күшін жоюын талап етті. Халық толқынының қысымымен X Карл тақтан бас тартып, Англияға қашты. Мемлекеттік қайта құруды ұйымдастырушылар, Талейран мен Адольф Тьерді қосқанда, уақытша үкімет құрды. Патша тағын герцог Луи Филипп Орлеанский иемденді.

1830 жылғы революция корольдің ауысуына алып келді. Республикалық партияның әлсіздігі революцияның тереңдеуіне, республиканы орнатуына кедергі болды. 1830 жылы 14 тамызда қабылданған жаңа Конституция бұрынғы Хартияның жағдайын сақтап қалды. Сайлаушылардың жастық цензі 25 жасқа, депутаттарда 30 жасқа дейін қысқартылды. Мүліктік кедергілер азайтылып, ірі буржуазияның өкілдерінің билікке келуіне жол ашылды. Нәтижесінде Франция тарихындағы бұл оқиға «Шілде революциясы» деп аталынды. Король заң шығаратын бастамасынан айырылды, veto құқығы парламенттің шешімімен жүзеге асты. Дауыс берушілердің саны көбейді (100 мыңнан 240 мыңға дейін). Мұрагерлікке пәрліктің берілуі жойылды. Пэрлар палатасы сайланбалы болды. Католиктік дінбасылардың құқықтары шектелді, уақытша цензура жойылды. Жергілікті және облыстық өзін-өзі басқару енгізілді. Ұлттық гвардия қалпына келтірілді. Сауда-өнеркәсіптік және банк буржуазия басшыларының айрықша құқықтары бекітілді.

1832 және 1834 жылдары көтеріліс ұйымдастырған легитимистер мен республикандықтар корольге қарсы болды. Леон тоқымашыларының көтерілістері болды. Ұстамды республикашылдар сайлау құқығын кеңейтуді қолдады. Солшыл радикалдық қанат жалпы дауыс беру және әлеуметтік революцияны қолдады. 1839 жылы Бланки жыл мезгілі Қауымын құрады. Республикалық оппозицияның құлдырауы басталады.

Банкрот қауіп алдында жапа шеккен банкирлер мен кәсіпкерлер, корольді қорқыту және оның жеңілдіктер жасауы үшін қарсылық митингісін ұйымдастырды. 1848 жылы 24 ақпанда Луи Филипп өзінің немересі граф Парижскийдің пайдасына тақтан бас тартты. Ал өзі Англияға қашады. 25 ақпанда Францияда Екінші республика жарияланды. Оның басшысы болып Дюпон дел'Эр сайланды. Коалициялық уақытша үкімет құрылады. Уақытша үкімет үнемі қауіпті жағдайда болды. 1848 жылы көктемде мыңдаған жұмыссыздар мен баспанасыздар, шеберханаларға жұмысқа орналасу үшін Парижге шет аумақтардан келді. Шерушілер, егер де шеберханалар таратылып, жұмысшылар таратылмаса, онда жағдай бақылаудан тыс қалатындығына үкіметті көндірді. Ұлттық шеберханаларды жою туралы шешім жарияланды. Шерудің жетекшілері сөзсіз қуғын-сүргін басталатынын біліп, көтеріліске шығуды шешті. Шеберханаларды жою бұйрықтары елеусіз қалды, жұмысшылар қолдарына қару алып, баррикадаға шықты. 1848 жылдың 23-26 маусымында төрт күн бойы қаладағы көше ұрыстары аяқталмады. Олар қатаң басылып тасталды. Көтерілістердің ауқымынан қауіптенген үкімет 1848 жылдың 4 қарашасында Екінші республиканың конституциясын қабылдады. Ол бойынша президенттік лауазым енгізілді.

Екінші империя. Наполеонның ішкі саясаты. Революциядан кейінгі Франциядағы саяси жағдай тұрақсыз болды. 1848 жылы 10 желтоқсандағы президенттік сайлау нәтижесінде Наполеон Бонапарттың жиені Луи Бонапарт жеңіске жетті. Кейіннен Луи Наполеон өзінің кеңесшілерінің ұсынысы бойынша мемлекеттік төңкеріс жасауға шешім қабылдады. Себебі Конституция бойынша президент өз лауазымында екінші мерзімге қала алмайтын болғандықтан, Заң шығарушы жиналыс

Луи Наполеонның бұл шартты қайта қарастыру туралы өтінішінен бас тартты. 1851 жылы 2 желтоқсанда Луи Наполеон және оның серіктестері елдегі билікті басып алды. Елдегі жаппай толқулар басып тасталынды. 1850 жылдың сайлау заңы жойылды және конституцияны қайта қарастыру үшін плебисцит өткізілді. Сенім вотумын алған Луи Наполеон шын мәнісінде империялық билік құра отырып, авторитарлық конституцияны дайындады. Бірақ «Екінші Империя» деген атау тек 1852 жылы 2 желтоқсанда ғана пайда болды. Ол уақытта I Наполеонның таққа отыруының бір жыл өтуіне сәйкес келді. Осы күні ұлттық плебисциттің нәтижелері бойынша елдің билеушісі ретінде император III Наполеон жарияланды.

III Наполеон өз билігін ұзақ мерзімге бақуаттылықты арттыру бағдарламасымен бастады. Ол француз банктері арқылы несие операцияларының кеңеюін қолдады, қоғамдық жұмыстардың жобаларын бекітті. III Наполеон өзінің билік етуінің бірінші жартысында белсенді сыртқы саясатты жүргізді. 1854 жылы Франция Ұлыбританиямен бірге Ресейге қарсы Қырым соғысына қатысты. Бұл науқан 1856 жылы Париж бейбіт келісімімен аяқталды.

Париж Коммунасы. Француз әскерінің француз-пруссия соғысында жеңіліп қалуынан кейін Парижде толқулар басталды. Император мен оның үкіметі біржолата халық алдындағы беделден айырылды. Революциялық жағдай қалыптасты. 1870 жылы 4 қыркүйекте Заң шығарушы корпустың ғимаратына бір топ азаматтар басып кіреді. Депутаттардың бір бөлігі ратушаға барып, Францияны республика деп жариялады. Заң шығарушы корпус өзін-өзі тарқатып жіберді. Елде Уақытша үкімет ретінде «ұлттық қорғаныс үкіметі» орнады. Оның құрамына монархист Трошо басқарған депутаттар кірді. Нәтижесінде, революция болып, монархия тақтан түсірілді. Бисмарк Ұлттық жиналыс шақырылмайынша, Франциямен бейбітшілік келісімге қол қоюдан бас тартты. Ол 1871 жылы ақпанда шақырылды. Үкімет басына Тьер тағайындалды. Ол бейбіт келісімге қол қойды. Тьер үкіметі Германиямен бейбіт келісім жасап, осы арқылы Парижді қарусыздандыруға жол ашты. Ұлттық жиналыс III Наполеонды тақтан біржолата кетірді.

1871 жылы көтерілістердің жаңа толқыны орын алды. Париждегі билік ұлттық гвардияның орталық комитетінің қолына өтті. Орталық комитет 26 наурызда Париж Коммунасының Кеңесіне жалпы және төтенше сайлаулар өткізілді. Оған 85 адам сайланды. Жаңа үкімет Париж Коммунасы деп аталды. Коммуна Версальмен қарулы күрес жағдайында өмір сүрді. Оған басқа елдер, әсіресе Германия көмектесті. Мамырда версальдық әскерлер Парижге басып кірді.

1871 жылдың 8 ақпанында Ұлттық жиналысқа сайлау өтті. Оның жиналысы Бордодда ашылып, 17 ақпанда орлеандық Тьер атқарушы биліктің басшысы болып жарияланды. 1871 жылдың 31 тамызында Тьер республиканың президенті болып тағайындалды. Ұлттық жиналыс өзіне Құрылтай мәжілісінің қызметтерін иеленді және жаңа конституцияны 1871 жылы дайындап шығармақшы болды. 1873 жылдың 24 мамырында Тьер қызметтен кетті. Республиканың президенті болып маршал П. Мак-Магон, сенімді легитимист сайланды. Францияда Үшінші Республика орнады. Заң шығарушы билік парламентке тиесілі болды. Ол депутаттар мен сенат палаталарынан тұрды. Екі палата бірігіп Ұлттық жиналысты құрады. Ол президентті сайлады. Депутаттар палатасы 600 адамды құрады. Оған сайлау әр төрт жыл сайын мажоритарлық-пропорционалдық жүйе бойынша, тең, жалпы және құпия дауыс беру негізінде жүргізілді. Бірақ дауыс беруге әйелдер, әскери қызметшілер, отар халқының, 21 жасқа жетпегендердің және Франция аймағында 6 айдан кем тұрған адамдардың құқығы жоқ болды. Осылайша, 40 млн адамнан 12 млн адам ғана дауыс берді. Сенат (300 адам): жанама және көпсатылылы 9 жылдық сайлау негізінде жинақталды. Оның 1/3 бөлігі әр 3 жыл сайын ауысып тұрды. 75 мүшесі өмір бойына сайланды. Бұл депутаттар палатасына қарсы қалыптасқан консервативтік арасалмақты сақтау болды. 1876 жылғы сайлауда монархисттер жеңілді. 1879 жылы президент лауазымына ұстамды республикашыл Ж. Греви отырды. Депутаттар палатасының төрағасы Гамбет болды, ал үкіметті оңшыл республикашыл Фрейиньи басқарды. Республикашылдар үкіметті Версальдан Парижге көшірді. Марсельеза ұлттық әнұ-

ранға айналды. Француз республикасының ұлттық мейрамы ретінде Бастилияны алған күн 14 шілде белгіленді.

1880 жылы Париж коммунасының қатысушыларына рақымшылық жасау туралы, жиын, баспасөз бостандығы туралы және т.б. заңдар қабылданды. 1884 жылы кәсіподақтарды заңдандыру және балалар мен әйелдерді пайдалануға шектеу туралы заң қабылданды. Бірақ біртіндеп жанама салықтар, протекционистік салықтардың көлемі артты. Мектепке шіркеудің ықпал етуіне қарсы және иезуиттік конгрегацияларды тарту үшін күрес жүргізілді. 80-жылдардың басында жаппай міндетті тегін зайырлы білім беруді енгізу бойынша реформалар жүзеге асырылды. 1881 жылғы сайлауда республикандықтар жеңіске жетті. Бірақ олардан радикалдар бөлініп кетті. Ферридің екінші үкіметінің жылдарында (1883-1885 жж.) өмір бойғы сенаторлар институты қысқартылып, мэрлардың сайланбалығы енгізілді. 1885 жылғы сайлаудың бірінші кезеңінде «консервативтік одақтың» жинаған дауысы басымдыққа ие болды, бірақ радикалдар, яғни республикашылар жеңіп шықты.

XX ғасырдың басындағы Францияның экономикалық дамуы. Бұл кезеңде елде өнеркәсіптік өндірістің қарқынды өркендеуі байқалды: шойын, болатты қорыту жұмыстары, тас көмірді өндіру, мақтаны пайдалану өсті. Өндірістің ескі салаларының дамуымен қатар электротехникалық және химиялық өнеркәсібі, автокөлік жасау өнеркәсібі кең дамыды. Бірінші дүниежүзілік соғыстың қарсаңында Франция АҚШ-қа қарағанда шойынды алты есеге кем, ал болатты он есеге кем қорытты. Францияның әлемдік өнеркәсіптік өндірісіндегі әдеттегі үлесі 1913 жылы бар жоғы 6% құрады, сол кезде Англияның үлесі 14%, Германияның үлесі - 16%, ал АҚШ-тың үлесі – 36% құрады. Францияда, бұрынғыша, ұсақ өнеркәсіп өндірісінің үлесі көп болды; 1906 жылы ұсақ кәсіпорындардың саны 58,1% құрады. Француздық үкімет ескі дәстүрмен капиталды сыртқа шығарғанды жөн көрді. 1914 жылға таман француздық шетелдік күрделі қаржы жұмсалымы 60 млрд франкқа өсті. Оның 50% еуропалық елдердің үлесіне келді; шамамен 12-13 млрд франк Ресейге жіберілді.

Сұрақтар мен тапсырмалар

1. Францияға қарсы қанша еуропалық мемлекеттердің коалициясы құрылды?
2. «Наполеонның 100 күні» деп тарихта қандай оқиғаны атайды?
3. «Үш императордың шайқасы» және «Халықтар шайқасы» деп қандай шайқастарды атайды?
4. «Еуропалық мемлекеттердің концерті» дегенді қалай түсінесіз?
5. Вена конгресінде қандай мәселелер қаралды?
6. Париж Коммунасының рөлін ашып көрсетіңіз.

§ 10. ГЕРМАНИЯ

Германиядағы революция. 1848-1849 жылдары революциялар Еуропаның көптеген мемлекеттерін қамтыды. 1845-1847 жылдардағы құрғақшылықтан туындаған аграрлық және 1847 жылғы өнеркәсіптік дағдарыстар оның басталуына ықпал етті. Италия мен Францияда басталған революциялар Германияға әсер етті. Олар ең алдымен, Геккер мен Струве бастаған күшті демократиялық оппозициясы бар толқулар Баденде басталды. Артынша революциялық оқиғалар Гессен-Дармштадт, Вюртемберг, Бавария, Саксония, Пруссияның рейндік провинциясында жалғасын тапты. Революция Австрия мен Пруссия сияқты жетекші мемлекеттерді қамтыды. 3 наурыздағы Кельндегі революциялық қимылдар Рейн провинциясының орталықтарында қолдау тапты. Олар орталық пен солтүстік герман мемлекеттеріне таралды. Наурыздағы революциялық толқулардың соңы Берлинге жетті.

Революцияның бастапқы кезеңіндегі оппозициялық қозғалыстың кең таралған түрі – жиналыстар болды. Оның барысында негізгі талаптарды қамтыған петициялар құрастырылып, билікке жіберілді. Бұл талаптар «наурыздық» деген атауға ие болды. Барлығына үлгі болған бірінші петиция Маннгеймде құрастырылды. Ол 4 шарттан тұрды: офицерлерді тағайындау құқығымен халықты қаруландыру, баспасөздің шексіз бостандығы, алқалар кеңесі, жалпыгермандық парламентті шақыру. Сонымен қатар, Пруссиядағы оппозицияның негізгі талаптарының бірі – Біріккен ландтагты шақыру еді.

Революцияның ең қайғылы оқиғаларының бірі - 1848 жылдың 18-19 наурызында Берлиндегі баррикадалық шайқастар болды. Оның нәтижесінде 400 адамға дейін қайтыс болып, 1 мыңнан астам адам жараланды.

1848 жылы 18 мамырда Майндағы Франкфуртте алғашқы жалпыгермандық парламент – Ұлттық жиналыс өз жұмысын бастады. 1849 жылдың 28 мамырында Ұлттық жиналыс Империялық конституцияның мәтінін қабылдады. Рейхстаг екі палатадан тұрды: мемлекеттердің жоғарғы палатасы (Staatenhaus) және ха-

лықтардың төменгі палатасы (Volkshaus). Сонымен қатар, неміс тарихында алғашқы рет адам мен азаматтық құқықтары және бостандықтары жарияланды. Барлық сословиелік басымдықтар жойылды, өлім жазасы алып тасталынды. Ұлттық жиналыс Германияның императоры ретінде пруссиялық король Фридрих Вильгельмді тағайындады. Ол империялық тәжді тек басқа германдық монархтар келіскенде ғана қабылдай алатынын айтты.

1849 жылдың сәуірінде Германияда империялық конституция үшін қызу науқан басталды. Ұсақ және орта мемлекеттердің 29-ы конституцияны қолдады. Бірақ, ең негізгі жетекші мемлекеттер қарсы шықты. 15 сәуірде империялық конституцияны Австрия, 25 сәуірде – ганноверлік король, 28 сәуірде – саксондық ландтаг қабылдамады. Конституцияны енгізуге Бавария королі де қарсы шықты. Соңында Пруссияның өзінде ландтагтың төменгі палатасы таратылды. 28 сәуірде Фридрих IV Вильгельм өзінің империялық конституцияны қабылдамайтындығы және оған ұсынылған империялық тәжден бас тартатындығы туралы нота жариялады.

1849 жылдың мамыр – маусымында Дрезден, Рейн облысы, Пфальц және Баденде Конституцияны қорғау бойынша халық көтерілістері болды. Олардың барлығын үкімет басып тастады.

1848-1849 жылдары революция жеңіліске ұшырап, неміс халқының алдында тұрған Германияның ұлттық бірігуі бойынша негізгі міндетті шеше алмады. XVIII ғасырдағы Француз революциясына қарағанда, ол аяқталмай қалды. Германияны «төменнен» революциялық жолмен біріктіру жүзеге асты. Бірақ революцияның дамуы демократиялық қозғалыстың күшейгендігін көрсетті. Оның барысында шаруалар мен жұмысшы топтары ерекше белсенділік байқатты. Сонымен қатар, феодализмнің ескі сарқыншықтары жойылды.

Конституциялық шиеленіс және Бисмарк. XIX ғасырдың екінші жартысында Германияның бірігуі мәселесі мемлекетаралық деңгейдегі мәселеге айналды. Әсіресе, 1850-жылдардың соңында жағдай өзгере бастады. Пруссия елді біріктіруде жетекшілікті өз қолына алуға шешім қабылдады. 1858 жылы IV Фридрих Вильгельмнің ауыр психикалық сырқатына байланысты, ландтаг

регент ретінде оның бауыры, Вильгельм ханзада бекітілді. Ол бұл күресте әскери күшке сүйенуге ұмтылды. Сондықтан мықты армияны құруға айрықша көңіл бөлді.

1859 жылы Германияда қызу талқылауды туғызған австро-франко-итальяндық соғыс басталды. Өйткені біріншіден, со-

Бисмарк

ғысты Герман одағы мүшелерінің бірі жүргізді. Екіншіден, Рейннің сол жағалауына қатысты француздық ұмтылыстар көрініс тапты. Үшіншіден, соғыс барысында Австрия талқандалды және оның батыс шекараны француздардан қорғай алмайтындығы анық болды. Батыс шекараға кепілдікті тек Пруссия бере алатын еді. Сондықтан Пруссиядағы либералдық қозғалыста ұлттық күрес үшін ұмтылыстар арта түсті. 1859 жылы шілдеде Эйзенах және Ганновердегі либералдардың тобы Герман одағының реформасы туралы ұсынысын білдірді.

Герман жерлерінде ұлттық қозғалыстар да бәсеңдемеді. Әр жерде 1848-1849 жылдардағы революция дәстүрлеріне сүйенген патриоттық бұқаралық ұйымдар пайда болды. 1859 жылдың қарашасында либералдар Ф. Шиллердің 100 жылдығы құрметіне өткізілген мейрам – жалпы неміс халқының мәдени манифестациясына айналды.

1860-жылдардың басында Пруссияда конституциялық қақтығыс басталды. Ол император I Вильгельм мен либералдар басымдық құраған ландтаг арасында орын алды.

1860 жылы халықтың бірігуге деген ұмтылысын байқаған I Вильгельм өз дайындығын бастады. Пруссияның елді біріктірудегі негізгі қарсыласы Австрия империясы болды. Пруссия Австрияны Герман одағынан шығарып, осы арқылы мықты неміс мемлекетіне айналғысы келді. Сондықтан 1861 жылы таққа отырған I Вильгельм және оның айналасы соғысқа дайындала

бастады. Сондықтан император I Вильгельм мен оның юнкерлік айналасы әскери реформа жобасын әзірленді. I Вильгельм әскер санын 400 мың адамға дейін жеткізгісі келді. Бұл жоспарды жүзеге асыру және әскерді қаруландыру үшін елеулі қаржыландыру қажет еді. Сол себепті I Вильгельм әскери реформаның жобасын ландтағқа ұсынды. Либералдық ландтағ бұл жобадан бас тартты. Бірақ ол 9 млн талерді төтенше әскери шығындарға ұсынды. Бұл қаржы әскери реформамен қарастырылған әскердің қайта құруларына жұмсалды.

1861 жылғы ландтағқа өткізілген сайлауда жаңадан құрылған солшыл либералдық прогресшілер партиясы үлкен жеңіске қол жеткізді. Ландтағ үкіметтің әскери министрлігі ұсынған бюджет жоспарына қарсы шықты. Либералдар басымдық құраған депутаттардың палатасы әскери бюджеттің шығындарын нақтылауды талап етті. Бұл әрекетке жауап ретінде король ландтақтың төменгі палатасын таратты. Либералдық министрлер қызметінен босатылды. Бұл Пруссиядағы «жаңа дәуірдің» аяқталғандығын білдірді.

Прусс королінің әрекеттері елдің саяси күштерінің наразылығын тудырды. Репрессиялық шараларға қарамастан, 1862 жылғы көктемдегі сайлауда прогресшілер жеңіске қол жеткізді. I Вильгельм үкіметке қысым көрсете бастады. Мемлекеттік дағдарыс басталды. Осындай қиын сәтте негізгі құтқарушыға Отто фон Бисмарк айналды. Палатаны тарату немесе тақтан кету таңдауында тұрған король 1862 жылы 24 қыркүйекте Отто фон Бисмаркті бірінші министр (министр-президент) ретінде тағайындады.

Ол тәжірибелі саяси қайраткер болатын. 1851 жылдан бастап Бисмарк Бундестагта Пруссияның мүддесін білдірді. Ол 1859-1862 жылдары алдымен Ресейде, кейін Францияда елші болды.

Бисмарк 1862 жылдың 22 қыркүйегінде іс жүзінде жасырын мемлекеттік өзгеріс жасаудан бастады. Ол пруссиялық корольдің аудиенциясында қажетті болған жағдайда ландтагпен бекітілмеген бюджетсіз үкіметті басқаруға дайын екенін мәлімдеді. Депутаттар алдында сөз сөйлеу кезінде, Бисмарк мемлекеттік бюджетті «конституциямен қарастырылған негіздерсіз» жүр-

гізуге мәжбүр екенін жариялады. «Бюджетсіз» басқару тәртібі 1866 жылға дейін жалғасты. 1866 ж. Австриямен сәтті соғыстан кейін үкімет ландтаг арқылы заңды өткізді. Ол бойынша үкімет 1862-1865 жылдары ландтагтың келісімінсіз 154 млн талерді шығындағаны үшін жауапкершіліктен босатылды.

Билікке келгеннен кейін, Бисмарк ішкі және сыртқы саяси жағдайды дұрыс бағамдай білді. Ол ұлттық проблеманы шешуде күш тәсілдерін қолданудың жақтаушысы болды. Бисмарктың ойынша, уақыттың ұлы мәселелері «темір және қанмен» шешілуі қажет еді.

Германияның бірігуі. Бисмарктің басшылығымен Пруссия әскері Еуропадағы алдыңғы қатарлы әскерге айналды. Елді «темір және қанмен» біріктіру жолында жаңа басшы соғыстан бастауды жөн көрді. Ұлы Герман империясын құру бағытында жасалынған алғашқы қадам Пруссия мен Австрияның Данияға қарсы соғысы болды.

Даниямен соғыс бұрынғы неміс герцогтары Шлезвиг пен Гольштейн үшін басталды. 1863 жылдың қарашасында Дания Шлезвигті жаулап алды. Бұл неміс мемлекеттеріндегі жаппай наразылықтарды туғызды. Шлезвиг пен Гольштейнде көтерілістер болды. 1863 жылы Шлезвиг-Гольштейндегі тақтағы билікке басқа әулеттің өкілі Кристиан IX Глюксбургтің келуі Австрия мен Пруссияның Данияға қарсы соғысты бастауына түрткі болды. Дания жеңіліс тапты. 1865 жылғы дипломатиялық келісімдердің нәтижесінде Пруссия Шлезвигті, ал Австрия Гольштейнді басқару билігін иемденді. Кіші Лауэнбург герцогтігі Пруссияға қосылды. Сондай-ақ, Пруссия Гольштейн, Кильдің аумағында өз әскери бекіністері мен әскери-теңіз құрылыстарын орнату құқығын алды.

Пруссияның бірігу күресі жолындағы екінші маңызды қарсыласына Австрия айналды. 1866 жылдың ақпанында Бисмарк король I Вильгельмнің Австриямен соғысқа дайындалуға келісімін алды. Австрияға қарсы соғыста Бисмарк ең алдымен, одақтасты іздеу әрекетінен бастады. Бисмарктың арқасында 1866 жылдың сәуірінде прусс-итальяндық одақтық келісімге қол қойылды. Ол

бойынша Австриямен қақтығыс жағдайында Италия әскери көмек беруге дайын болды. Бұл келісім құпия жасалды. Өйткені ол Герман одағы мүшелерінің бірінің өз ішіндегі мемлекетке қарсы шетел мемлекетімен одаққа келмеу туралы конституциясының талаптарына қайшы келді. Бисмарк одақтық келісімнен кейін шабуылға көшті. 1866 жылы ол Герман одағын реформалау және Гольштейннің мәртебесін қайта қарау туралы талапты Одақтың бундестагында ұсынды. Бірақ Австрия бұл талапты қабылдамады. 1866 жылдың маусымының басында пруссиялық әскерлер Гольштейнге кірді. Одан кейін Пруссия бундестагта Герман одағының жаңа конституциясының жобасын ұсынып, батыл қадам жасады. Ол бойынша Австрияны одақтан шығару қарастырылды. Австрияның ұсынысымен бундестаг көпшілік дауыспен Пруссияға қарсы әскерлерді мобилизациялау туралы шешім қабылдады. Пруссия өзінің Одақтан шығатындығы туралы жариялады. Жауап ретінде пруссиялық әскерлер Саксония, Ганновер және Кургессенге шабуылды бастады. 1866 жылы 16 маусымда Австрия мен Пруссия арасында соғыс басталды. Шешуші шайқас 2 аптадан кейін 1866 жылдың 3 шілдесінде Садва елді мекеніндегі Кенингретц богемалық қорғаны жанында болды. III Наполеонның араласуымен 1866 жылдың шілдесінің аяғында екі мемлекет бітімге келісті. Олар 1866 жылы 23 тамызында Пруссия мен Австрия Венада келісім-шартқа келді. Ол бойынша Герман одағы таратылды. Австрия жаңа мемлекеттік бірлестік Солтүстік германдық одаққа кіру құқығынан айырылды. Австрия Пруссияға Шлезвиг, Гольштейн, Ганновер, Кургессен, Нассау және ерікті қала Майндағы Франкфуртты қосуға, Венецияны Италияға беруге мәжбүр болды. Сондай-ақ, ол Пруссияға әскери контрибуция төлеуі қажет еді. Соғыстың зор жеңіспен аяқталуы, Бисмарктың Пруссиядағы конституциялық қақтығысты аяқтауына мүмкіндік берді.

Солтүстік германдық одақты құру және Франциямен соғыс. Австро-пруссиялық соғыстың маңызды нәтижесінің бірі бұл герман мемлекеттерін біріктірген жаңа одақтың пайда болуы еді. Оның нәтижесінде 22 мемлекет кірген Солтүстік германдық одақ

құрылды. 1867 жылғы рейхстагтың қабылдаған конституциясына сәйкес, мемлекет басшысы ретінде пруссиялық король және атқарушы билікті президиум жүзеге асыратын болып белгіленді. Одақтық Кеңес (Бундесрат) министрлерден және одақтық мемлекеттердің уәкілдерінен тұрды. Бірақ федерация субъектілерінің теңдігін конституция орнатқан жоқ. Бундесраттағы айтарлықтай дауысты Пруссия (43-тің 17-сі) иемденді, қалған 26 дауыс Солтүстік германдық одақ мүшелерінің арасында бөлінді. Бундесраттың төрағасы болып одақтық канцлер қызметіндегі Бисмарк тағайындалды. Үшінші одақтық орган ретінде Солтүстік германдық рейхстаг белгіленді. Ол жалпы, тең, тікелей, жасырын дауыс берумен сайланады. Рейхстаг заңнамалық бастамаға және салықтарды бекіту құқығына ие болды. 1867 жылғы конституция Пруссияның үстемдігін нығайтты.

Көптеген тарихшылар 1866 жылғы жағдайларды революция деп бағалады. Ол «жоғарыдан келген революция», Бисмарктың революциясы болды. Германияның бірігуіндегі оның рөлі орасан зор.

Бисмарк Пруссияның толық бірігуін аяқтау үшін Франциямен күресу қажет деп есептеді. Оның үстіне, Франция Австриямен болған соғыстың нәтижелерімен қанағаттанбады. Франция мен Австрияның жақындасу үдерісі басталды. Екі мемлекет те Солтүстік германдық одаққа қарама-қарсы күш ретінде Оңтүстік германдық одақты құруға кірісті. Нәтижесінде 1867-1868 жылдары екі германдық одақты қалпына келтіру мүмкіндігі туды: бірінші жағынан, Пруссиямен басқарылған Солтүстік германдық одақ, екінші жағынан, Австро-Венгрияның сыртқы қорғаны және Францияның қолдауы астында Оңтүстік германдық одақ құрылды. 1870 жылдың мамырында Франция мен Пруссияның арасында дипломатиялық қақтығыс басталды. Испан үкіметі пруссиялық король I-Вильгельмнің туысы неміс ханзадасы Леопольд Гогенцоллерн-Зигмариненге испан тағына отыруға ұсыныс жасады. Ол Францияның наразылығын тудырды. Ханзада Леопольд басында келісімін берді, бірақ артынан өзара қақтығысты қаламаған I Вильгельмнің ықпалымен бас тартты.

Жағдайды шиеленістіруге ұмтылған Француз үкіметі, Пруссиядан болашаққа деген кепілдікті талап етті. Жағдайды реттеуді ойлаған I Вильгельм Эмседе француздық елшімен келіссөздер жүргізді. Бисмарк, соғысты бастауды көздеп, 1870 жылдың 13 шілдесінде Эмсадан жолданған мәтінді бұрмалап, француздық үкіметінің намысына тиетіндей мазмұнында өзгертті. «Эммалық депеша» Францияның 1870 жылдың 19 шілдесінде Пруссияға соғыс жариялануына әкелді

Француздық үкімет бұл соғыста Оңтүстік Германияның қолдауына сенді. Ол Рейннің сол жақ жағалауында дербес мемлекет құру, 1866 жылы Пруссияның тақтан айырған германдық князьдарына заңды құқықтарын қайтарып беру, сондай-ақ Австрияны Герман одағына қайтару ниеті туралы жариялады. Бірақ Францияға қарсы соғыс ұлттық сипатқа ие болды. Оған қарсы Оңтүстік Германия мемлекеттері де шықты.

Француздық әскерлер бір жеңілістен кейін екінші жеңіліске ұшырады. 1870 жылдың қарашасында Бисмарк Оңтүстік Германия мемлекеттерін Солтүстік германдық одаққа біріктіру туралы келісімге қол жеткізді. 1871 жылғы Франкфурт бітімімен соғыс аяқталды.

Империяның жариялануы мен 1871 жылғы конституция. 1871 жылдың 18 қаңтарында Версальда салтанатты түрде Герман империясының құрылғандығы туралы жарияланды. Оның айналы залында I Вильгельм Гогенцоллерн Германия императоры болып жарияланды. Алып мемлекеттің бірінші канцлері ретінде Отто фон Бисмарк тағайындалды. Еуропа сахнасында Германия империясы дүниеге келді.

Ғасырлық аумақтық бытыраңқылықты аяқтаған Герман империясының құрылуы неміс халқы тарихының маңызды оқиғасына айналды. 1871 жылы наурызда жаңа империяда сайлау болды. Осы айда императорлық рейхстагтың бірінші сессиясы өтті. 1871 жылы 16 сәуірде рейхстаг конституцияны қабылдады. Конституция 1918 жылғы Қазан революциясына дейінгі өз күшінде болған Герман империясының мемлекеттік құрылымын белгіледі. Герман империясы 22 монархия: 4 корольдік, 6 ұлы герцогтік, 12 герцогтік және 3 ерікті қалалардан тұрды (Гамбург, Бремен, Лю-

бек). Оның негізіне Солтүстік германдық одақтың конституциясы алынды. Конституция соғыс және бейбітшілік мәселелерін шешті, халықаралық істерде Германияның мүддесін қорғады. Жоғарғы өкілдік органдар – Одақтық кеңес (бундесрат) және рейхстаг. Рейхстаг «жаппай» дауыс беру негізінде (25 жастан жоғары ерлер, әскери қызметкерлерден басқа) 3 жылға сайланды (1888 жылдан бастап 5 жылға). Рейхстагтың шешімдері Кеңес пен императордың бекітуімен ғана жүзеге асты. Бундесрат (төраға-императорлық канцлер) барлық неміс монархиялары мен еркін қалалардың үкіметінің өкілдерінен тұрды (58 орыннан 17 орын Пруссияға тиесілі). Император рейхстагтың және бундесраттың тұтас шешіміне вето қоя алмады. Сот жұмысының ортақ жүйесі орнатылды. Жоғарғы сот орталығы ретінде империялық сот белгіленді (Лейпциг қ.).

Культуркампф. XIX ғасырдың бірінші жартысында Бисмарктің католиктік шіркеу және орталықпен арасындағы қарым-қатынастары шиеленісті. Тарихта «культуркампф» (мәдениет үшін күрес) деп аталынған күрес басталды.

Ватикан осы уақытқа дейін екі алып католиктік мемлекет Австрия мен Франциядағы жағдайды ерекше қызығушылықпен бақылап отырды. Ол Бисмарктің 1870 жылы 20 қыркүйекте италяндық әскерлердің Римге кіруі уақытында Папаны қолдап, қорғамағанын ауыр қабылдады. Сонымен қатар, Пруссияның Ватиканмен қарым-қатынастарының нашарлауына ішкі діни сипаттағы қайшылықтар да әсер етті. Бисмарктің католиктік шіркеуге қарсы шабуылды бастауына 1870 жылғы Ватикан шіркеуімен қабылданған Папаның қателеспейтіндігі туралы догмат негіз болды.

Культуркампф 1872-1875 жылдары бірқатар католиктерге қарсы заңдардың қабылдануында көрініс тапты. Олардың кейбірі империяның барлық аймағында, ал басқалары Пруссияда жүзеге асты. Акциялардың ұйымдастырушысы зиялы мемлекет идеясын қатты ұстанған пруссиялық дін (культ) министрі Фальк болды. Оның іс-әрекетіне Бисмарк басшылық етті.

1873 жылы ландтаг «мамыр заңдарын» қабылдады. Олар бойынша мемлекет барлық шіркеу лауазымдарын өз бақылауында

ұстап отырды. Католиктік діни басшылар мектептерді қадағалаудан босатылды, діни қызметшілер саяси насихаттау жұмыстарына қатыса алмады, иезуиттердің ордендеріне тыйым салынды. 1874 жылы міндетті азаматтық неке енгізілді. Католиктік дінбасылар бұл заңға қарсы шықты. Оларды Германияның бір топ католиктері қолдады. 1880-1887 жж. осы заңдардың көбі жойылды. Тек неке туралы және үкіметпен мектептерді қадағалау заңы қалды. ІХ Папа Пий неміс католиктерін қарсылық көрсетуге шақырды. Ол шіркеуге қарсы қолданылған заңдардың барлығының күші жоқ деп жариялады. Бас имейтін католиктік дін қызметкерлерінің іс-әрекетіне, үкімет қуғын-сүргінмен жауап берді. Барлық епископтық кафедралар бос қалды. Ол жерде қызмет істейтіндердің барлығы лауазымдарынан алынды, түрмеде отырды немесе елден қашты. Мыңнан аса шіркеулер басшыларсыз қалды. Бисмарктің атына көп сөгіс айтылды. Тіпті оған қастандық жасалып, оның нәтижесінде Бисмарк жараланды. Істің нәтижесі католиктердің пайдасына шешілді. 1871 жылы рейхстагқа сайлауда, олар 742 дауыс жинады. Ал келесі сайлауларда одан екі есе көп дауыс жинады. Осыншама күшті қарсылыққа тап болған Бисмарк Ватиканмен келісімге барды: Фальк отставкаға кетті. 1880-1887 жж. аралығында антикатоликтік заңдардың көбі жойылды. Культуркампф Бисмарктің жеңілісімен аяқталды.

Социалистерге қарсы айрықша заң. ХІХ ғасырдың 70-жж. Герман империясындағы социал-демократияның ықпалының кеңеюі Бисмаркті алаңдатты. Социал-демократиялық жұмысшылар партиясы (СДЖП – эйзенахтар, Либнехт пен Бабель) және Жалпы германиялық жұмысшылар одағы (ЖГЖО - лассальяндықтар) саяси сахнада белсенділігін байқатты. 1875 жылы олар Германияның Социалистік жұмысшылар партиясына бірікті. Ол 1890 жылдан бастап Германияның Социал-демократиялық партиясы (ГСДП) деп аталды.

1878 жылы 21 қазанында рейхстаг Бисмарктың ұсынысы бойынша «социал-демократтардың қоғамға қауіп тудыратын талпыныстарына қарсы заңды» қабылдады. Ол «айрықша» деген атауға ие болды. Оны 2,5 жылға ғана бекіткен болатын. Бірақ ол төрт рет

ұзартылды. Заң бойынша социал-демократиялық, социалистік немесе коммунистік мақсаттарды көздейтін одақтарға тыйым салынды. Сондай-ақ, «өмір сүріп жатқан мемлекеттік және қоғамдық тәртіпті құлатуға» бағытталған мақсаттарды көздейтін одақтарға рұқсат берілмеді. Оларға шеруге шығуға, жиналыс өткізу, баспасөздік тауарларын шығаруға жол берілмеді. Заңның 12 жылдық әрекет етуі уақытында 4 мыңға жуық социал-демократиялық партиялық және кәсіподақтық баспалар жабылды. 900 социал-демократтар жер аударылып, олардың 1500 түрмеге қамалды. Заң бірнеше рет 1890 жылға дейін ұзартылды.

III Фридрих және II Вильгельм. 1888 жылдың наурызда 90 жасар I Вильгельм дүниеден өтті. Оның мұрагері ретінде үлкен ұлы III Фридрих билікке келді. Ол білімді, ірі әскери қолбасшы болды. III Фридрих Австрия мен Францияға қарсы соғыстардағы бірнеше шайқаста, соның ішінде Седан маңындағы шайқаста да жеңіске жеткен. Бірақ Фридрих басқаруы ауруына байланысты 99 күнге ғана созылды. III Фридрихтың өлімінен кейін 1888 жылы 15 маусымда билік соңғы герман императоры ұлы II Вильгельмге өтті. Ол мемлекет басшысының лайықты қасиеттеріне ие болмады.

1889-1890 жылдары канцлердің ішкі және сыртқы саясатында бірқатар сәтсіздіктер болды. Патша III Фридрихтің соңғы билеу жылы жұмысшылардың ереуілдерінің күшеюімен сипатталды. 1889 жылы – 1890 жылдың басында 1,2 мыңнан астам ереуіл болды. Пруссияның ішкі істер министрі Р. Фон Путткамердің бұйрығымен үкіметтің әскери күшті пайдаланғандықтан, көптеген аумақтарда қантөгіс орын алды.

Қабылдаулардың бірінде II Вильгельм: «Мемлекетте бір ғана қожайын бар – ол мен және басқасына мен төзе алмаймын», – деді.

1890 жылы ақпандағы рейхстагта «картельді партиялар» басымы көпшілігін жоғалтты. Социал-демократтар және еркін ойлаушылардың партиясына берілген дауыстардың саны көбейді (19,7%). Мұндай құраммен Бисмарк жұмыс істегісі келмеді. Ол мемлекеттік төңкеріс жасауға шешім қабылдады. 1890 жылы 2 наурызда Бисмарк төңкеріліс туралы Пруссия үкіметінің мәжі-

лісінде жариялайды. Бисмарктың сценарийі бойынша, Пруссия королі II Вильгельм өз өкілеттігінен бас тартып, 1871 жылы герман мемлекеттерімен жасалынған одақты үзуі керек болды. Бірақ II Вильгельм бұл жоспарды қабылдамады. 1890 жылы наурызда Бисмарк отставкаіге кетуге мәжбүр болды.

Капривидің «Жаңа бағыты» және Гогенлоэ канцлерлігі. Империяның 1890-92 жж. канцлері және Пруссияның министр-президенті генерал Лео фон Каприви болды.

Каприви үкіметі ішкі саясатында жұмысшыларға берген уәдесінің жартысын ғана орындады. 11 сағаттық жұмыс күні және бала еңбегіне тыйым салынды. Каприви Бисмарктың протекционисттік салықтарын 12 жылдық келісім жүйесімен алмастырды. Ол Италия, Австро-Венгрия, Бельгия, Швейцария, Испания, Сербия, Румыния және Ресеймен жасалды. Келісімге сәйкес экспорттың мүддесіне сай келетін белгіленген салықтар орнатылды. Бірақ Капривидың «жаңа бағытына» риза болмаған Ауыл шаруашылығының Одағы пайда болды. Аграршылар Капривидың орнынан кетуіне қол жеткізді.

Келесі канцлер императордың туыс ағасы князь Хлодвиг цу Гогенлоэ Шиллингфюрст болды. Ол толығымен императорға қаржылай тәуелді еді. Гогенлоэнің канцлерлігі, қуғын-сүргін заңнамасын күшейтумен сипатталды. Шын мәнісінде ол «социал-демократтарға қарсы айрықша заң» болды. Гогенлоэнің кезінде 1896 жылы жалпы германдық азаматтық кодекс бекітілді. Бірақ бұл кодекске Гогенлоэнің еш қатысы болмады: кодекс 20 жылдай империяның ең мықты заңгерлерімен дайындалды. 1898 жылдың наурызы және 1900 маусымында Германияның әлемдік саясаттағы белсендігіне байланысты әскери-теңіз құрылысының бағдарламасы қабылданады. Бұл жерде тағы да Гогенлоэнің бастамасы байқалмайды. 1900 жылы қазанда император оны қызметінен босатты.

«Бейбіт саясатқа» көшу. 1900 жылы Герман империясында Бернхард фон Бюлов канцлер болып тағайындалады. Ол «бейбіт саясат» бағытын жариялады. Монополиялардың өсуімен қатар, оңтүстік-шығыс Еуропа, Таяу Шығыс және оңтүстік Америка ел-

деріне капиталдың экспортының маңызы зор болды. Ол көбінесе әскери экспансиямен сәйкес келді. 1897 жылы екі неміс миссионерлерін өлтіргеннен кейін, Германия қытайлық Цзяу-Чжоу аймағында әскерлерін орналастырды. Ол жерде қытайлық аймақтың 99 жылға жалға берілуі туралы Қытаймен келісімге қол қойылды. Германияға аймақта темір жол салу құқығы және табиғи ресурстарын пайдалану құқығы берілді. Сонымен қатар АҚШ пен Испанияның арасындағы соғыс аяқталғаннан кейін, Германиямен Тынық мұхитындағы бірнеше аралдар сатып алынды. Түркиямен стратегиялық маңызы зор Бағдат темір жолын салу және Түркияға қару-жарақ жеткізу туралы келісімге қол қойылды.

Саяси өмірде әскердің маңызы зор болды. Ол бюджетті қоспағанда Кайзермен бақыланды. 90-жылдары Германияның мүдделері Еуропадан тыс басқа аймақтарға тарала бастады. *1896 жылы 18 қаңтарда II Вильгельм алғашқы рет Германия өзін «әлем державасы» ретінде қарастырады деп мәлімдеді.* Империяның сыртқы саясатындағы міндеттерге қатысты жаңа тәсіл юнкерлік-буржуазиялық топтар тарапынан түсіністік және қолдау табады.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Солтүстік герман одағына қанша мемлекет кірді?
2. Отто фон Бисмарктің Герман империясын біріктірудегі тарихи рөлін ашып көрсетіңіз.
3. Культуркампф дегеніміз не?
4. Капривидің саясатының «жаңа бағыт» деп аталуының себебі қандай?

§ 11. ИТАЛИЯ

XIX ғасырдың басындағы Италияның әлеуметтік-экономикалық дамуы. 1800 жылы Италиядағы француз басқыншылығының жаңа кезеңі басталды. Наполеондық дәуірдің аяғына таман итальяндық экономика құлдырауға тап болды. Мақта-мата, жібек, жүн және өндірістің басқа түрлері де жабыла бастады. Мысалы, Италиян корольдігіндегі жібек мануфактуралары мен фабрикаларының саны 1806 жылы 489 болса, 1811 жылы 401 болды. Жұмысшы-тігіншілердің саны 25 мыңнан (1806 ж.) 14 мыңға (1811 ж.) дейін азайды. Халық арасында француз басқыншыларына деген наразылық күшейді. Италияның ұлттық және әлеуметтік мәселелерін шешу қажет болды.

1820 жылдың басынан бастап, Италияда экономикалық прогресс көрініс тапты. Ол 30 жылдары, әсіресе 40-жылдары күшейді. XIX ғасырдың ортасына дейін Италия артта қалған, аграрлық ел болды. Оның экономикасы және саяси құрылымында феодализмнің сарқыншақтары сақталып қалды. Солтүстік Италияның аграрлық құрылысы Оңтүстікке қарағанда өзгеше болды. Ломбардия мен Пьемонтта, әсіресе XIX ғасырдың 30 және 40-жылдары капиталистік типтегі ірі шаруашылық дамыды. Ірі жер шаруалары өзінің жеке шаруашылығын жүргізді. Онда жарты табысқа істейтін шаруалардың да, батырақтардың да еңбектері пайдаланылды. Солтүстік Италиядағы ауыл шаруашылығымен қатар, жібек, жүн, мақта-мата кәсіпорындар ашылды. Шашыраңқы мануфактуралармен қатар, орталықтандырылған кәсіпорындар да пайда болды. Италияның солтүстігінде орталықтандырылған мануфактура кең таралды. Италиядағы фабрикалық өндірістің негізі XIX ғасырдың 30 және 40-жылдары қаланды. Алғашқы фабрикалар мақта-мата өнеркәсібінде пайда болды.

1846-1848 жылдардағы Италиядағы революция. XIX ғасырдың басында-ақ Италияның бірігуінің алғышарттары қалыптасты. XIX ғасырдың 30-40-жылдары бойы ұлт-азаттық қозғалыстың екі негізгі бағыты қалыптасты: буржуазиялық-демократиялық және ұстамды-либералдық. Бұл бағыттар буржуазияның әр түрлі топтары мен буржуазияланған дворяндықтың мүддесін көрсетті.

Бірінші бағытты мадзинисттер ұсынды, екіншісі – «альберистер» және либералдардың басқа топтарына қатысты. 1831 жылы Джузеппе Мадзини азаттықты ұран етіп, «Жас Италия» ұйымын құрды. Оның күресін кейіннен Италияны бірігуінің тарихында батырға айналған Джузеппе Гарибальди қолдады. Сонымен қатар, егіннің шықпай қалуы, «картоп ауруы», 1847 жылдағы сауда-өнеркәсіптік дағдарыс Италиядағы революциялық жағдайдың күшеюіне алып келді.

Революция 1848 жылдың 12 қаңтарындағы Сицилияның әкімшілік орталығы – Палермо қаласындағы ұлттық көтерілістен басталды. Сицилияда Бурбондардың бақылауынан шыққан, Уақытша либералдық үкімет құрылды. Сицилиядағы оқиға Неаполь корольдігіндегі көтерілістер мен ереуілдерге түрткі болды. 1848 жылдың 29 қаңтарында король II Фердинанд конституцияны сыйлауға мәжбүр болды. Оған сәйкес, екі палаталық парламент құрылып, Сицилияның автономдығы мойындалды. 1848 жылдың наурыз айының басында-ақ Ломбардия мен Венеция революциялық толқумен сипатталды. 17 наурызда Милан Венадағы көтеріліс және Меттернихтің қашып кеткені туралы хабар алды. Сондықтан 18 наурызда Миланда қарулы көтеріліс өршіді. Миландағы билік буржуазиялық либералдармен құрылған Уақытша үкімет қолына өтті. Бұл үкімет барлық итальяндық халқын Австриямен соғысуға шақырды. 1848 жылы 18-22 наурызда Венецияда қарулы көтеріліс болды. Венецияның австриялық гарнизоны талқандалды және ресми тізе бұғу шарты бойынша Триестке кетті. Венециандық буржуазиялық демократтардың көсемі Даниэль Манин Әулие Марктің республикасының қалпына келгендігі туралы жариялады. Милан және Венециядағы оқиғалар бүкіл Италияда үлкен толқу тудырды. Турин, Флоренция, Рим, Неаполь мен басқа қалаларда белсенді түрде ұлттық шерулер және әскерлермен қақтығыстар жүріп жатты. 1848 жылдың наурыз күндерінде Италиядағы абсолютизмге қарсы қатты соққы берілді. Барлық итальяндық патшалар өз елдеріне конституция сыйлады. Оларда либералдық буржуазия билікке келді. Сонымен қатар, монархиялық реакция қарсылық шабуылына көшті.

1848 жылы сәуірдің аяғында папа ІХ Пий Австриямен болған соғысты «қасиетті істі қорлаушылық» деп айыптады. Неаполь королі ІІ Фердинанд 1848 жылы 15 мамырда мемлекеттік төңкерілісті ұйымдастырды. Ол парламентті таратып жіберді. Неаполь әскерлері майданнан қайта шақыртып алынды. Олардың артынан майданнан римдік әскерлер де шығып кетті. Бұл жағдай Австрияға қарсы лагерьде алаңдаушылықты туғызды. Осыны пайдаланған австриялық фельдмаршал Радецкий, өзінің тынығып алған әскерін Веронадан шығарып (70 мың адам), Пьемонт короліне шабуыл жасады. 1848 жылғы 22-25 шілдедегі Кустоцц маңындағы шайқаста пьемонттық әскер талқандалды. Радецкийдің әскері Миланға кірді. 1848 жылы 9 тамызда Карл Альберт австриялықтармен масқара бітімге қол қойды. Ол Ломбардия, Венеция, Модена, Парма және басқа да аймақтарды босатуға уәде берді. Солтүстік Италияның көп бөлігі қайта Австрияның қарамағына өтті. Монархтардың басшылығымен жүргізілген алғашқы итальяндық соғыс жеңіліспен аяқталды. 1848 жылы қазанда Тосканада құрылған демократиялық республика революцияның жаңа кезеңіне жол ашты. 1849 жылдың күзіне дейін Тоскана демократиялық күштердің маңызды тірегіне айналды.

1848 жылдың көктемінен бері соңғы қарсылық көрсету ошақтары Рим және Венецияда болды. Рим республикасы қоршауда қалды. Оған Неаполь корольдігі, Австрия, Испания және Францияның қарулы күштері қарсы шықты. Римде арнайы (төтенше) өкілеттілігі бар триумвират құрылды. Оған Д. Мадзини, А. Саффи және К. Армеллини кірді. Мамыр-маусым айларында қаланы қорғау мақсатындағы ауыр шайқастар болды. Онда Дж. Гарибальди және оның еріктілері ерекше көзге түсті. 1849 жылдың 3 шілдесінде Удино армиясы қалаға кіріп, папа билігі қалпына келтірілді. 22 тамызда Венеция жауға берілді – революцияның соңғы ошағы құлады.

Революцияның көптеген көрнекті қайраткерлері, соның ішінде Д. Мадзини және Дж. Гарибальди шетел асуға мәжбүр болды. Бейбіт келісім бойынша Австрия империясы өзіне Ломбардия, Венециялық аумақты қайтарып алды. Сонымен қатар Тоскана

және Папалық аумақтың солтүстігінде өз ықпалын қайта қалпына келтірді. Революция жеңіліске ұшырады. Ол өз алдына қойған елді біріктіру мақсаттарын шеше алмады. Дегенмен революция феодалдық тірек пен абсолюттік тәртіпті әлсіретті. Революцияның басты күштері халық бұқарасы болды. Олар жұмысшылар, қолөнершілер, қаланың ұсақ буржуазиясы еді. Бірақ ондағы басшылық буржуазияға тиесілі болды. Революцияны жеңіліске алып келген негізгі себептер: либералдардың сатқындығы, буржуазиялық демократтардың тұрақсыздығы және жұмысшы табының әлсіз болуы.

Италияның бірігуі. Тарихи әдебиеттерде Италияның бірігу кезеңін «Рисорджименто» түсінігімен сипаттады. Оның басталуының негізін ұлттық мәселе құрады. Рисорджименто екі кезеңнен тұрды: 1) 1859-1860 жылдар; 2) 1860-1870 жылдар. Бірінші кезеңінде Австриямен соғысқа дайындық орын алды. Рисорджиментоның бірінші кезеңінде, XIX ғасырдың 50-жылдарының аяғында елді біріктіру жолындағы қозғалыстарда екі бағыт анықталды: революциялық-демократиялық, оның көрнекті қайраткері Дж. Гарибальди («төменнен» бірігу) және ұстамды, оның басшылығында Сардиния корольдігінің премьер-министрі К. Кавур («жоғарыдан» бірігу) болды.

50-жылдары либерализмнің басты орталығына Пьемонт айналды. Революциялық қозғалыстардың қайталануынан қорыққан король Виктор Эммануил либералдармен ынтымақтастықты сақтауды жөн көрді. 1852-1861 жылдар аралығында Пьемонттың премьер-министрі – либералдық ортаның көрнекті өкілі граф Бензо Камилло Кавур болды. Кавурды Пьемонттың премьер-министрі қызметіне тағайындауы II Виктор Эммануилдің Италияны «жоғарыдан» біріктіруге талпынысын көрсетті.

XIX ғасырдың 50-жылдары Пьемонтта темір жолдар мен жерді суландыру жолдарын салу, порттық құрылыстарды дайындау жұмыстары басталды. Сауда флоты, ауыл шаруашылығы, тоқыма өнеркәсібінің дамуына қолайлы жағдайлар жасалды. Пьемонттың сыртқы саудасы кеңейді. Кавур сыртқы саясатта Австрия империясына қарсы күресте ұлы державалардың келісімін алуға ты-

рысты. Осы мақсатта, Пьемонт 1853-1856 жж. Қырым соғысында Англия, Франция мен Түркия жағында болып, Ресейге қарсы соғысты. Ол Қырымға 15 мың сарбазын жіберді. Кавур Пьемонттың күшеюі үшін, Франциямен келісімге де баруға дайын болды. 1859 жылы шілдеде Пломбьерде Луи Наполеон мен Кавурдың арасында құпия кездесу болды. Олар Жоғарғы Италиядан Австрияны шеттетуге, Пьемонтты кеңейтіп, Францияға итальяндық аймақтар Савойя мен Ниццаны беруге келісті. Сонымен қатар, олар Италияда папаның басшылығымен төрт мемлекеттің конфедерациясын (Пьемонт, Неаполь, Рим, Тоскана) құруға келісті. 1859 жылы сәуірде Солтүстік Италияда, бір жағынан Австриямен, екінші жағынан Франция және Пьемонтпен соғыс басталды. 1859 жылы 27 сәуірде Флоренцияда (Тоскананың астанасы) көтеріліс туындады. Герцог Леопольд елден қуылды. Тосканадағы үкімет, буржуаздық либералдармен құрылған Уақытша үкіметтің қолына өтті. 1859 жылдың 3 мамырында Франция Австрияға соғыс жариялаған күні Пармада көтеріліс басталды. Парма герцогі қашты. Елдегі билік либералдық-буржуазиялық Уақытша үкіметтің қолына өтті. Австрияға қарсы соғыс барлық Италияда патриоттық көңіл-күйді қалыптастырды. Пьемонт әскерінің құрамында ерікті әскерлерден тұратын корпус құрылды («Альпі мергендері» корпусы). Бұл корпусстың қолбасшысы ретінде Италияның халық батыры Гарибальди тағайындалды.

Оған король генерал-майор шенін берді. Гарибальдидің корпусының саны аз болды (3,5 мың адам). Пьемонттық әскердің басшылары да оған ашық жеккөрінішпен қарады. Гарибальди артиллерия мен кавалериядан да қолдауға ие болмады, оның сарбаздары нашар қамтылды және т.б. Бірақ ерікті әскерлердің революциялық ынталылығы мен Гарибальдидің қолбасшылық шеберлігі таңқаларлық нәтижелерге әкелді. 1859 жылы 4 маусымда Мадженто маңындағы шайқаста француз әскері (54 мың адам) австриялық әскердің (58 мың адам) тас-талқанын шығарады. 1859 жылы 24 маусымда жалпы саны 169 мың адамнан тұратын француз және пьемонт әскерлері Сольфериноның маңында австриялықтардың негізгі күштерін (173 мың адам) талқандады.

Австриялық әскердің жеңілісі революцияның тереңдеуіне алып келді. 13-15 маусымда Романье, Марке және Умбрида көтерілістер өршіді. Болоньеда осы үш аумақтың Уақытша үкіметі орнады. 15 маусымда Моденада көтеріліс болды. Революция Италияның едәуір бөлігін қамтыды. Папаның үкіметі қауіпті жағдайда болды. III Наполеон қатты шошыды. Ол Кавурмен кенеспей, австриялық император Франц Иосифқа бітімді ұсынды. III Наполеонның сатқындығы Италияның наразылығын тудырды.

1859 жылы 11 шілдеде Франция мен Австрияның арасында алғашқы Виллафранк келісіміне қол қойылды. Ол 1859 жылы қарашада Цюрихта бекітілді. Келісім бойынша Австрия Ломбардиядан бас тартты. Ломбардия Францияға беріліп, ол оны Пьемонтқа қайта табыстады. Бірақ Австрия өзінде Венецияны қалдырды. III Наполеон Тоскана және Модена герцогтарының тақтарын қайта қалпына келтіру міндеттемесін өз мойнына алды. Венеция, Тоскана, Модена, Пьемонт, Неаполь корольдігі және Папалық мемлекетпен қоса итальяндық конфедерацияның құрамына кіруі керек болды. Ал конфедерацияның басшылығына папаны отырғызу жоспарланды. Виллафранк келісімі барлық итальяндық патриоттардың арасында наразылық туғызды. Гарибальди барша халықты Австрияға, папаға және Неаполь короліне қарсы революциялық соғысты бастауға шақырды. Босатылған аумақтардың халқы ескі монархтардың қайтып оралуына жол бергісі келмеді. Тоскана, Модена және Романья Орталық итальяндық одақ құрып, өз әскерін жинауға кірісті. Армияның басшылығында Гарибальди тұрды. Кавур III Наполеонның іс-әрекеттеріне ашық наразылық білдіріп, өзінің отставкаға кететіндігін мәлімдеді. Кавурдің келісімімен 1859 жылы Тоскана, Парма, Модена герцогтіктерінде көтерілістер болды. Олардағы монархтар биліктен кетірілді. 1859 жылдың күзінде Тоскана, Модена, Парма және Романьяның Құрылтай мәжілістері олардың Пьемонтқа қосылуы туралы шешімін қабылдады.

Рисорджиментоның екінші кезеңі (1866-1870 жылдар) Неаполь корольдігіндегі дағдарыстан басталды. 1860 жылдың сәуірде Неаполь корольдігіндегі Сицилияда шаруалар көтерілісі орын

алды. Осы жылдың мамырында 1200 еріктілер Сицилияға орналасты. Оларға кавалериялық бөлімдер, артиллерияны және полицейлік құрылымдарды санамағанда 25 мың шамасындағы король әскері қарсы шықты. «Гарибальди мыңдығы» Калатафими маңындағы ірі шайқаста жеңді. Содан кейін, гарибальдиліктер Сицилияның орталық қаласы Палермонны жаулап алды. Кейіннен бүкіл арал король әскерінен босатылды. Гарибальди онда «Италия және Виктор Эммануил» үшін деп революциялық диктатураны орнатты. Гарибальдидің ұсынысы бойынша плебисцит ұйымдастырылды. Оның барысында 1860 жылдың 21 қазанында Неаполь корольдігінің халқының басым көпшілігі Пьемонтқа қосылуды құптады. Виктор Эммануил Гарибальдимен бірге Неапольға кірді. Ал II Франциск өзіне адал әскерлерінің кезекті жеңілісінен кейін Папалық аймаққа қашты. 1861 жылдың ақпанында Туринде Италия парламентінің салтанатты ашылуы болды. Ал 14 наурызда Виктор Эммануил Италияның королі деп жарияланды. Осы арқылы Рисорджиментоның негізгі мақсаттарының бірі – елді біріктіру мақсаты орындалды. Бірақ оған папалық және Венециандық аумақтар кірмеді. 1862 жылы Гарибальди тәуекелге барып, екі мың адаммен Римді босатпақшы болады. Бірақ ол Виктор Эммануилдің жеке бұйрығымен тоқтатылды. Рисорджименто батыры жараланып, Капрера деген шағын түбекке жер аударылды (1882 жылы генералдың қайтыс болған күніне дейінгі резиденциясы). 1867 жылы Папаның аумағына жасалынған Гарибальди экспедициясының екінші талпыныстары да тоқтатылды. Италияны толық біріктіруде 1870 жылы басталған француз-прусс соғысы маңызды рөл атқарды. 1870 жылы Папа мемлекеті мен Рим папасы ІХ Пий зайырлы билігінен босатылады. Рим астанаға айналды.

Италиядағы «оңшылдардың» басқару жылдарындағы саяси дамуы. Біріккеннен кейін корольдікте екі саяси топ басымдыққа ие болды. Ұстамды либералдар саяси ағымға «оңшылдар» атауымен кірді. Ол ХІХ ғасырдың 60- жылдары Кавурдың жақтастары және оның ізбасарларынан тұрды. Тарихи солшылдар ұстамды либералдар мен демократтардың бір бөлігінің сол қанатын бі-

ріктірді. 1861-1876 жылдар аралығында билік басында оңшылдар болды. «Оңшылдардың» екі соңғы министрлігін Джованни Ланц (1870-1873 жж.) және Марко Мингетти (1873-1876) басқарды. Осы үкіметтердің ішкі саясаты екі негізгі мәселені шешуге бағытталды. Ол Ватиканмен өзара қарым-қатынастарды реттеу жөніндегі мәселе және қаржы мәселелері болды. Ланцтың үкіметі Ватиканмен келіспеушілікті 1871 жылы 13 мамырда парламентпен қабылданған «Кепілдіктер туралы заң» арқылы шешуге тырысты. Бұл заң итальяндық мемлекеттің «жоғарғы бірінші діни қызметшінің» тұлғасына қол сұқпаушылығына кепілдік берді. Папаға Ватикандық және Латерандық сарайлар қалдырылды. Сондай-ақ, итальяндық үкімет оған жыл сайын 3225 мың лир төлеуге міндетті болды. Папаның католик әлемімен қатынасуына және шетел мемлекеттерінің өкілдерін қабылдауға толық еркіндік берілді. Алайда, ІХ Пий итальяндық мемлекетпен татуласудан табанды түрде бас тартты. ІХ Пий арнайы энцикликамен («Non expedit») итальяндық католиктерге парламенттік сайлауға қатысуға тыйым салды. Бұл тыйым XX ғасырдың басына дейін күшін сақтап қалды. «Оңшылдар» деп аталған ұстамды-либералдық топтар буржуазияланған ақсүйектердің мүддесін қорғады. Олардың басқаруы кезінде бірыңғай ақша, өлшем мен салмақ жүйесі енгізілді; ақша шығару және мемлекеттік қарызды басқару құқығы бар Ұлттық банк құрылды; теміржол, порт, телеграф жолдарының құрылысы жүргізілді. Олардың нәтижесінде мемлекетте индустрияландыру қарқынды сипатта дамыды. Банкирлер мен кәсіпкерлердің жағдайы жақсарды. Италияның халықаралық қаржы нарығында ұстанымы күшейді. 1865 жылы ол Франция, Бельгия және Швейцариямен Латын ақша одағын құрды. «Оңшылдар» жер мәселесін және феодалдық шарттарды жою туралы мәселені шешуден қашты. «Оңшылдар» үкіметі Папаның үкіметін қысқартуды заңды түрде бекітіп, Альбертиндік статутты барлық корольдікке таратты. Жаңа қылмыстық, қылмыстық-процессуалдық істерді жүргізу және азаматтық-процессуалдық істерді жүргізу кодекстері жетілдірілді. 1859 жылы коммуналар мен провинциялардың құрылымы туралы және жалпы білім беру туралы заңдар қабылданды.

Оңтүстіктегі ірі помещиктік жер иеленушіліктің сақталуы тауар-ақша қатынастарының дамуын қиындатты. Ауыл шаруашылығында капиталистік қарым-қатынастары басым Пьемонт пен Ломбардия ерекше жағдайда қалды. Аграрлық-өнеркәсіптік Солтүстік және Орталық Италияның көп бөлігі капиталистік даму жолына түсіп, экономикасының өркендеуіне қол жеткізді. Оңтүстікте феодалдық қарым-қатынастарды жою ақсүйектер мен жер буржуазиясының мүдделігіне өтті. «Оңшылдар» үкіметі елдің қаржы-экономикалық жағдайын нығайтумен айналысуына тура келді. Шығындарды жабу үшін мемлекет қарызға батты. 1876 жылы Италия корольдігінің мемлекеттік қарызы 1860 жылмен салыстырғанда 3,5 есеге артты. Ол өскен пайызымен санағанда 9,1 млрд лирді құрады. Ол бюджеттің табыс бөлігінен 8 есеге артық болды. Қаржы жинаудың басқа қайнар көзі салық, соның ішінде жанама салықтар болды. Салық жүйесі бір жүйеге келтірілді: барлық елге Пьемонтта болған төлем көлемі енгізілді. Жалпы алғанда 1862-1876 жж. салық түсімдері 2,5 есеге өсті. Сыртқы саудада олар протекционистік саясаттан бас тартты.

«Солшылдардың» басқаруы. Италияда «оңшылдардың» саясатына наразылық күшейді. Ол билік басындағы терең өзгерістерге әкелді. 1876 жылғы «парламенттік революцияның» нәтижесінде Мингетти үкіметі құлатылды. Билік басына «солшылдар» келді. Олар негізінен жаңа сауда-кәсіпкерлік және қаржы топтарының мүддесін қорғады. «Солшылдардың» ең көрнекті қайраткерлері Агостино Депретис, Бенедетто Кайроли, Франческо Криспи болды. Бұрын олардың барлығы Республикалық партияда болған. Бірақ өздерінің көзқарастарын өзгертіп, кейіннен партиядан шығып кетті. 1876 жылы наурызда болған сайлауда «Солшылдар» жеңіске қол жеткізді. Бұл Оңтүстіктің мүддесін қорғаған, әлсіз коалиция болды. 1876-1887 жылдары саяси бағытты белгілеуде негізгі рөлді Депретис атқарды. «Солшылдардың» билік басына келуі, саяси бағыттың өзгеруіне әкелді. 1882 жылғы жаңа сайлау заңы бойынша, жас және мүлік цензін азайтудың арқасында дауыс берушілердің қатары кеңейді. Оның басқару кезінде маңызды іс-шаралар жүзеге асырылды: азаматтық неке

институты енгізілді; 1880 жылы астықты ұнтақтауға салынатын салық жойылды.

1882 жылы Депретис үкіметі сайлау құқығының реформасын жасады. Дауыс берушілердің жас шектелімі 25 жастан 21 жасқа дейін қысқарды, ал салық шектелімі 40 лирден 19 лирге дейін қысқартылды. Осы реформаның нәтижесінде дауыс берушілердің саны 600 мыңнан 2 млн-ға дейін көбейді. «Солшылдардың» басқаруы кезінде басқа да реформалар жүргізілді. 1883 жылы мәжбүрлеу бағытын жою туралы заң өз күшіне енді. 1877 жылы зайырлы мектеп туралы және баланы міндетті үшжылдық оқыту туралы заң қабылданды. Екі жылдан кейін парламент азаматтық некені енгізу туралы заңды қабылдады. Шіркеу мемлекеттен бөлінді.

Криспидің авторитарлық басқаруы. 1887 жылы шілдеде Депретистің өлімінен кейін оны Криспи алмастырды. Криспидің диктатурасы Италияның тарихына «қанды онжылдық» деп кірді (1890-1900 жылдары). Бұл кезеңде еңбекшілер – жұмысшылар мен шаруаларға жаппай қатыгездік жасалынды. Ол монархияға қолдау көрсетіп, Италиядағы бюрократиялық аппараттың қайта құруын бастады. Парламентпен жаңа қылмыстық кодекс және қоғам қауіпсіздігі туралы заң қабылданды. Депретис қатаң саясаттың жақтаушысы болды. 1887-1889 жылдары оның билеу тұсында қабылданған заңдар орталық атқарушы үкіметтің өкілеттілігін кеңейтті. 1889 жылғы Қоғамдық қауіпсіздік туралы заң жиналыс ашу құқығын шектеді. Елде репрессиялар күшейді. Жұмысшы манифестациясында қатысқаны үшін социалист А. Коста депутаттық қол сұқпаушылықтан айырылып, 3 жылға айыпталды. 1890 жылы үкімет еңбекшілердің бірінші мамыр манифестациясына тыйым салды. Ол Равенна провинциясындағы күріш плантациясындағы жұмысшы әйелдер мен жұмыссыз жалшылардың ереуілдеріне қарсы қару-жарақты қолдануды мақұлдады. Соның нәтижесінде үшеуі қаза болды. 1891 жылы Криспи үкіметі елдің экономикалық жағдайының нашарлауы мен дағдарыстың себебінен құлады. Министрлер кеңесінің төрағасы болып Джолитти тағайындалды. Ол Криспидің қарсыласы болды. Бірақ

Джолитти консервативтік күштердің жігерлі қарсылығына тап болды. 1893 жылы үкіметті қайта Криспи басқарды.

XX ғасырдың басындағы экономикалық даму. Бірінші дүниежүзілік соғысқа дейін Италия әлі де аграрлық ел болып қала берді. 1901 жылы оның өнеркәсібі мен көлік саласында дербес халықтың бар жоғы 27,6% ғана, ауыл шаруашылығында – 58,8% еңбек етті. 1911 жылы өнеркәсіп пен көлікте еңбек ететіндердің саны 31,2% құраса, ауыл шаруашылығында – 54,3% құрады. XX ғасырдың басына дейін Италияда көбінесе жеңіл өнеркәсіп, әсіресе тоқыма өнеркәсібі дамыды. 1870-1914 жылдар аралығында тоқыма өнеркәсібі итальяндық экономиканың маңызды саласы болды. Ол тауарларының бағасы бойынша ауыл шаруашылығынан кейін екінші орынға шықты. 1902 жылы үкімет Италиядағы ең ірі Коммерциялық банктің көмегімен, бельгиялық бірлестіктен Эльба аралындағы темір рудасын сатып алды. Олар итальяндық кәсіпкерлердің тобына берілді. Италияны индустрияландырудың негізгі бастаушылары әуелден ірі банктер болды. Жетекші рөлге Коммерциялық банк, Италияндық несие, Рим банкі, кейіннен Есеп банкі ие болды. XX ғасырдың басында олар өнеркәсіп және ауыл шаруашылығының маңызды салаларын өздерінің бақылауына алады. Бірінші дүниежүзілік соғысқа дейін Италиядағы шетелдік капитал салымдарының жалпы көлемі 1,5 млрд лирға жетті. XIX ғасырдың 90 жылдарына дейін Италиядағы француздық банктер басымдыққа ие болды. Италиядағы Германияның саяси-экономикалық ықпалының басты құралы Коммерциялық банк болды. Ол парламенттік және муниципалды сайлауға белсенді араласты. Көптеген итальяндық «мемлекеттік тұлғалар» банкке тәуелді болды.

Джолиттидің «либералдық дәуірі». Италия тарихында либералдық ұзақ мерзімдік басқару Джолиттидің есімімен байланысты болды. Ол 1901 жылы Дзанарделли үкіметінде ішкі істер министрі қызметінде болды. 1903-1914 жылдар аралығында үш мерзімдік уақытта үкіметті басқарды (1903-1905, 1906-1909 және 1911-1914 жылдар). Оның басқару кезеңі бақуаттылық және өркендеумен сипатталды. Джолитти социалисттермен диалогқа келіп, парламенттік оппозицияны реформа жүргізуге көндірді.

Джолитти Италияның экономикасын нығайтуда зор үлесін қосты. Ол бірқатар маңызды жобаларды жүзеге асырды. 1906 жылы Альпіде ұзындығы 19 км. созылған туннельдің құрылысы аяқталды. Ломбардия және Пьемонтта қант, жібек, жүн, мақта өндірісі едәуір өсті, автокөлік жасау пайда болды. Джолитти әлеуметтік салаға да жаңалықтар енгізді. Ол елдің барлық демократиялық күштерінің бірігуіне қарсы болды. Іс жүзінде Джолиттидің «жаңа бағытының» арқасында бірқатар қарапайым әлеуметтік реформалар жүргізілді. Демократиялық бостандық, көбінесе еңбекшілерге арналған ұйымдар мен ереуілдер бостандығы кеңейтілді. 1902 жылы бала және әйел еңбегін шектеу туралы заң қабылданды. Ол заң бойынша 10 жасқа дейін бала еңбегіне тыйым салынды. 10-12 жас аралығындағы балаларға 8 сағаттық жұмыс күні белгіленді. 12-15 жас аралығындағы балаларға 11 сағаттық жұмыс күні белгіленді. Еңбекшілердің ұйымдары жылдам артты. Кәсіподақтық қозғалыста белсенділік байқалды. 1901 жыл бойы 1671 ереуіл болды: оның 1042-өнеркәсіпте, 629 – ауыл шаруашылығында. Көбінесе шабуылдық ереуілдер басым болды. Қозғалысқа кең көлемді бұқаралық шаруалар қосылды. 12 жылдық «Джолитти дәуірінің» бірінші төртжылдығында (1903-1906 жылдар) 3107 ереуілде 609 мың адам қатысты, соңғысына (1911-1914 жылдар) – 3613 ереуілге барлығы 955 мың жұмысшы қатысты. Оңтүстік пен Солтүстіктің дамуындағы үйлеспешілік, ауылдағы әлеуметтік-экономикалық қарым-қатынастардың дамуы бұрынғыша өткір мәселе болып қала берді. 1903-1906 жылдары 280 мың адамның қатысуымен 692 рет ереуіл болды. Ал 1911-1914 жылдары 544 еңбек қатығысында қатысушылардың саны 356 мыңға өсті.

1913 жылғы парламенттік сайлау кезінде Джолитти Италияндық католиктік сайлау одағының қолдауына келісім берді. Оның басшысы В. Джентилони жергілікті католиктік ұйымдарға циркуляр жіберді. Ол дауыс беруші-католиктерге либералдардың үміткерлеріне дауыс беруді ұсынды. Депутаттық корпустың жаңа құрамында Джолитти социалисттердің қолдауынан айырылды. Осы жағдайда Джолитти 1914 жылы 14 наурызда өз еркімен отставкаға кетті. Билік басына келген үкіметті оңтүстік жер иеленушілердің

өкілі ұстамды либерал А. Саландра басқарды. Ол билік басында 1917 жылға дейін отырды. Саландраның үкіметіне бұқара халық наразылық білдірді. Ол өзін социализм мен жұмысшы қозғалысының қатыгез қарсыласы ретінде көрсетті. Саландра еңбекшілерге қатысты қандай да бір жеңілдіктер жасауға қарсы болды. Ол еңбек палаталарының мекемелерін құруға, жұмыс уақытын шектеуге және өмірді мемлекеттік сақтандыру заңына қарсы болды.

Сұрақтар мен тапсырмалар

1. XIX ғасырдың басындағы Италияның әлеуметтік-экономикалық дамуын сипаттаңыздар.
2. 1846-1848 жылдардағы Италиядағы революцияның қарсаңында қандай екі негізгі бағыт қалыптасты?
3. Италиядағы Риссорджименто қозғалысының кезеңдерін сипаттаңыздар.
4. Джолиттидің «либералдық дәуірінің» ерекшелігін сипаттаңыздар.

§ 12. АВСТРО-ВЕНГРИЯ ИМПЕРИЯСЫ

Наполеондық соғыстар кезіндегі Австрия империясы.
II Францтың тұсындағы Австрияның сыртқы саясаты реакциялық сипатта болды. Габсбургтер монархиясы антифранцуздық коалицияны құруды ұсынған бастамашылардың біріне айналады. Сонымен қатар соғыстар, әсіресе құрлықтағы блокада ірі жер иелерінің баюы үшін зор мүмкіндіктерді ашты. Дворяндар Вена сарайымен белсенді ынтымақтастықты орнатты. 1805 және 1809 жылдары екі рет Бонапарттың әскері Венгрияға жақындаған кезде, француздардың императоры дворяндарға өз елінің тәуелсіздігін қалпына келтіруді ұсынды. Габсбургтердің Францияға қарсы жүргізген соғыстары әдетте жеңіліспен аяқталатын. Австриялық аймақ бірнеше рет соғыс алаңына айналды. 1806 жылы Наполеонның қысымымен Габсбургтер Қасиетті Рим империясының императорлары лауазымынан біржолата бас тартуларына мәжбүр болды. Монархия Австрия империясы деп аталды, ал II Франц император I Францке айналды.

1809 жылы Австрияның сыртқы істер министрі және іс жүзіндегі үкімет басшысы ретінде Клеменс Меттерних келді. Ол австриялық және еуропалық саясатқа үлкен ықпалын тигізген көрнекті дипломат болып табылады. Меттернихтің шебер дипломатиясының арқасында Австрия барлық әскери шайқастарда жеңіліп қалғанына қарамастан, жеңгендердің қатарында болды. Сонымен қатар, Австрия бейбітшілік конференциясын ұйымдастыру құрметіне ие болды. Көптеген онжылдық мерзімге еуропалық елдердің тағдырын шешкен Вена конгресінде де император I Францтің министрі Меттерних шешім қабылдауда жетекшілігін байқатты. Ол әйгілі Қасиетті одақты құрушылардың бірі болды. Вена конгресі Австрияға Бельгиядан басқа барлық жоғалтқан иеліктерін қайтарып берді. Австрия Франкфурттағы одақтық жиналыста төрағалық ету құқығын алып, қайта құрылған Герман одағына қосылды. Өзінің Германия мен Италиядағы ықпалын қайта қалпына келтірген Австрия Еуропаның екі ұлы ұлтының бірігуіне кедергі жасайтын мықты факторға айналды.

Империяның әлеуметтік-экономикалық дамуы. XIX ғасырда Австрия империясының еуропалық істердегі рөлінің артуы оның экономикалық даму деңгейіне сәйкес келмеді. Австрияның құрлықтың алдыңғы қатарлы елдерінен артта қалуы байқалды. XIX ғасырдың бірінші жартысында империя аграрлық ел болып қала берді. Халықтың үштен екі бөлігі ауыл және орман шаруашылығында болды. Бұл шаруашылықтардың дамуы феодалдық қарым-қатынастардың сақталуы және шаруалардың тәуелділігі себепті баяу жүрді. Мануфактуралар мен сауданың өсуіне цехтар және көптеген ішкі салықтар кедергі болды. I Франц бүлікшілікке бейім жұмысшылардың шоғырлануынан қорқып, астанада жаңа мануфактуралар мен фабрикалық кәсіпорындарды салуға тыйым салды. Ұлттың рухани ілгерілеуіне қатаң цензуралық заңдар кедергі жасады. Лессинг, Шиллер, Гете сияқты әлемдік классиканың шығармаларына тыйым салынды. Мектеп толығымен дінбасылардың қолына өтті. Ауқымды империяның халқына саяси және рухани тұрғыдан қысым көрсету көбінесе Меттернихтің ұмтылыстарымен жүзеге асырылды. Ол император I Фердинанд (1835-1848 жылдар) кезінде үлкен билікке және ықпалға ие болды.

XIX ғасырдың 30-40-жылдары өнеркәсіптік революция едәуір дамыған шет аумақтарда төменгі Австрия мен Чехияда етек жайды. 1816 жылғы Брнодағы орамал фабрикасында Англияда ойлап табылған алғашқы бу машинасы орнатылды. 20-жылдардың аяғында елде бар-жоғы 11 машина болды. 40-жылдары олардың саны 30-ға, ал XIX ғасырдың ортасында 900-ге жетті. 1830-40-жылдары көмір өндіру 4 есеге, шойын өндіру 2 есеге өсті (20 жылдармен салыстырғанда). Австрияда Англиямен қатар, 1828 жылы темір жол құрылысы басталды (3 жылға кешікті), бірақ 1846 жылға таман олардың ұзындығы бар-жоғы 148 км болды. 1830 жылы империядағы тұрақты кеме жолы салынды, ол Венаны Венгриядағы Пештпен байланыстырды.

Экономикалық өсу венгрлік тақтың иелігі елдерінде де, әсіресе Пешт-Будада, Трансильвания мен Словакияның кейбір аудандарында байқалды. Венгрияның өнеркәсіптік өндірісінде,

Хорватия мен Словакияны қосқанда халықтың 5% (14,5 млн) жұмыс істеді. Ауыл шаруашылығында картоп, темекі, күріш, индиго және басқа да дақылдардың өнімділігі артты. Агротехника жақсарып, еңбек құралдарының жетілдіруі, егістіктердің кенеюі, құрғақ жерлерді суландыру, батпақ жерлерді құрғату байқалды. XIX ғасырдың 40-жылдары пайда болған алғашқы банктер мен ақша жинайтын кассалар, ауыл шаруашылығының несиелік мұқтажын қамтамасыз ете алмады. Помещик-дворяндар жерге феодалдық меншіктің сақталуынан жылжымайтын мүлікке несиеленіп ала алған жоқ. Нәтижесінде шаруаларды феодалдық-басыбайлылық қанау күшейді.

«Ұлттық жандану» дәуірі. Феодалдық қысымға тап болған империя халқы буржуазиялық бостандық пен ұлттық теңдікке қол жеткізуге тырысты. XVIII ғасырдың соңы – XIX ғасырдың бірінші жартысында әсіресе 30-40 жылдары капиталистік қарым-қатынастарға өту жекелеген ұлттардың қазіргі ұлттар деңгейінде топтасуына ықпал етті. Әсіресе, ұлттардың бас қосуында халықтардың білімділігі деңгейінің артуы ерекше әсер етті. Австрия мен Венгриядағы оңтүстік славяндар, чехтар, румындар, словактардың тарихында «Ұлттық жандану» деп аталатын жаңа дәуір басталды. Шын мәнісінде антифеодалдық сипаттағы ұлттық қозғалыстардың көтерілуі орын алды. Ұлттық негізде өскен Қайта жандану еуропалық ағарту қозғалысы, «ағарту абсолютізмін» және оның австриялық түрі – йозефинизмнің ықпалын сезді.

Ұлттық жанданудың бірінші кезеңінде (XVIII ғасырдың соңғы онжылдығы – XIX ғасырдың 20-жылдары) чехтар да, словактар да ұлттық өмірге ұмтылды. Ұлттық әдеби көркем тіл дамыды, ұлттық әдебиет, театр және басқа да ұлттық мәдениет түрінің өркендеуі басталды. Осыған ерен еңбегі сінген ағартушылар қатарында бірқатар білімді адамдар болды. Олар: чехтар мен басқа славяндардың тіл және мәдениет тарихы тақырыбында жазылған еңбектердің авторы Йозеф Добровский (1753-1829 жж.), ғалым-философ, чех-неміс сөздігінің, чех мәдениеті туралы оқулықтың авторы Йозеф Юнгман (1773-1847 жж.). Бұл өкілдерді «оятушылар» деп атады.

«Оятушылардың» қызметінде жалпыславяндық ынтымақтастық идеясын насихаттау маңызды орын алды. Олар славяндықтың күш-қуатына шын көңілімен сенді. Өздерін қанаушыларға қарсы күресте Ресейдің көмегіне үміт артты. Словак мәдениетінің ірі қайраткері Ян Коллар (1793-1852 жж.) чех тілінде шығармаларын жазды. Ол өзінің атақты «Абырой қызы» (1824 жылы) поэмасында славяндардың өткен күндерін және олардың батырлары Гус, Жижка, Костюшко, Минин мен Пожарскийді жырлады. Ол біртұтас «славян халқы» идеясын жақтады. Сонымен қатар, Коллар словактарды «чехословактық тайпаның» бөлігі ретінде қарастырды. Ол словактардың жеке дара ұлттық-мәдени дамуына құқығы жоқ деп есептеді.

Людовит Штур (1815-1856 жж.) қабілетті ұлттық көшбасшы ретінде көріне білді. Өзінің серіктестерімен қоса ол словак көркем әдеби тілін қалыптастыру қозғалысын бастады. Ұлттық, орта словак тілінде Штур мен оның серіктестері кітап басып шығара бастады. 1845 жылдан олар «Словак ұлттық газетін» шығарды. Оның мазмұнында алғашқы рет қалыптасушы словак буржуазиясының ұлттық бағдарламасы көрініс тапты. Словактардың ұлттық қозғалысына, мадьярлардың күресінің жетістіктері үлкен ықпал етті. Мадьярлар неміс тілін білуге мәжбүрлеу, әсіресе корольдіктің ресми тілі ретінде ортағасырлық латынды венгер тілімен алмастыруға қарсы күреске шыққан болатын. Мадьярлардың кең таралуына қауіптенген славян халықтары біріге бастады. Славяндар мен влахтардың ұлттық қозғалысының ауқымы кеңейді. Бірақ, екінші жағынан, осы қозғалыстардың мадьярлық қозғалысқа қарсы шығуына әкелді. Соңында, бұл жағдай Австрия империясы халқының негізгі жауы – габсбургтік феодалдық абсолютизмге қарсы біртұтас майданның құрылуына кедергі жасады.

1848-1849 жылдарындағы революцияның қарсаңында осыған ұқсас жағдай чех жерлерінде де болды. Чехтар ұлттық мәдениетін дамытуда, ұлттық сана сезімді тереңдетіп, нығайтуда, ұлттық сауда-өнеркәсіптік буржуазияның шоғырлануында үлкен табыстарға жетті. Бірақ Чехия мен Моравияда тұратын неміс халқы көп бол-

ғандықтан, олардың ұлттық мүдделері экономика, тіл және мәдениет саласында чехтық ұлттық мүддемен қақтығысқа келді. Ол екі халықтың феодалдық-абсолюттік тәртіпке қарсы күресінде либералдық-демократиялық күштердің бірігуіне кедергі болды.

1848-1849 жылдардағы Австрия империясындағы буржуазиялық революция. XIX ғасырда Австриялық империяның еуропалық мәселелердегі саяси ықпалы, оның экономикалық мүмкіндігінің өсуіне кедергі болмады. 1845-1847 жылдардағы экономикалық дағдарыс, инфляция, бағалардың қымбаттауы, нан мен картоптың бағасының өсуі, жұмыссыздық жағдайы империяда қауіпті жағдай туғызды. Оның басталуына 1848 жылы ақпанда Парижде болған оқиғалар түрткі болды. 1848 жылы 13 наурызда Австрияда революция басталды. Реакциялық тәртіп бір күнде құлады. Қайта құрылған үкіметтің құрамына либералдық буржуазияның өкілдері кірді. Конституцияның дайындалған жобасында баспасөз, жиналыс, сөз бостандығы жарияланды. Екі палаталық парламент және оның алдында жауапты үкіметті құру қарастырылды. Императордың елеулі құқықтары мен басымдықтары сақталды. Олардың ішінде қарулы күштердің жоғарғы басқаруы, рейстагтың барлық шешіміне вето қою құқығы болды. Дауыс беру құқығы жоғарғы мүліктік цензбен анықталды. Венадағы билік Қоғамдық қауіпсіздік комитетіне өтті. Шілде айында австриялық рейхстаг мәжілісі құрылды. Рейхстаг феодалдық-басыбайлылық қарым-қатынастарды қысқарту туралы заң қабылдады. Бағынушылықтың аз ғана түрі жойылды. Революция ұлттық мәселелердің қиын тәртібін анықтады. Оның қатарында Германияны біріктірудің екі жолы – ұлыгермандық және кішігермандық бағыты болды. Австриялық буржуазия, Габсбургтардың әулеті сияқты жаңа біріккен Германияда жетекшілік рөлге ұмтылды. Ол бұл Германияның құрамына талаптары және еркімен санаспай, барлық неміс халықтарын қосуға дайын болды. 1848 жылдың маусымында Прага қаласында империяның славян халықтары өкілдерінің съезі өтті. Онда Австрия империясының сақталып, оның Германияға кіруіне қарсы пікірлер айтылды.

XIX ғасырдың екінші жартысындағы Австрия. 1848-1918 жылдардың аралығы бұрынғы Габсбург империясының аумақта-

рында өзін-өзі басқару мен теңдікті алу мақсатына талпынуымен сипатталды. 1848 жылы 17 маусымда австриялық әскерлер Прагалық көтерілісті басып тастады. Италияның солтүстігіндегі революцияны басу және Сардинияға қарсы соғыстағы сәттіліктер үкіметтің қайраттылығын күшейткендей болды. 1848 жылы 23 тамызда Ұлттық гвардияның буржуазиялық бөлігі жұмысшылардың шеруіне оқ жаудырды. Олар қоғамдық жұмыстарда қызмет ететін кедейлердің жалақысының азаюына қарсы шыққан еді. Қазан айында Венаның жұмысшылары, қолөнершілер және студенттер Венгриядағы көтерілісшілерге қолдау көрсетіп, австриялық әскерлерге қарсы шықты. 1848 жылдың 1 қарашасында Вена катал шабуылдан кейін құлады. Революциялық Венгрияның әскері талқандалды. 1848 жылы 2 желтоқсанда сарай төңкерілісі болды. Таққа Франц Иосиф (1848-1916 жж.) отырғызылды.

Австриялық империялық федерализмнің «шарықтау мен құлдырау» кезеңі 1830–1916 жж. өмір сүрген және 1848-1916 жж. аралығында билікте болған соңғы австриялық кайзер Франц Иосифтің көп жылдық патшалық етуі кезеңіне сәйкес келді. 1918 жылы Габсбургтардың монархиясының құлдырауына байланысты австриялық монархиялық федерализм де сәтсіздікке ұшырады.

Франц Иосифтің дәуірі анық сипатталған кезеңдерден тұрады: 1848–1860 жылдар – неоабсолютизм шеңберіндегі реформалар; 1860–1867 жылдар – өтпелі кезең; 1867–1879 жылдар – либералдық кезең; 1879-1893 жылдар – үкіметтің кіші көлемдегі жеңілдіктерге келу және халықтың саяси көтерілу кезеңі; 1893–1914 жылдар – демократияландыру үшін халықтың қатыгез күресі; 1914-1918 жылдар – бірінші дүниежүзілік соғыс және монархияның аяқталуы.

1860 жылдың қазанында «Қазан дипломы» деп аталынған конституциялық қағидалардың қабылдануына сәйкес, австриялық қоғамда федерализм маңызды конституциялық қағида ретінде негізге алынды. «Қазандық диплом» бойынша ландтагтар пен олардың депутаттары мемлекеттік басқармаға кіруге жартылай рұқсат алды. Австрияда парламенттік демократия бекітіле бастады. 1867 жылдың 21 желтоқсанындағы Конституция Австрия империясына кіретін жерлердің өкілеттігінің шеңберін кеңейтті.

Осылайша, 1867 жылы Еуропада конфедерациялық сипаты бар жаңа федеративтік бірлестік Австро-Венгрия монархиясы құрылды.

Австро-Венгрияның ортақ құзыреттілігіне мемлекеттік қызметтің маңызды салалары жатқызылды: сыртқы істер, қорғаныс және қаржы. Бұл мәселелермен біріккен австро-венгриялық министрліктер – сыртқы істер, әскери және қаржы министрліктері айналысты. Ортақ империялық істерді атқару үшін, Вена және Будапешттегі екі парламенттің әрбіреуінен 60 өкілден делегациялар сайланды. Соған қарамастан, Австрия мен Венгрия өз конституцияларын, екіпалаталық парламенті, үкіметі және дербес басқару құрылымын сақтады. 1878 жылы Австро-Венгрия Босния және Герцеговинаны басып алып, 1879 жылы Герман империясымен одақтасты.

Кейінгі кезең Австро-Венгриядағы ұлттық ағымдардың белсенділігімен сипатталды. 1879-1893 жылдары қоғамның саяси мазмұны кеңейді. Жұмысшылар, шаруалар, басқа да әлеуметтік топтардың саяси ұйымдары пайда болды.

1893 жылы басталған империя халықтарының көтерілістері ұлттық және әлеуметтік қарама-қайшылықтардың одан әрі шиеленіскендігін көрсетті. 1897 және 1907 жылдары Австрияда сайлау реформалары өткізілді. Олар социал-демократтардың талпыныстары арқасында маңызды саяси факторға айналды.

1907 жылы жалпы сайлау құқығы енгізілді. Реформаның ең басты мақсаттарының бірі Австро-Венгрияны федерацияға айналдыру еді. Бірақ алға қойылған тапсырма орындалмады.

1914 жылы 28 маусымда Сараевода серб ұлтшылдары тақ мұрагері эрцгерцог Франц Фердинандты өлтірді. Бұл жағдай Австро-Венгрияның құлдырауына әкеліп, Бірінші дүниежүзілік соғыстың басталуына себеп болды.

1917 жылы 16 қазанда соңғы император I Карл қол қойған манифест бойынша Австрия федеративтік мемлекет болып жарияланды. Бірақ бұл манифест Габсбургтер тағының құлдырауын тоқтата алмады. Габсбургтердің екі негізгі тірегі бюрократия мен әскер толығымен сенімнен айырылып, ыдырау кезеңін бастан өт-

кізді. Габсбургтер монархиясы 1918 жылы бірінші дүниежүзілік соғыстағы жеңілісі және еуропалық құрлықтың көптеген елдерін жаулап алған революциялық оқиғалардың нәтижесінде құлады. Бірінші дүниежүзілік соғыстан кейін Еуропаның саяси картасы айтарлықтай өзгерді.

1867 жылғы келісім мен дуалистік монархияның орнауы. 1867 жылы Габсбургтер империясын Австро-Венгрия монархиясына айналдырған австро-венгерлік келісім қабылданды. Ол бойынша ішкі істерде бір-біріне тәуелсіз болған екі мемлекет Австрия және Венгриядан тұрды. Бұл шешімді император аяқ астынан қабылдады. Келісімнің қабылдануы нәтижесінде империя конституциялық монархияға айналды. Бірақ императордың көптеген құқықтары сақталып қалды. Ол заңдарды бекітті, австриялық және венгерлік парламентті шақырып, таратты. Сонымен қатар, император үкіметтің кеңестерінде төрағалық рөлін атқарды. Ол үкімет басшылары және жалпы австро-венгерлік министрлерді тағайындап, қызметінен босатты. Империяда үш жалпы министрлік болды: әскери, қаржы және сыртқы істер. Австрия мен Венгрия арасында кедендік шекара болмады.

Дауыс беру құқығына тек меншік иелері ие болды. Дауыс беру ашық түрде жүргізілді. Осы жерден парламенттің құрамы айқындалды. Жоғарғы палатаға – аксүйектік дворяндық фамилиялар кірді. Төменгі палата жоғарғы мүліктік ценздің болуы себебінен дауыс беру құқығына халықтың тек 6-7% ие болды. Осылайша, Австро-Венгрия федерацияға айналды. Бірақ олардың шекаралары ұлттық шекаралармен сәйкес келмеді.

Австрия конституциясында атақты 19-бап болды. Ол әрбір этникалық топтың өз тілін сақтап қалу құқығына кепілдік берді. Іс жүзінде бұл құқық жүзеге аспады. 1897 жылы Австрия үкіметі атақты «тіл туралы қаулыларды» шығарды. Бұл қаулыда чех және неміс тілдерінің Чехия мен Моравияда тең құқықтығы туралы айтылды. Чех пен неміс халықтарының арасында нағыз соғыс басталды. Ол австриялық парламентке де өтіп кетті. Сондықтан император осы қаулыларды жоюға мәжбүр болды. 1905 жылы Моравия, Чехия және Силезиядағы немістер мен чехтардың ара-

сындағы тіл мәселесінде келісімге қол жеткізілді. Шарттарды орындау үшін әр тұлғаның ұлты туралы нақты анықтама қажет болды. Империялық үкімет ұлтқа қатыстылықты өзі анықтады. Империядағы дағдарыс күшейе түсті. Ұлттық қозғалыс империяның венгерлік бөлігі ресми түрде автономия болған Хорватияда да өршіді. Осы жерде венгерлік үкімет венгер тілін мемлекеттік тілге айналдырғысы келді. Бірақ ол сәтсіздікке ұшырады. Венгрияда халықты «мадьярлау» саясаты жүргізілді. Осы елде тұратындардың барлығы венгер тілін және мәдениетін қабылдауға міндетті болды. Қысқаша айтқанда венгрге айналу қажет болды. 1897-1914 жж. аралығында Австрияда 15 рет үкімет ауыстырылды, министрлердің жаңа кабинеттері құрылды. Бұрынғыдай барлық үкіметтерді Франц Иосиф тағайындады. Оларға тек саяси партиялардың өкілдері емес, аристократтар мен шенеуніктер кірді. Барлық австриялық үкіметтер кейбір жеңілдіктерге бару саясатын жүргізді. Себебі, олар империяның халқын қауіпті деңгейдегі наразылыққа жеткізбеуге тырысты.

Экономикалық дамудың ерекшеліктері. Австро-Венгрияны құру туралы келісімнен кейін империяда өнеркәсіптік дамудың қарқыны ұлғая түсті. Оған, тағы бір себеп, үкімет капиталистік шаруашылықтың дамуына дем беретін бірқатар прогрессивті заң шығарды. Олар бойынша жерді еркін сатуға рұқсат берілді. Ал темір жол салумен айналысатын бірлестіктер салық төлеуден босатылды. Жаңа банктер, өнеркәсіптік бірлестіктер тез өсті. Бірақ өнеркәсіптік өркендеу аяқ асты басталғанындай, дәл солай аяқталды. 1873 жылы әлемдік экономикалық дағдарыс күшейді. Бір күннің ішінде көптеген банктер мен өнеркәсіптік бірлестіктер құлады. Жаңа өнеркәсіптік өркендеу тек 80-жылдардың аяғында болды. Осы жылдары заманауи локомотивтерді, автокөліктерді («Шкода»), велосипедтерді жасайтын ірі көлік машина жасау орталықтары көбейді. Империяның индустриалдық даму орталығына чех жерлері айналды. Олар 60%-ға дейін өнеркәсіптік өнімділігін құрады. Өнеркәсіптік революция Венгрияда да басталды. Бұл жерде өндірістің жетекші саласына ауыл шаруашылығы өнімдерін, әсіресе бидайды өңдеу айналды. Венгерлік ұн тарта-

тын өнеркәсіптер технологиясының деңгейі бойынша Еуропада бірінші орынға, әлемде екінші орынға шықты.

XX ғасырдың басына таман өнеркәсіптің дамуы жылдамдады. Ағылшындық және француздық капиталдар Австриялық империяға XIX ғасырдың ортасында-ақ шығарылған. XX ғасырдың бірінші онжылдығы германдық капиталдың белсенділігімен сипатталды. Өнеркәсіптің басты салалары – машина жасау, электрлік, химиялық, барлығы Крупн, Сименс және басқа да неміс фирмаларына жатты. Басқа өнеркәсіп салаларында да жағдай осындай болды. Баяу болса да, ауыл шаруашылығында да өзгерістер болып жатты. Латифундия сақталып қалды, көптеген помещиктер шаруаны жаңадан жүргізді. Жерлері және жерлері болмаған шаруалар өздерін асырау үшін қалаларға кетуіне тура келді. Мемлекет ауыл шаруашылығына алдыңғы қатарлы технологияларды енгізу үшін қажетті шараларды қабылдады. Мамандандырылған агрономдар, мал мамандары, топырақ зерттейтін мамандарды дайындайтын жоғарғы оқу орындары ашылды. Кейбір провинцияларда, заманауи шарап ісі мен бағбаншылыққа оқытатын мектептер ашылды. Жалпы, Ұлы онжылдық соғысы қарсаңында (1870-1914 жж.) Австро-Венгрия өзінің экономикалық жағынан артта қалуын жеңіп шығуда айтарлықтай жетістіктерге қол жеткізді.

Күйреудің қарсаңында. Косбірлікті монархияны құру ескі қарама-қайшылықтарды жоймады. Қайта ол жаңа қақтығыстарды қосты. Франц Иосифтің орталықтан тәуелсіздікті көп берген саясатын, Австро-Венгрияның құрамынан шығу талпынысы күшейді. «Вассалдардың» ұлттық сана сезімі көтерілді. Франц Фердинанд тақ мұрагеріне айналды. Ол Франц Иосифтің кіші бауырының ұлы. Франц Фердинанд ұлттық мәселелерді шешуге көп көңіл бөлді. Оның ойынша, монархияны сақтап қалу үшін австро-неміс, венгерлік және славяндық жерлердің федерациясын құру қажет болды. Сонымен қатар, барлық ұлттарға теңдік берілу керек. Олардың ұлттық мәдениетінің еркін дамуына кепілдік берілуі қажет. Ол косбірлікті монархияға, Венгрияда тұратын халықтардың «мадьярлануына» қарсы шықты.

XX ғасырдың басында Австро-Венгрияның империялық мүдделері оның Балқанға енуіне және Сербиямен қақтығыс-

қа алып келді. 1878 жылы Австро-Венгрия ресми түрде Осман империясының құрамында қалған, Босния мен Герцеговинаны басқару құқығын алды. 1908 жылы Түркияда революция болды. Франц Иосиф осы шет аумақтарға әскер кіргізу үшін қолайлы сәт туды деп тапты. Босния мен Герцеговина Австро-Венгрияның бір бөлігі деп жарияланды. Балқандағы шиеленіс күшейді. Ол жерде жетекші еуропалық державалардың мүдделері қақтығысты. 1914 жылы 28 шілдеде «Млада Босна» ұлттық құпия ұйымының мүшесі Гаврила Принцип, Сараевода әскери маневрларда болған Франц Фердинанд пен оның әйелін өлтіреді. Сараевода атылған оқ дауысы Бірінші дүниежүзілік соғыстың бастамасына себеп болады. Габсбургтер империясы өзінің өмір сүруінің соңына келді.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Қай жылы Австрия империясы пайда болды?
2. Австриядағы XIX ғасырдың 30-40 жылдарындағы өнеркәсіптік революцияның таралуын сипаттаңыз.
3. «Ұлттық жандану» дәуірі деп қандай оқиғаларды сипаттайды?
4. 1867 жылғы келісім бойынша Габсбургтер империясының тағдыры қалай шешілді?
5. Австро-Венгрияның экономикалық дамуының ерекшеліктерін сипаттаңыз.

§ 13. АҚШ

АҚШ аумағының кеңеюі. XVIII ғасырдың аяғы XIX ғасырдың бірінші жартысы АҚШ-тың қарқынды аймақтық экспансия кезеңі болды. АҚШ-тың сыртқы саясаты XIX ғасырдың басында белсенділігімен сипатталды. Ол Солтүстіктің сауда буржуазиясы және Оңтүстік плантаторлардың мүддесіне сәйкес жүзеге асырылды. 1803 жылы АҚШ үкіметі шебер дипломатиялық айласының арқасында өз аймағының екі есе кеңеюіне қол жеткізді. Франция Құрама Штаттарға Солтүстік Америкадағы иеліктерін, Луизиананы 15 млн долларға берді. Америкадағы өз отарларын қорғауға мүмкіндігі болмаған Наполеон оны Құрама Штаттарға сатты. Американдық үкімет келіспеген жағдайда Англияның көмегімен Жаңа Орлеанды қайтарып аламыз деп қорқытты. 1810-1818 жылдар аралығында АҚШ Флорида түбегін бөліктерімен басып алды. 1819 жылы Испания Флориданы Құрама Штаттарына еш төлемсіз бере салды. Одан басқа, 42 параллельден жоғарғы құрлықтық бүкіл батыс бөлігін де берді.

АҚШ-тың шабуылдық жоспарында Канада да бар еді. 1812 жылы АҚШ Англияға соғыс жариялады. Құрама Штаттардың өзінде де жауынгерлік көңіл-күй күшейе түсті. Генри Клей өкілдер палатасының төрағасы етіп сайланды. П. Б. Портер, Дж. Кэлхун, Дж. А. Харпер, Ф. Грунди сыртқы істер бойынша палата комиссиясында жетекші лауазымдарға ие болды. Мемлекеттік хатшы Дж. Монро және президент Мэдисонның өзі әскери шараларға қолдау көрсетті. Құрама Штаттардың билеуші топтары аз ғана күшпен қорғалатын Канаданы күшпен алу жоспарын ойластырды. Бірақ Монреальды алу талпынысы сәтсіз аяқталды, ал әскери әрекеттер американдық аумаққа көшті. Күрделі және ұзаққа созылған келіссөздерден кейін, 1814 жылдың 24 желтоқсанында Гент бейбіт келісіміне қол қойылды. Онда, жаулап алынған аймақтан екіжақты бас тарту (1 бап), тұтқындалғандардың қайтарылуы (3 бап), үндістерге қарсы әскери әрекеттердің тоқтатылуы (9 бап), құл сатушылықты тоқтату үшін шешімді шаралар қабылдау туралы (10 бап) және т.б. айтылды. Шекараны белгілеу мақсатын-

да аралас комиссиялар құрылды. АҚШ-тың Солтүстік Америкадағы аумақтарды жаулап алу жоспарында Жаңа Испанияның солтүстік-шығыс аймағы ерекше орын алды. Ең алдымен, Техас маңызды рөл атқарды. 1812 жылы тамызда Луизиана үкіметінің рұқсатымен АҚШ әскерінің бұрынғы офицері Огастес Мэйдждің және мексикандық Гутьерресо де Лараның құрған жасағы Сабин өзенінен өтті. Олар көп ұзамай испандық бекіністің орталығы Накогдочесті басып алды. Бірнеше айдың ішінде ол бүкіл Техастың аумағынан өтті. 1813 жылы наурызда оның астанасы Сан-Антонио-де-Бехар басып алынды. 1819 жылғы испан-американдық Транскұрлықтық бейбіт келісім бойынша Испания иеліктері мен Құрама Штаттардың арасындағы шекара Сабин, Ред-Ривер, Арканзас өзендері бойымен ары қарай Жартасты таулардан батысқа қарай – 42 параллель бойымен белгіленді. Осылайша, АҚШ Флориданы басып алуын заңды түрде рәсімдеп, Техасты ресми түрде Жаңа Испанияның құрамдас бөлігі ретінде мойындауына тура келді. Шын мәнісінде, испан-американ келісімін жасау және бекіту АҚШ-тың Техастан біржолата бас тартуын білдірмеді. Керісінше, нақты 1820-жылдары американдық құл сатушылар Техасқа кіре бастады. Олар өзімен бірге негр-құлдарды алып келіп, сол жерге плантацияларын құрды.

1823 жылы АҚШ-тың жаңа сыртқы саясатында Монро доктринасын жариялауы маңызды рөл атқарды. Бұл доктрина бойынша АҚШ еуропалық алып мемлекеттердің Латын Америкасындағы оқиғалары мен жалпы Америкалық құрлықтың істеріне араласу мүмкіндігіне қарсы шықты. «Америка американдықтар үшін» деген ұрандар басшылыққа алынды. АҚШ үкіметі Еуропа елдерінің Америка құрлығын отарлау талпыныстарынан бас тартуына шақырды. Американдық кәсіпкерлердің қысымымен, І Агустин үкіметі 1823 жылы 4 қаңтарда отарлау туралы заңды шығарды. Ол бойынша жерді мексикандық азаматтармен қатар, шетелдік-католиктерге бөліп беру туралы жазылды. Олардың құқықтарының қорғалатынына кепілдік беріліп, маңызды жеңілдіктер мен артықшылықтар ұсынылды. Американдықтардың ықпалымен, Мексиканың Құрылтай мәжілісі 1824 жылдың 18 тамы-

зында, шетелдік отарлардың мүлкіне қол сұқпаушылыққа кепілдік беретін қаулыны қабылдады. 1835 жылға дейін американдық бірлестіктер және жеке тұлғалармен барлығы 41 келісім-шарт жасалды. Ресми мәліметтер бойынша, 1824 жылдан 1835 жылға дейін 5 мыңға жуық шетелдіктер Техаста 26 мың 280 акр жер алды. Мексикандық үкіметтің рұқсатымен Техастың шет аймағынан ең төменгі бағамен жер сатып алған оңтүстік штаттардан келген адамдар іс жүзінде оларды басып алды. 1836 жылы бұл аймақта тәуелсіз республика жарияланды. Осы жағдай 1846-1848 жылдардағы соғысқа алып келді. Ол АҚШ әскерінің толық жеңісімен аяқталды. Мексика тек Техастан ғана емес, сонымен қатар Калифорния, Аризона және Жаңа Мексикадан, яғни өз аймағының жартысынан айырылды. Ол үшін 15 млн доллар көлемінде өтемақы алды. Еуропалық державалар, әсіресе Англия Құрама Штаттардың іс-әрекетіне наразылық білдірді. Бірақ, Шығыстағы отаршылдық саясаттан қолы босамағандықтан, олар Америкаға аз көңіл бөлді. АҚШ-тың соңғы ірі табысы, 1867 жылы бар жоғы 7,2 млн долларға сатып алынған Орыс Америкасы (Алеут аралы және Аляска) болды.

Англияға қарсы соғыстан кейінгі АҚШ-тың экономикасы. Монроның президенттігін «игі келісімнің дәуірі» деп аталды. Бірақ елдегі жағдай сырт көзге қарағанда тыныш болып көрінді. Жер және мақта «өсуінің» тұрақсыз тірегіне негізделген соғыстан кейінгі «өркендеу» аз ғана уақытқа созылды. Еуропадағы бейбітшілік өмірінің қалпына келуі және ағылшын тауарларының американдық нарықтағы бақталастығының өсуі жағдайды шиеліністірді. 1815-1819 жылдары АҚШ-тың сауда теңгерімі қолайсыз болып қалыптасты. Импорт экспорттан әлдеқайда көп болды. Осындай жағдайда, ұлттық банк ақша айналымының қалыптылығын қамтамасыз ете алмады. Қайта ол экономикалық қиындықтарды тереңдеткендей болды. 1819 жылғы экономикалық дағдарыс белгілі дәрежеде халықтың әр түрлі топтарына да әсерін тигізді. Өнеркәсіптік өндіріс күрт төмендеп кетті. 1815 жылы Питтсбург және оның аудандарында 1960 жұмысшы еңбек етті, ал 1819 жылы бар-жоғы 672 адам ғана қызмет етті. Осы жылда-

ры мемлекеттік жерлерді бөлу ісі шиеленісіп кетті. 1819 жылдың 30 қыркүйегіне таман 20 млн акрдан астам жер сатылды. 1819 жылғы дағдарыстың алдында алыпсатарлық күшейді. Ол әсіресе Алабама және Миссисипи сияқты штаттарда қатты байқалды. Алабамада жер ең төменгі бағадан (1 акры- 2 доллар) 3 есе, тіпті кей кездері 10-15 есе жоғары сатылды. Жер қарызы да күрт өсіп кетті. Оның жалпы құны 22 млн доллар болды. Осындай жағдайда, 1820 жылы 1 акр үшін ең төменгі бағаны 1,25 долларға төмендеткен аграрлық заң қабылданды. Сонымен қатар, несие жойылды және 80 акр учаске (бұрынғы 160 акрдың орнына) сатып алу құқығы берілді.

«Игі келісімнің дәуірінің» дамуы барысында Құрама Штаттарда еңбекші халықтың наразылығы анық байқала бастады. Сонымен қатар, XIX ғасырдың бірінші жартысында, батыс жерлерге бағытталған қозғалыс жаппай сипатқа ие болды. Отаршылдықтың екі ағымы қалыптасты – солтүстік және оңтүстік, еркін және құлиеленушілік штаттар. Құлдық және еркін капитализм жүйелерінің бір мемлекетте қатар өмір сүруіне қарамастан, солтүстік штаттардың конституциясы құлдыққа тыйым салды. Олардың мүдделері конгрессте де шектелді. Әрбір тарап, одаққа екі жақтың штаттарынан тең қабылдануын қадағалап отырды. 1820 жылы Миссуриялық компромисс қабылданды. Ол жаңа жерлердегі құлдық мәселесінің жалпыұлттық мәселеге айналғанын көрсетті. Миссисипи өзенінен батысқа қарай жатқан аумақ с.е. 36°30' параллелімен екі бөлікке бөлінді. Оңтүстікке қарай құлиеленушілік және солтүстікке қарай ерікті (тәуелсіз) болды. Шын мәнісінде, бұл оңтүстіктің жеңісі еді. Өйткені олар құлдықтың шекарасын кеңейтіп алған болатын, ал Солтүстік оларға келісімін берді.

XVIII аяғы-XIX ғасырдың алғашқы онжылдығында АҚШ экономикалық дамуы жағынан әлі де Батыс Еуропадан, әсіресе Англиядан артта қалды. Оның өнеркәсібі енді ғана аяққа тұра бастады. Бірақ капиталдың жинақталуы, ішкі нарықтың қалыптасуы және ағылшын техникалық жетістіктерін пайдалану индустриялық революцияға түрткі болды. Фабрикалық түрдегі бөлек кәсіпорындар АҚШ-та XVIII ғасырдың 90-жылдары пайда бол-

ды. Ал XIX ғасырдың екінші онжылдығында фабрикалық жүйе енгізіле бастады - алғашында тоқыма фабрикасы, одан кейін басқа да салалар пайда болды. Американдық экономиканың алға жылжуына оның басқа аумақтарды жаулап алу саясаты маңызды рөл атқарды.

«Джексондық демократия» және екіпартиялық жүйе. Республикалық партияның құрылуы. Тәуелсіз американдық республикадағы саяси өмірі екіпартиялық жүйенің қалыптасуымен сипатталды. Ол жүйе белгілі саяси топтардан бастап платформалар бойынша, үкіметтің сайлау органдарына үміткерлерді шығарып салуға рұқсат береді. Оппозициялық күшке айналған антифедералисттер 90-жылдары «джефферсондық республикандықтар» деген атпен белгілі болды. Олардың көшбасшысы Томас Джефферсон билік басына 1801 жылы келді. 1828 жылға дейін АҚШ-тың саяси өмірінде толығымен бір партия ұлттық республикандықтар билік етті. Олар Солтүстік буржуазиясының бөлігі мен Оңтүстік плантаторлардың одағынан тұратын. Қоғамның әлеуметтік-экономикалық әртектілігінің күшеюі, штаттардағы сайлау құқықтарының кеңеюі, Батысты ары қарай игеру жұмыстары, үкімет бағытын мықты қолдаумен қамтамасыз ететін жаңа саяси әдістерді талап етті. АҚШ президенті Эндрю Джексон (1829-1837 жылдары) дауыс берушілердің басым көпшілігінің дауысын жинады. Джексон жаңа *Демократиялық партияны* басқарды. Онда айрықша рөлді Оңтүстіктің және қарқынды өсіп келе жатқан Батыстың жер иеленушілері, солтүстік-шығыс штаттардың кәсіпкерлері, орта топтар, тіпті төменгі топтар да атқарды. Ұлттық республикандықтардың ықпалы күрт қысқарды. Ал, олардың қатарында Томас Джефферсон сияқты көрнекті тұлғалар болмады. Оның барысында қабылдаған бірқатар шаралардың ішінде кейбір тарифтік төлемдерді төмендету және АҚШ орталық банкіні (1836 ж.) қысқарту жұмыстары бар. Қаржылық жүйенің орталықсыздануы, жеке меншік банктер үшін, несиені қажет ететін орта және кіші кәсіпкерлер мен фермерлер үшін қолайлы болды.

АҚШ-тағы демократтардың шексіз билігі 1841 жылға дейін созылды. Бірақ осы уақытқа дейін елде республикалық бағыттағы жаңа саяси күштер де қалыптасып үлгерді. 1841 жылы билік

басына, ұлттық республикандықтардың жолын қуушы болған, вигтердің жаңа партиясынан шыққан президент Уильям Гаррисон келді. Екінші екіпартиялық жүйе деп аталынған кезең басталды. Екі партияның президенттері кезекпен 1860 жылға дейін алмастырып отырды. АҚШ-тың барлық негізгі аудандарында жақтастары болған Демократиялық партияда құл иеленушілік Оңтүстіктің ықпалы ұлғая бастады.

Билікке республикандықтардың келуі және азаматтық соғыс. Оңтүстікке табанды қарсы тұрған жаңа саяси күш Республикалық партия болды. Ол 1854 жылы Чикаго қаласында құрылды. Партияның көшбасшысы Авраам Линкольн болды. Оның мақсаты негр-құлдарды босату және аграрлық мәселені түбегейлі шешу арқылы американдық демократияның негізін кеңейту еді. Республикалық партия Оңтүстіктің саясатына қарсы наразылық білдірушілердің барлығын біріктірді. Өйткені ол жер туралы мәселені фермерлердің көпшілігінің пайдасына түбегейлі шешуге кедергі жасады. Осы уақытта Азаматтық соғыс басталды. Азаматтық соғыстың «бас дайындығы» Канзастағы қақтығыс және Виргиниядағы Джон Браунның атақты «рейді» болды. Ол құлдықты қатты жек көретін еді. Браун құлдыққа қарсы Канзаста соғысты. Ал Виргинияда барлық құлдарды көтеріліске шақыруды ойластырды. Осы мақсатта ол аз ғана еріктілерді (22 адам) жинап алып, 1859 жылдың қазанында, 100 мың қару-жарақ сақталған әскери арсеналды басып алды. Бірақ бұл бастама мезгілінен ертеректеу болғандықтан, оны ешкім қолдамады. «Бүлікті» басуда полковник Роберт Ли басшылық жасады. Кейіннен ол оңтүстік штаттардағы әскердің бас қолбасшысы болды.

1860 жылы президенттік сайлауда Республикалық партиядан шыққан үміткер жеңіске жетті. Оған қарсылық ретінде Оңтүстік Каролинаның губернаторы У. Гистаның бастамасы бойынша, оңтүстік штаттардың үкіметі 1860 жылдың қазанында-ақ, республикандықтар жеңіске жетсе одақтан шығу туралы келіскен болатын. 20 желтоқсанда Оңтүстік Каролина Америка Құрама Штаттарының құрамынан бірінші болып шықты. Кейіннен Миссисипи, Флорида, Алабама, Джорджия, Луизиана және Техас үлгі алды.

1861 жылы 4 ақпанда олар жаңа мемлекет-Конфедерацияны құрды. Оның президенті ретінде бай плантатор және бұрынғы қорғанис министрі Дэвис Джефферсон тағайындалды. Кейіннен Конфедерацияға Виргиния, Теннесси, Арканзас және Солтүстік Каролина қосылды.

***Қызықты мәлімет.** Кавалериялық Эскадрон үш ай бұрын құрылды. Ол Джорджия Штаттарының одағынан бөлінген күні, еріктілердің шақыртуы бойынша басталды. Жаңа әскери құрылым әлі ешқандай атауға ие болмады, бірақ, ұсыныстардың жоқтығынан емес. Дәл осындай даулар түрі мен формасы бойынша бірыңғай әскери киім мәселесіне қатысты да туындады. Аптасына екі рет Эскадрон Джон-соборда жиналды – әскери құрылымның дайындығынан өту және соғыстың ертеректеу басталуын сұрап құдайдан тіледі.*

*Митчел М. Унесенные ветром. Том I.
– М.: Художественная литература, 1984. – С. 35*

Президент Линкольн конфедераттарды бейбітшілікке шақырып, Одақтың құрамына қайтып келуді ұсынды. Бірақ бүлікшілер бөлінуді қалады. 1861 жылы сәуірде конфедеративтік штаттардың жасақтары бірнеше бекіністер мен арсеналдарды басып алды. Осылайша азаматтық соғыс басталды. 13 сәуірде оңтүстіктегілер әскери қимылдарын бастады. Олар Чарлстон айлағындағы Самтер федеральды бекінісіне (Оңтүстік Каролина) оқ жаудырды. Оның аз сандық гарнизоны шегініп, Америка туын түсірді. Осылайша, төрт жылдық Азаматтық соғыс басталды. Ол Құрама Штаттардың аймағында жүргізілген ең қан төгісті және талқандаушы соғыс болды.

1862 жылы 20 мамырдан қабылданған гомстедттар туралы заң мен 22 қыркүйекте қабылданған құлдарды босату туралы актінің маңызы зор еді. Бірінші заң бойынша, Құрама Штаттарға қарсы бүлікке қатыспаған және 10 доллар баж салығын төлеген кез-келген азамат гомстед бос жатқан жерлерден фермаға арналған 160 акр жер учаскесін алуға құқылы болды. Учаскеде бес жыл тұрып, оны өңдеп және құрылысты салғаннан кейін ол жер ақы-

сыз жеке меншікке өтетін болған. 1860 жылы Республикалық партия уәде еткен аграрлық мәселенің түбегейлі шешімі осы болды. Екінші заң, құлдарды 1863 жылдың 1 қаңтарынан бастап ерікті деп жария етті. 1863 жылдың көктемінде, Ли басқарған оңтүстіктегілер Чанселорвилл түбінде виргиндік учаскедегі федералдық әскерге қатты соққы берді. Бұл бүлікшілердің соңғы жеңісі болды. 9 сәуірде Лидің 28 мыңдық әскері тізе бүкті. Оңтүстіктің басқа генералдардың да әскерлері қаруларын тастады, жалпы 175 мың адам болды. Осылайша, екі жақтан да 600 мыңнан көп адамның өмірін алып кеткен азаматтық соғыс аяқталды. Сонымен қатар соғыстың барысында Авраам Линкольн да дүниеден өтті. 1865 жылы 14 сәуірде, театрға барған Линкольн, өзінің отырған жеріне баса-көктеп кірген Бус деген актер, жанкешті-кісі өлтірушінің қолынан қаза тапты.

Елдегі құлдық Конституцияның 13-түзетуі түрінде біржолата жойылды. Оны сенат сәуірде, ал штаттар 1865 жылдың желтоқсанында бекітті. Бірақ Оңтүстіктің кейінгі тұрмыс-тіршілігі мәселесі туралы нақты мәселелер шешілмей қалды. Оңтүстікте жаңа азаматтық соғыстың алауы тұтанды. Бұл жолы ол плантаторлар мен азат етілген құлдардың арасында болды. Олар юниондық лиганың негізінде әрекет ете отырып, ескі тәртіптерге ұйымдастырылған қарсылық көрсете бастады. Жер үшін және азаматтық құқық үшін күресті өрістетті. Сайлауда жеңіске жеткен республикандықтар конгрессте 2/3 бөлігінің дауысын жинап, қайта құру жұмыстарына кірісті. 1867 жылы Оңтүстікте әскери жағдай енгізілді және штаттардың бұрынғы конституциясы жойылды. 14-түзетудің негізінде кара нәсілділердің құқықтары бекітілді. Дегенмен, Оңтүстікті әскери округтерге бөлу 14-түзетуді басқа штаттардың бекіткеніне дейінгі уақытша шара ретінде қабылданды. 1868 жылдың шілдесіне таман осы төтенше шаралардың арқасында Оңтүстіктің штаттары оны бекітіп, Азаматтық соғыстың жаулап алған жерлері құтқарылды.

Өнеркәсіптің өркендеуі және әлеуметтік-экономикалық даму. XIX ғасырдың соңғы жылдарында Америка Құрама Штаттары әлемде экономикалық дамуы бойынша бірінші орынға шықты.

1870-1900 жж. аралығында өңделген жерлердің көлемі екі есеге артты. Осы кезде ауыл шаруашылығымен айналысатын еңбекшілердің саны 6,2 млн-нан 10,4 млн-ға дейін өсті. Өнеркәсіптің жаңа салалары – тамақ, мұнай өңдеуші, болат құюшы, химиялық, электротехникалық және машина жасау өнеркәсіптері АҚШ-тың ұзақ уақытқа индустриалдық құдіреттілігінің негізін қалады. Дәл осы салаларда кәсіпорындардың жаңа түрі – үлкен бизнес немесе ірі корпорациялар пайда болды. ХІХ ғасырдың соңғы жылдарында үлкен бизнестің пайда болуы экономика, қоғамдық өмір және кәсіпорындарды ұйымдастыруда ірі құрылымдық өзгерістерге алып келді. Қалалардың қарқынды өсуі, көлік және байланыс құралдарының дамуымен қатар, үлкен корпорациялар, АҚШ-тағы *индустриалдық қоғамның* қалыптасуының белгілері болып табылады. Азаматтық соғыстан кейінгі өндірістің қарқынды өсуі *картельдердің* пайда болуына әкелді. 1882 жылы компанияларды біріктірудің орталықтандырылған ерекше түрі – *трест* немесе сенімді тұлғалар арқылы басқару түрі пайда болды. Бірінші трестке басшылығында «Стандард ойл» тұрған, мұнай ажырататын компаниялар(картельдер) тобының жетекшілігі кірді.

Испан-американдық соғыс. Ресейден Алясканы алғаннан кейін, Америка *Гавай аралына* көз салды. Гавайды қосып алу уақыты 1898 жылы испан-американдық соғыспен сәйкес келді. Соғыстың бастауына Гавана рейдінде тұрған америкалық броненосцтің аяқ астынан жарылып кетуі себеп болды. Кеме экипажбен қоса суға кетті. Жергілікті үкіметтің диверсиясы деп санаған АҚШ Испанияға ультиматум қойды. 1898 жылы Испания оған соғыс жариялады. Соғыс бар-жоғы тоғыз айға созылды. Манила айлағындағы Филиппинде АҚШ-тың тынықмұхиттық эскадрасы, бір де бір адамын жарақаттамай, испан флотының негізгі күшін жойды.

1898 жылдың аяғында Испания сұраған бейбітшілік келісімнің талаптары бойынша, Құрама Штаттар аралда тәуелсіз республика жарияланғанша, уақытша Кубаны басып алды. Контрибуция ретінде АҚШ, американдық аймаққа айналған, Пуэрто-Рико жә-

не Гуам аралдарын алды. Ал Филиппинді иемденгені үшін Испанияға 20 млн доллар төледі.

1902 жылы АҚШ-тың әскерлері Кубадан шығарылды. Ол жерде экономика және саясат жағынан АҚШ-қа бағынышты болған республика жарияланды.

1916 жылы Құрама Штаттар Филиппинге автономия және жергілікті парламентке сайлау жүргізу құқығын берді. Ал толық тәуелсіздігін бұл ел екінші дүниежүзілік соғыстан кейін ғана алды.

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. АҚШ-тың Монро доктринасының мәнісі қандай?
2. XVIII ғасырдың аяғы – XIX ғасырдың бірінші жартысында АҚШ-тың кеңеюін сипаттаңыз?
3. А. Линкольннің тарихи рөлін ашып көрсетіңіз.
4. АҚШ-тағы азаматтық соғыс қашан болды?
5. Америкадағы индустриалдық қоғамның қалыптасуын баяндаңыз.

§ 14. ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР

Ұлы державалардың арасындағы дүниежүзілік аумақтық бөліністің аяқталуы олардың арасындағы қарама-қайшылықтарды тереңдетті. XIX ғасырдың аяғында капитализмнің дамуының әркелкілігі күшейді. Германия мен АҚШ өздерінің өнеркәсіптік дамуында ескі капиталистік елдерді Англия мен Францияны озып өтті. Жаңа капиталистік мемлекеттердің өсуі әлем нарығындағы күрестің шиеленісуіне әкелді. Жетекші мемлекеттер жаңа шикізат нарықтарын іздестірді. Олардың бастауына отарлар айналды. 70-жылдары Англияның консервативтік үкіметі отаршылдық басқыншылықты бастады. Англия Кипрді жаулап алды (1878 ж.), өзіне бағындыру үшін Ауғанстанға қарсы соғыс бастады. Африкада Англияның Трансваальді басып алмақшы болған талпынысын бурлар тойтарып тастады. 1885 жылы Англия Ауғанстанды ағылшын протектораты ретінде мойындауға мәжбүрледі. Ағылшын үкіметі орыс-ауған шекарасында болған қақтығысқа араласып, ағылшын-орыс соғысының қаупін туғызған болатын. Белсенді отаршылдық саясат жолына енді Франция шықты. 1881 жылы ол Тунисті басып алып, өзінің протекторатын мойындатты. Бұл жағдай Туниске дәмесі бар Италиямен қақтығысқа алып келді. Экономикалық себептерден басқа, Туниске деген қызығушылық оның стратегиялық орналасуына байланысты да күшейді. Францияның Тунисті жаулап алуы, Италияның Германия және оның одақтасы Австро-Венгриямен жақындасуына түрткі болды. 1882 жылы Италия Германия және Австро-Венгриямен Үштік одақты құруға келісті. Одақтық келісім бойынша, Италияға Франция шабуыл жасаған кезде, қатысушы екі ел (Германия мен Австро-Венгрия) оған әскери көмек беруге уәделесті. Дәл осындай жауапкершілікті Италия да өз мойнына алды. Ал Австро-Венгрияның Германияның алдында мұндай міндеті болмады. Египетті ағылшын-француз банкирлерінің аяусыз пайдалануы 1882 жылы ұлт-азаттық көтеріліске алып келді. Ағылшын үкіметі өз елінің азаматтарын қорғау сылтауымен Египетті басып алмақшы болды. Александрияны варварлық бомбылаудан кейін

ағылшын флотының кемелерімен десант түсірілді. Көп ұзамай ағылшын әскерлері бүкіл Египетті жаулап алды.

Басқыншылардың Африканы бөлуі уақытында көптеген келіспеушіліктер орын алды. Мысалы, Конго өзенінің сағасы кімге берілу керек сияқты мәселелер үшін күрес туындады. Ол экваториалдық Африканың басты сауда көзі болды. Ағылшын үкіметі Конго өзені сағасын Англияның қаржы-экономикалық тәуелділігінде болған Португалияға бергісі келді. Франция (Германиямен қоса), Конго бассейнін толығымен дерлік жаулап алған бельгиялық король Леопольдке берілуіне қол жеткізді. 1884-1885 жылдары Берлин конференциясында аумақтың шекарасы белгіленді. «Конго тәуелсіз мемлекеті» деп аталған бұл жер шын мәнісінде король Леопольдтің жеке иелігі болды.

Ағылшын және француз мүдделері Батыс Африкада да қақтығысқа келді. 70-жылдары француздар Сенегал сағасынан (бұл жерде олар ертеде орналасқан) өзенмен өрледі. Осылай, олар нигердің бастауына келді де, оның ағымымен төменге түсті. Сол шақта, осы өзен бойымен өрлеп келе жатқан ағылшындар 1884 жылы қазіргі нигерияның аймағын жаулауға кірісті. 90-жылдардың басына таман отарлаушылардың екі қозғалысы қақтығысып қалды. нигер бассейніндегі ағылшын және француздық ықпалдарды бөлісу туралы талас 1899 жылға дейін созылды.

Осы кезде француздар Конгомен жоғары жылжи отырып, оның оң жағалауын басып алып отырды. Олар Конгоның тармағы – Убанга өзенімен де жылжыды. Француздар Х Карл кезінен-ақ жаулап ала бастаған Алжир мен Нигер бассейнінің арасында Сахара жатыр. Тұтас отаршыл аймаққа жақын осы шөл де жаулап алынды. 80-90-жылдары Франция Батыс және Орталық Африкада алып отаршылық империясын құрды. Ол Мадагаскар аралын да басып алған болатын (1886 ж.).

1874-1887 жылдары Англия Малай түбегінің мемлекеттерінде протекторат құрды. Бұл кішкентай отар Англияның ең табысты иелігі болды. 80 жылдардың басында екінші империя кезінде Үндіқытайдың оңтүстік бөліктерін басып алған Франция, ол жерде жаңа жаулап алушылықтарға кірісті. Ол Аннамды басып

алды (1883). Француздық агрессия Вьетнам халқының батыл қарсылығына, сонымен қатар Қытаймен соғысқа апарды. 1885 жылдың 15 наурызында Ланг-Сон маңындағы шайқаста қытайлықтар француздардың тас талқанын шығарды. Бұл жеңіліс біраз уақытқа француздық отаршылдық басқыншылығын тежеді. Дегенмен де, Тонкий француз отыршыларымен басып алынды (1885).

80-жылдардың басындағы Бисмарк бар күш жігерімен отаршылдық саясатқа кірісті. 1884 жылы Германдық Оңтүстік Батыс Африка атауына ие болған облыстар басып алынды, одан кейін – Того мен Камерун аймақтары да жаулап алынды. 1885 жылы Германдық Шығыс Африка мен Жаңа Гвинеяның солтүстік-шығыс бөлігі алынды. Алайда, 1886 жылы Еуропалық құрлықтағы қиындықтар германдық үкіметтің кейінгі басқыншылық саясатын жүргізуден уақытша бас тартуына ықпал етті. Берлин конгресінен кейін қайта құрылған болгарлық мемлекеттегі жағдай тұрақты болған жоқ.

80 жылдарға дейін ағылшын капиталы Африканың көп бөлігінде ықпалды болды. 80-жылдардан бастап Италияның басшылығы Эфиопияны (Абиссиния) жаулауға кірісті. 1895 жылы олар осы елге шабуыл жасады. 1896 жылдың басында эфиопиялықтар Адуа маңындағы шайқаста Менликтің басшылығымен итальяндық экспедициялық корпустың тас талқанын шығарды. Эфиопия батыл күресте өзінің дербестігін сақтап қалды. 1896 жылы ағылшын үкіметі Суданды басуға кірісті. 1898 жылы ағылшын әскері, жергілікті халықтың қарсылығына төтеп беріп, Хартумды басып алды. Ол жерде арабтарға, отарлаушылардың тәжірибесінде жоқ, аса қатыгездікпен жәбірлеу көрсетілді. Осыдан кейін Нилдің бойымен өрлеген итальяндық экспедициялық корпус Фашод ауылының жанында Маршан басшылығындағы француз жасағын кезіктіреді. Маршан Суданға француз иеліктерінен Убанга аумағына (Конго бассейнінде) тропикалық ормандар мен Орталық Африканың саванналары арқылы, ағылшындарға кесе-көлденең жүрген. Оның мақсаты Англияға Нил алқабының қожайыны атануына жол бермеу. Сонымен қатар алқаптың бастауында орналасқан Маршан француз әскерінің Египеттегі ықпалын күшейтуге жәр-

демдесуі қажет болды. Ағылшын әскерінің қолбасшысы Китченер Маршанға Ніл бассейнінен кетуін ұсынды. Ағылшын үкіметі француздық әскерлер осы талапты орындамаса, соғыс ашамыз деп қоқан-лоққы көрсетті. Маршан артқа шегіну туралы бұйрық алды. Кейіннен Англия Суданды басып алды.

XIX ғасырдың аяғына таман империалистік державалардың арасындағы әлемді аймақтық бөлісуі негізінен аяқталды. 70-90 жылдары Африка, Орта мен Оңтүстік-шығыс Азияның бөлінісі орын алды. Ауқымды аймақтар ірі капиталистік алып мемлекеттердің отарларына айналды. Түркия оған мүдделестік танытушы мемлекеттердің көптігінен бөлінбеді. Ресей Англияның өз ықпалын Осман империясының барлық жерінде нығайтуына жол бермеді. Англия мен Австро-Венгрия Ресейге Түркияның бұғаздары мен астанасында өз бақылауын жүргізуге кедергі жасады.

Әскери-саяси одақтардың құрылуы. XX ғасырдың басына таман Еуропада 2 басты әскери-саяси одақ құрылды (Үштік және Антанта). 1882 жылы Үштік одақтың құрылуынан қауіптенген Франция оны бейтараптандыруға тырысты. Одақтасы ретінде Ресейді алуға болатын еді. Мұндай одақты жүзеге асыру үшін, біріншіден, Қиыр және Таяу Шығыстағы француз-орыс қарамақайшылықтарын біржақты ету керек болды. Франция мен Ресей, әскери-саяси конвенцияда рәсімделген франко-орыс одағын құрды (1891-93). 1903 жылы король VII Эдуард және президент Лубе іс-сапарлармен алмасты. Олардың барысында ағылшын-француз достығының дәуірі басталу қажеттілігі туралы айтылды. Нәтижесінде Антанта келісіміне қол қойылған еді. Оның екі бөлігі болды. Біреуі жария үшін, екіншісі – құпия. «Египет пен Марокко туралы» ашық декларацияда Англия мен Франция осы елдердегі саяси бағытты өзгерту ойларының жоқтығын айтты. Құпия келісімнің баптарында Франция Египетте Англия тәртібінің орнатылуына кедергі жасамайтындығын, ал Англия Францияның Марокконы басып алуына қарсылығының жоқтығы туралы атап өткен. 1904 жылы Англия мен Франция Антанта келісіміне және отаршылдық ықпал аймағының бөлінісі туралы шарттарға қол қойды.

1905-1906 жылдардағы Марокко дағдарысына Германия да араласты. II Вильгельм өз үлесін алғысы келіп, марокколық порт-

қа сапар шекті. Онда Марокко сұлтанының тәуелсіздігіне «қошемет білдірді». Германияның араласуы Еуропадағы жағдайды шиеленістірді. Англияның басшылығы, Германияға қарсы флот қана емес, сонымен қатар құрлықтық әскер мен одақтастардың қажеттігін түсінді. «Тамаша оқшаулану» саясаты соңына жетті. 1906 жылдың басында-ақ Англия мен Францияның құпия жазбалары олардың әскери ынтымақтастығы және Германиямен соғыс болып қалған жағдайда ағылшын дивизияларының Францияға қоныс аудару мүмкіндіктерінің шарттарын анықтады. Сонымен қатар ағылшын-орыс одағы да қажет болды. 1907 жылдың 31 тамызында Иран, Ауғанстан және Тибетте ықпал аймақтарын межелеп бөлу туралы ағылшын-орыс конвенциясына қол қойылды. Санкт-Петербургте өткен келіссөздер 1907 жылдың 31 тамызында ағылшын-орыс келісімімен аяқталды. Ол Англия мен Ресейдің Орта Шығыстағы қарым-қатынасын реттеді. Парсы елін үшке бөлді. Солтүстік, халқы көп және бай бөлігі Ресей ықпалына өтті. Орталық аудандары бейтарап болып жарияланды. Мұнайға бай және Парсы шығанағы мен Үндістанға іргесін жауып тұрған Оңтүстік бөлігі Англия бақылауына кетті. Ресей Ауғанстанды талап етуден бас тартты. Ағылшын-орыс келісімі Антантаны құру үдерісін аяқтады.

Шілде дағдарысы және бірінші дүниежүзілік соғыстың басталуы. 1914 жылдың көктеміне қарай еуропалық державалардың арасындағы қарама-қайшылықтар қатты шиеленісті. Шиеленістер тек құрылған екі әскери-саяси одақтардың арасында ғана емес, сонымен қатар әр топтардың ішінде де орын алды.

Серб шекарасының жанында австриялық әскер тақ мұрагерінің алдында маневрлар жүргізуді жоспарлаған. Құрамына сербтер, хорваттар, словендер, босниялықтар кірген «Жас Босния» ұлттық ұйымы, лаңкестік акт дайындады. 1914 жылы 28 маусымда Гаврила Принц эрцгерцог Франц Фердинанд және оның жұбайы автокөлікте Босния астанасы Сараево қаласының көшесімен өтіп бара жатқан кезде өлтіріледі. Бұл Босния мен Герцеговинаның Габсбургтер монархиясына күштеп қосуына жауапты акция болды. 1914 жылы 23 шілдеде Австро-Венгрия Сербияға

ультиматум қойды. Оны қанағаттандыру үшін бар-жоғы 48 сағат берді. Австрияның талаптары: Сербияда барлық Австрияға қарсы ұйымдарды және габсбургтерге қарсы үгіт-насихаттарды тоқтату, офицерлерді австро-венгерлік үкіметтің тізімі бойынша жұмыстан шығару, тақ мұрагерін өлтіру ісі бойынша тергеу жұмыстарына Габсбургтер монархиясының өкілдерін кіргізу болды. Олар егемен мемлекет ретінде Сербияның абыройына нұқсан келтірді және оның ішкі істеріне араласуын білдірді. Сербия барлық наразылықтарды қабылдағанымен, Австро-Венгрия 26 шілдеде оған соғыс жариялады. 30 шілдеде Ресей әскери мобилизациясын бастады. Осы жағдайды сылтауратқан Германия 1 тамызда Ресей империясымен соғыс жағдайын жариялады. Германдық әскер Бельгияға басып кіре бастады. 3 тамызда Францияға соғыс жарияланды. Ағылшын үкіметі бельгиялық бейтараптылықты бұзуын пайдаланып, 4 тамызда Германияға соғыс жариялады. Барлығы соғысқа 33 мемлекет тартылды. Антанта елдері – Франция, Англия және Ресей жағында Сербия, Черногория, Бельгия, Италия, Португалия, Румыния, Греция, Жапония, Қытай, Сиам, Мысыр, Либерия, АҚШ, Куба, Гаити, Панама, Гватемала, Никарагуа, Коста-Рика, Гондурас, Бразилия шықты. Германиямен дипломатиялық қарым-қатынастарын Боливия, Перу, Уругвай, Доминикан республикасы, Эквадор үзді. Орталық державалардың одағымен – Германиямен және Австро-Венгриямен тек Болгария мен Түркия шайқасты.

Сұрақтар мен тапсырмалар

1. Еуропалық мемлекеттердің отарлық бөлінісі қалай жүзеге асты?
2. Соғыс қарсаңында қандай әскери одақтар құрылды?
3. Шілде дағдарысы туралы баяндаңыз.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жаңа заман кезеңі әлем тарихындағы маңызды бетбұрыстық кезең болды. Ресейлік және отандық тарихнамада жаңа кезең деп дәстүрлі түрде Еуропа мен Америка мемлекеттерінің XVI ғасырдың ортасынан бастап XX ғасырдың басына дейінгі тарихы қарастырылады. Ол өзіне дейінгі орта ғасырлар дәуірінің орнын алмастырып, әлемдік қауымдастықтың дамуын өзгерткен маңызды бір белестік уақытты сипаттады. Бұл кезең саяси оқиғалардың көптігімен, қоғамдық үдерістердің ауқымдылығы және қарқындылығымен ерекшеленді. Көптеген зерттеушілердің бағалауынша, жаңа заман кезеңі жаңа өркениеттің негізін де қалады.

Жаңа заман кезеңінде Еуропа мен Америка елдерінің әлеуметтік-экономикалық, саяси дамуында көптеген өзгерістер орын алды. Ең басты жетістік ретінде феодалдық қарым-қатынастардың жойылып, капиталистік байланыстарға жол ашылғандығын қарастыруға болады. XVII ғасырдың ортасындағы ағылшын буржуазиялық революциясы, одан кейінгі Ұлы француз буржуазиялық революциясы, АҚШ-тағы тәуелсіздік үшін соғыс сияқты саяси оқиғалар бұл елдердің ішкі дамуына ғана емес, көршілес жатқан аумақтағы мемлекеттерге де әсер етуімен ерекшеленді. Осы кезеңде Еуропа мен Америка елдерінде қазіргі экономикалық пен әлеуметтік өміріміздің негіздері қаланды. Бүгінгі уақыттағы кәсіпорындар бастапқыда мануфактуралар, кейіннен фабрикалар түрінде жұмыс істеді. Буржуазия, жұмысшы сияқты жаңа әлеуметтік топтар қалыптасты. Сонымен қатар, өнеркәсіптік төңкерістің нәтижесінде адамның қол еңбегін машина алмастырды.

Жаңа заман кезеңі Еуропа және Америка мемлекеттерінің мемлекеттігінің нығаюында да маңызды кезең болуымен ерек-

шеленді. Әлемнің саяси картасы елеулі түрде өзгерді. Еуропада Англия, Франциядан өзге әлемдік бөліске салу үшін күреске Герман империясы, Австро-Венгрия империясы қатысатындығын мәлімдеді. Сонымен қатар, осы уақытта Еуропа және Америка елдерінде ұлт-азаттық қозғалыстар кеңінен етек алды. «Шығыс мәселесінің» ықпалымен грек, серб, басқа да халықтар өз құқықтарын жариялай бастады.

XVII ғасырдың ортасынан бастап XX ғасырдың басына дейінгі уақыт аралығын қамтыған жаңа заман дәуірі адам мен азamat құқықтарын басты құндылық ретінде жариялауымен де маңызды болды. Қазіргі таңдағы көптеген Еуропа мен Америка елдерінің заңнамалық негізі болып табылатын маңызды құжаттар осы уақытта пайда болды. Мысалға, Англия әлі де Конституциясы жоқ мемлекет ретінде өзінің заңдық негізінде ең алдымен осы кезеңде қабылданған құжаттарға сүйенеді. Ғаламдық көшбасшылыққа ұмтылушы АҚШ-тың да Конституциясы осы уақытта қабылданды.

Оқу құралында бұл мемлекеттердің дамуы дәстүрлі қалыптасқан хронологиялық шеңберде, XVII ғасырдың ортасынан бастап XX ғасырдың басына дейінгі уақыт аралығында қарастырылады. Бірақ қазіргі уақытта кезеңдік бөліністі қайта қарастыру туралы мәселе қойылуда. Соның ішінде жаңа заман кезеңін анықтауда да тарихи дамуға үлкен ықпал еткен маңызды саяси оқиғалардан бастау қажеттілігіне мән берілуде. Осы оқиғаларға сәйкес жаңа заманды үш кезеңге бөліп кезеңдеу қажеттілігіне мән берілуде. Мұндай маңызды оқиғалар ретінде ағылшын буржуазиялық революциясын емес, Географиялық ашылуларды қарастыру қажеттілігі туралы көзқарас бар. Бұл уақыт Батыс пен Шығыстың «кездесуі» орын алған кезеңі ретінде сипатталады. Келесі маңызды оқиға ретінде Ұлы француз буржуазиялық революциясы қарастырылады. Үшінші кезеңі Германия мен Италияның бірігуі нәтижесінде Еуропадағы халықаралық қатынастардың өзгеруі уақыты қамтылады. Осылайша, жаңа заманның кезеңдік бөлінісінде маңызды межесі бөлініп көрсетіледі: бірінші кезең – 1492-1789 жж., екінші ке-

зең – 1789-1870 жж., үшінші кезең – 1870-1914 жж. Бірақ атап өтерлігі мұндай кезеңдік бөлініс көбінесе Еуропа тарихшылары үшін маңызды болып отыр. Біздің отандық тарихнамада жаңа заман кезеңіне қатысты әлемдік әр түрлі көзқарастардың болуына қарамастан, дәстүрлі түрде орныққан әмбебап екі кезеңге бөліп қарастыру аса қажет. Бұл кезеңдік бөлініс Қазақстан Республикасының оқу-білім үдерісінде орныққан.

ӘДЕБИЕТТЕР

Негізгі әдебиет

1. Жумагулов К.Т. Об историко-политических взглядах И. Г. Гердера. Вестник КазГУ, серия историческая, вып. № 14, – Алматы, КазГУ, 1999, с. 75-78.
2. Жумагулов К.Т. О важнейших направлениях в изучении всемирной и евразийской истории в университетской науке Казахстана. (Материалы международных Бекмахановских чтений 21-22 мая 2003г.) – Алматы, 2003. С. 5-12.
3. Жумагулов К.Т. Об изучении всеобщей истории в Республике Казахстан // Вестник Карагандинского университета, Серия История, Философия., №4 (60), – Караганда, 2010. - С.108-111
4. История Европы: в 5 т. – М., 1988-2000. Т.4-5.
5. Новая история стран Европы и Америки: Начало 1870-х годов – 1918 год / Под ред. И.В. Григорьевой. – М., 2001.
6. Новая история стран Европы и Америки. /под ред. И. М. Кривогуза. – М., 2004.
7. Новая история Европы и Америки / В.Н. Виноградов, Н.М. Гусев и др. – М., 1998.
8. Сборник документов по истории нового времени. Буржуазные революции XVII-XVIII вв. /под ред. В.Г. Сироткина. – М., 1999.
9. Сборник документов по истории нового времени стран Европы и Америки (1640-1870) / сост. Е.Е. Юровская. – М., 1989.
10. Степанова В.В. Новая история стран Европы и Америки. – Нижневартовск, 2008. Ч. II.
11. Чикалов Р.А., Чикалова И.Р. Новая история стран Европы и США. – М., 2005.

Қосымша әдебиет

12. Английская буржуазная революция XVII века / под ред. Е.А. Косминского и Я.А. Левицкого: В 2 т. – М., 1954. Т. 1-2.

13. Бисмарк О. Мысли и воспоминания. – М., 1940-1941. Т.1-2.
14. Галкин И.С. Создание Германской империи (1815-1871 гг.) – М., 1986.
15. Дебидур А. Дипломатическая история Европы: От Венского до Берлинского конгресса. 1814-1878: в 2 т. – М., 1947. Т.1-2.
16. Ерофеев Н.А. Очерки по истории Англии (1815-1917). – М., 1959.
17. История США: в 4 т. – М., 1984-1987. Т. 1.
18. История Италии: в 3 т. – М., 1970-1971. Т.1-2.
19. История Латинской Америки. Доколумбова эпоха – 70-е годы XIX века: в 2 т. – М., 1991, 1993. Т.1.

ХРОНОЛОГИЯЛЫҚ КЕСТЕ

1600 – Англияда Ост-Үнді компаниясының негізінің қалануы.

1640, 13 сәуір-5 мамыр – Англиядағы Қысқа парламент.

1640, 3 қараша – Англиядағы Ұзақ парламенттің (1653 ж., 20 сәуірге дейін) мәжіліс құруы. Ағылшын революциясының басталуы.

1641, шілде – лордтар палатасы мен Жоғарғы комиссия соттарының жойылуы.

1641, 22 қараша – Ұзақ парламенттің «Ұлы ремонстрацияны» қабылдауы.

1642-1646 – Англиядағы Бірінші азамат соғысы.

1645, 11 қаңтар – Кромвель қол қойған жаңа үлгідегі армия құру жөніндегі Актінің күшіне енуі.

1645, 14 маусым – Кромвель әскерлерінің Нейзби түбіндегі жеңісі.

1648, көктем-тамыз – Англиядағы Екінші азамат соғысы.

1648, 6 желтоқсан – Ұзақ парламентті «Прайд тазалауы».

1649-1651 – диггерлердің қозғалысы.

1653, желтоқсаны – 1658, қыркүйек – Кромвель протекторатының орнауы.

1660-1688 – Англиядағы Стюарттардың қалпына келтірілу кезеңі.

1700-1721 – Солтүстік соғыс

1701-1714 – Испан мұрасы үшін соғыс

1740-1748 – Австрия мұрасы үшін соғыс

1756-1763 – Жетіжылдық соғыс

1756-1763 – ағылшынның Ост-Үнді компаниясының Үндістанды отарлауы.

1775-1789 – Англияның солтүстік америкалық отарларының тәуелсіздік үшін соғысы және АҚШ-тың құрылуы.

1776, 4 шілде – АҚШ-тың құрылуын жариялаған Тәуелсіздік декларациясының қабылдануы.

1777 – американ армиясының Саратога түбіндегі жеңісі.

1783, 3 қыркүйек – Версаль бітімшарты. АҚШ-тың тәуелсіздігін мойындау.

1787 – АҚШ Конституциясының қабылдануы.

1789, 9 шілде – Франция Ұлттық жиналысының «Құрылтай жиналысы» аталуы.

1789, 14 шілде – Бастилияның алынуы. Француз революциясының басталуы.

1789, 4-11 тамыз – Құрылтай жиналысының дворяндар мен діншілдердің артықшылықтарын жою туралы декреттерді қабылдауы.

1789, 26 тамыз – Адам және азамат құқықтары декларациясының қабылдануы.

1789, қыркүйек – АҚШ конгресінің «Құқықтар жөніндегі билді» қабылдауы (1791 ж. күшіне енген).

1789-1797 – Джордж Вашингтон АҚШ президенті.

1791, 3 қыркүйек – Құрылтай жиналысының Францияның тұңғыш конституциясын қабылдауы.

1792, 20 сәуір – Франциядағы революциялық әскерлерінің Вальми түбіндегі жеңісі.

1792, 10 тамыз – 1794, 27 шілде – Франциядағы монархияның құлатылуы. Термидорлық төңкеріліс

1792, 21 қыркүйек – Францияда Бірінші Республиканың орнатылуы.

1792, 6 сәуір – Қоғамдық құтқару комитетінің құрылуы.

1793, 2 маусым – яacobшілдер диктатурасының орнатылуы.

1793, 17 шілде – феодалдық құқықтар мен артықшылықтарды толық жою туралы декреттің қабылдануы.

1794, 27 шілде (9 термидор) – Франциядағы термидорлық төңкеріс. Яacobшілдер диктатурасының құлатылуы.

1794, 28 шілде – Робеспьер мен оның жақтастарының өлтірілуі.

1794, 27 тамыз – Францияда үкімет басына Директорияның келуі.

1796-1797 – Наполеон Бонапарттың Италияға жорығы.

1798 – француздардың Мысырға жаулаушылық жорығы.

1799, 9 қараша (18 брюмер) — Франциядағы мемлекеттік төңкеріс. Консулдықтың орнауы.

1799-1815 – Консулдық пен империя кезеңіндегі Наполеон соғыстары

1804 – түріктердің Мысырдан қуылуы.

1804, 18 мамыр – Наполеон Бонапарттың I Наполеон деген атпен Францияның «императоры» атағын қабылдауы.

1804-1814, наурыз –1815, маусым – Франциядағы бірінші империя.

1805, 2 желтоқсан – Аустерлиц түбіндегі шайқас.

- 1806 – Рейн одағының құрылуы.
- 1807, 7 - 8 ақпан – Прейсиш-Эйлау түбіндегі шайқас.
- 1807, 14 маусым – Фридланд түбіндегі шайқас.
- 1812-1814 – Ағылшын-американ соғысы
- 1813 – Лейпциг түбіндегі «Халықтар шайқасы». Наполеонның түпкілікті жеңілуі.
- 1814-1830 – Франциядағы Бурбондардың қалпына келтірілуі.
- 1814, 20 наурыз – 22 маусым – I Наполеонның «Жүз күні».
- 1814, қыркүйек – 1815, маусым – Вена конгресі
- 1815 – Герман одағының құрылуы
- 1815, 20 наурыз – 22 маусым – I Наполеонның «100 күні»
- 1815, 26 қыркүйек – Қасиетті одақтың құрылуы туралы Париж актісі
- 1818 – Қасиетті одақтың Ахендегі бірінші конгресі.
- 1823, 2 желтоқсан – Монро доктринасының жариялануы.
- 1828 – АҚШ-та демократиялық партияның құрылуы.
- 1830, 27 - 29 шілде – Франциядағы шілде монархиясы.
- 1830, тамыз – қыркүйек – Бельгиядағы революция.
- 1830, 4 қазан – Бельгияның тәуелсіздігінің жариялануы.
- 1831 – «Жас Италия» құпия ұйымының пайда болуы
- 1832 – Англиядағы бірінші парламенттік реформа
- 1836-1839 – Англиядағы чартизмнің бірінші көтерілуі
- 1840-1842- Англиядағы чартизмнің екінші көтерілуі.
- 1847-1848 – Англиядағы чартизмнің үшінші көтерілуі
- 1848, наурыз – Австрия, Венгрия, Чехиядағы революцияның басталуы
- 1848, 25 ақпан – Францияда Екінші республиканың жариялануы (1848, ақпан-1852, желтоқсан).
- 1852, 2 желтоқсан – Луи Бонапарттың мемлекеттік төңкерісі.
- 1852, 2 желтоқсан – 1870, 4 қыркүйек – Франциядағы Екінші империя.
- 1853-1856 – Қырым соғысы. Париж бітімі.
- 1854 – АҚШ-тағы Республикалық партияның құрылуы
- 1861, 17 наурыз – Италия корольдігінің құрылуы
- 1861-1865 – АҚШ-тағы азамат соғысы. Президент А. Линькольннің басқаруы кезеңі
- 1862, 20 мамыр – АҚШ-тағы гомстедтер туралы заңның қабылдануы.
- 1862, қыркүйек – Пруссияда өкімет басына О. Бисмарктің (1815-1898) келуі.

1863, 1 қаңтар – АҚШ-тың оңтүстік штаттарында құлдықты жою туралы актінің қабылдануы.

1864, 31 қаңтар – 30 қазан – Австрия мен Пруссияның Данияға қарсы соғысы

1865-1877 – АҚШ-тың оңтүстігіндегі реконструкция

1866, 16 маусым – 26 шілде – Австрия-Пруссия соғысы.

1867 – Пруссия басқарған Солтүстік герман одағының құрылуы

1867 – Англиядағы екінші парламенттік реформа

1867, 8 ақпан – Австрия империясының Австро-Венгрия монархиясына айналуы

1869, тамыз – Герман социал-демократиялық (эйзенахтын) жұмысшы партиясының құрылуы.

1870, 19 шілде – француз-герман соғысының басталуы.

1870, 2 қыркүйек – Пруссия армиясының Седан түбіндегі жеңісі.

1870, 4 қыркүйек – Франциядағы екінші империяның құлауы.

1870, 4 қаңтар – Париждегі революция. Республиканың жариялануы.

1871, 18 қаңтар – Версальда Герман империясының жариялануы.

1871, 26 ақпан – Версальда Франция мен Германия араларындағы алдын ала бітімшартына қол қойылуы.

1871, 18 наурыз – 28 мамыр – Париж Коммунасы.

1871, 16 сәуір – Герман империясы конституциясының қабылдануы.

1871, 10 мамыр – Германия мен Франция араларында Франкфурт бітімшартына қол қойылуы.

1871- 1873 – Франциядағы А.Тьердің президенттігі.

1871- 1890 – Германиядағы О. Бисмарктің канцлерлік етуі.

1872, 2-7 қыркүйек – I Интернационалдық Гаага конгресі.

1873, мамыр – **қазан** – «Үш император одағының» құрылуы.

1874-1880 – Англиядағы Д. Дизраэлидің консервативтік кабинеті.

1875, ақпан – шілде – Франциядағы үшінші республиканың конституциясының қабылдануы

1878 – Берлин конгресі. II Абдул Хамидтің Сербия, Черногория мен Румынияның тәуелсіздігін жариялауы.

1882, 20 мамыр – Германия, Австро-Венгрия және Италия араларындағы Үштік одақтың құрылуы.

1885-1889 – Франциядағы буланжешілдердің қозғалысы.

1899 – АҚШ-тың Қытайда «ашық есік» саясатын жариялауы.

1904, 8 сәуір – Ағылшын-француз келісімі

1905 – Бенгалияны бөлу туралы заң. **1912 – 1913** – Франциядағы Р. Пуанкаре кабинеті.

- Аболиционист** (ағылш. «жою») – АҚШ-тың ақ азаматтарының қатарынан шыққан құлдықты жоюды жақтаушылар
- Абсентеизм** – (от лат. *absens* қатыспаушы) конституциялық құқық ғылымында сайлаушылардың сайлау мен референдумда өз еркімен қатыспауы.
- Абсолютизм** – шексіз монархия, жоғарғы биліктің тек бір адам – монархтың қолында шоғырланатын басқару түрі
- «Ағартушылық абсолютизм»** – XVIII ғасырдың екінші жартысындағы бірқатар еуропалық мемлекеттердегі ескірген әлеуметтік институттарды қайта құруға негізделген абсолютизм саясаты.
- Архиепископ** – бас епископ.
- Басыбайлылық құқығы** – шаруаларды жерге бекіту және олардың феодалдың әкімшілік, сот билігіне бағынышты болуы
- Билль** – Конституцияға теңестірілетін құжаттардың жинағының атауы.
- Бойкот** – экономикалық және саяси күрестегі тәсіл. Ол бойынша жеке тұлға, ұйым, мемлекетпен толық немесе жартылай қарым-қатынастарды тоқтатады, белгілі бір тауарларды сатып алуды тежеу.
- «Брабанттық құқық»** – екінші некеден туылған балалар алдында бірінші некеден туылған балаларға артықшылық құқығын білдіреді.
- Брюмер** (фр. *brumaire*, от лат. *brume* – боран) – 1793 жылдың қазанынан 1806 жылдың 1 қаңтарына дейін әрекет еткен француз республикалық күнтізбесінің екінші айы (22/23 қазан – 20/21 қараша)
- Буржуазия** (франц. «азаматтар») – кәсіпкерлік қызметтің өнеркәсіптік-сауда, банк және басқа да түрінен, сонымен қатар жалдамалы жұмысшы күшін пайдалану жолы арқылы табыс табатын халықтың бөлігі
- Вассалдар** – **1.** Ортағасырлық Батыс Еуропада: сюзеренге бағынышты және оған әр түрлі бағыныштылықтармен тәуелді жер иеленуші-феодал. **2.** ауысп. Бағынышты тұлға, мемлекет туралы
- Вента** – карбонарийлердің құпия ұйымдары
- Вето** (лат. «тыйым») – бір өкілетті органның немесе тұлғаның басқа заң шығарушы мекемемен қабылдаған актінің күшіне енуіне тыйым салуы

Вотчина – феодалдық жер меншігінің кешені және онымен байланысты феодалдық бағынышты шаруалардың құқықтарын сипаттайтын термин

Галера – әскери кеме түрі.

Гомруль – 1870 жылдары ұсынылған Британ империясы шеңберіндегі Ирландияның өзіндік басқару бағдарламасы

Гомстед туралы заң – АҚШ-тың батысында қоныстанушылардың мемлекеттік қоры есебінен түсетін тегін жерлерді бөлу

Губерния – 1708 жылдан бергі Ресейдегі негізгі аумақтық-әкімшілік бірлік. Ол уездерге бөлінді.

Дәрежелер туралы Табель – барлық азаматтық пен әскери қызметтердің 14 шенге бөлінуі қарастырылған қызметті өту тәртібі

Декрет (лат. тілінен – жарлық, шешім) – заңдық күшке ие жоғарғы биліктің қаулысы

Декларация (лат. «түсіндіру») – үкімет немесе партия атынан шақыру, хабарландыру жасау

Джентри – XVI-XVII ғасырлардағы орта және шағын дворяндар тобы
Диктатура (лат. «шексіз билік») – биліктің бір адамның немесе тұлғалар тобының қолында шоғырлануы

Династиялық уния – екі мемлекеттің бір династиямен басқарылатын және олардың шекаралары, заңдары мен мүдделері әр түрлі болып табылатын саяси бірлестік

Директория (лат. «басқару, жетекшілік») – 1795-1799 жылдардағы Француз республикасының үкіметінің аты

Доминион (ағылш. «иелік, билік») – Ағылшын королін басшы ретінде мойындайтын Британ империясының құрамындағы мемлекет

Жер рентасы – жер иеленушілердің жер участкілерін жалға алушылардан түсіретін табысы

Жирондықтар деп Конвенттің оң қанатының 136 депутаттарын атады.

Жұлдызды палата – бұл Тюдорлар әулетінің бірінші королі VII Генрихтің құрған төтенше соты.

Жоғарғы комиссия – Англиядағы корольдің Құпия кеңесінің барлық мүшелері кірген жоғарғы шіркеу органы

Империя – ірі монархиялық мемлекеттердің аты; империяға жаулап алушылық, бағынышты халықтарды қанау мен қысым көрсету тән болды.

Империализм – капитализмнің жоғарғы, монополистік және соңғы кезеңі:

- 1) Әскери негіздерде құрылған мемлекеттік басқару;
- 2) Империяға беймділік

- Интервенция** – (лат. *interventio* – араласу) – бір немесе бірнеше мемлекеттің өз егемендігіне нұқсан келтіретін басқа мемлекеттің ішкі ісіне араласу
- Кавалерия** – (фр. *cavalerie*, итал. *cavaleria*, лат. *caballus* – жылқы), аттың үстінде әскери әрекеттерін немесе қозғалысын жүзеге асырған әскер түрлері
- Карбонарий** - карбонария, м. [ит. *carbonaro*, букв. көмір өндіруші] – XIX ғасырдың басында Италияда құрылған құпия революциялық ұйымның мүшесі
- Квитрента** – феодалдық сипатқа ие қатаң рента түрі
- Клир** – Шіркеу мүшелерінің ерекше дәрежесі
- Ковенанта** (ағыл. *covenant*) ағылшын құқығында қандай да бір әрекетті жүзеге асыруға немесе міндеттеуші тарап үшін заңдық күшке ие кез-келген әрекетті атқарудан ұстануға міндеттемелік
- Кроппер** – АҚШ-тағы ауыл шаруашылығы өндірісіндегі арендатор үлескер
- Конфедерация** – тәуелсіз өмір сүруді сақтайтын, қорғаныс пен ортақ сыртқы саясатты жүргізу мақсатында біріккен мемлекеттердің одағы
- Комитаттар** – венгрлік провинциялардың жалпы атауы
- Коммуна** (франц. «ортақ») – мемлекеттік басқарудың органы
- Конгрегация** – жергілікті шіркеу, қауым; шіркеу қызметкерлері мен мүшелерін қамтитын діни ұйым.
- Контрибуция** – жеңімпаз мемлекеттің пайдасына жеңілген мемлекеттен алынатын мәжбүрлі төлемдер
- Контрреформация** – Рим-католиктік шіркеуі мен христиандық сенімнің беделін қалпына келтіру мақсатында пайда болған католиктік қозғалыс
- Концентрация** (лат. «бірге, орталық») – бір орында, бір колда шоғырлану, біртұтастыққа қол жеткізу
- Кордельерлер** – (фр. *Club des Cordeliers*) – француз революциясы кезеңіндегі саяси клуб
- Консул** – 1) Франциядағы жоғарғы атқарушы билік тұлғасына ие үш тұлғаның титулы. Бірінші консул – Наполеон Бонапарт.
2) қандай да бір қаладағы шетел мемлекетінің тұрақты өкілі, өз мемлекеті мен азаматтарының мүддесін қорғайтын лауазымды тұлға
- Курфюрст** – (нем. *Kür* – «таңдау, тағайындау» және *Fürst* – «князь»; лат. *princeps elector imperii*) – Қасиетті Рим империясындағы империялық князь
- Курия** – Рим халқының ежелгі бөлімдерінің бірі

- Құрлықтық блокада** – 1806 жылы I Наполеонның Ұлыбританияға қатысты жариялаған сауда блокадасы
- Құрлықтық конгресс** – Солтүстік Америкадағы Тәуелсіздік үшін соғыс қарсаңында және барысында заң шығарушы мен атқарушы билікті жүзеге асырған 13 ағылшын отарының делегаттарының жиналысы
- Құрылтай жиналысы** – елдің тағдырына қатысты маңызды мәселелерді шешуде жоғарғы өкілеттіктерге ие жиналыс
- Лендлордтар** – Ұлыбританиядағы капиталистік қарым-қатынастардың дамуы нәтижесіндегі ірі жер иеленушілер, жер рентасын алушылар
- Лоялистер** – (англ. loyalist «верноподданный», «монархист», ағылш. loyal «адал», «лоялдык») Солтүстік Американың ағылшын отарларында тұрған және 1775-1783 жылдардағы Тәуелсіздік үшін соғыста метрополияның тарабын қолдаған тори отаршылар
- Мануфактура** – қол еңбегі үстемдік құрған және жұмысшылардың арасындағы еңбек бөлінісі көрініс тапқан кәсіпорын
- Мемлекеттік төңкеріс** – билікті заңда қарастырылмаған жолдармен жаулап алу
- Метрополия** - отарлары бар мемлекет
- Мобилизация** – соғыс уақытында армияға әскери міндеткерліктегі құрамды шақыру.
- Монархия** (грек. «жеке дара билік») – шексіз билікке ие жеке дара басқарумен ерекшеленетін мемлекет
- Монтаньярлар** деп Конвенттің сол қанатының жоғарғы палатасының 113 депутаттарын атады.
- Муниципалитеттер** – нақты белгіленген халқы бар өзін-өзі басқаратын әкімшілік-аумақтық бірлік
- Навигациялық акт** – 1651 жылдың 9 қазанынан бастап ағылшын теңіз саудасын дамыту мақсатында Кромвельдің шығарған заңы. Ол бойынша сыртқы саяси сауда тасымалдары тек ағылшын кемелері мен сол тауарды шығаратын елдің кемелерінде жүзеге асырылады.
- Оппозиция** (лат. қарсы қою) – өз көзқарастары, саясатымен басқаларға қарсы әрекет ету, қарсылық көрсету.
- Ордонанс** – бірқатар шетел мемлекеттеріндегі заң шығару саласына қатысты мемлекет басшысының актісі
- Отставка** – қызметтен өз өтінішімен кету

- Патенттер** – латын тілінен аударғанда Litterae Patentes сөзінен шыққан. Ол «ашық грамота» дегенді білдіреді. Жаңа заманда патенттер бойынша билікпен белгілі бір тауардың, қызмет немесе жаңашылдықтың монополиялық өндірісі мен сатылымына құқығы бекітілген.
- Петиция** – жазбаша түрде мемлекеттік басқару немесе жергілікті басқару органдарына берілетін ұжымдық өтініш жасауы
- Помещик** – XV ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басында Ресейдегі помещи́к ие болған жер иеленуші
- Прагматикалық санкция** – 1713 жылдың 19 сәуірінде Қасиетті Рим империясының императоры VI Карлмен қабылданған тақ мұрагерлігі туралы заң.
- Протекторат** – отарлық бағыныштылықтың бір түрі. Ол бойынша бағыныштылыққа түскен мемлекет ішкі істерде тек кейбір дербестігін сақтайды.
- Протестанттық** – христиан дінінің негізгі бағыттарының бірі
- Процедура** – әрекеттердің өзара сабақтастығы
- Рейхстаг** – XII ғасырдағы Германия императоры тұсында орнатылған парламент, өкілетті орган
- Рекрут** – көбінесе шаруалардан жиналған патшалық Ресейдегі жаңадан алынған жауынгерлердің тобы
- Рекруттық бағыныштылық** – XVIII-XIX ғасырлардағы ресейлік тұрақты армияны жасақтаудың тәсілі
- Рента** – капиталдан, мүліктен, жерді пайдаланудан түсетін кіріс.
- Реформа** – қайта құру, өзгерту, жаңғырту.
- Роялист** – мемлекеттік биліктің монархиялық формасының жақтаушылары, монархистер.
- «Сарай төңкерістері» дәуірі** – 1725-1762 жылдардағы Ресей империясындағы I Петрден кейінгі сарай төңкерістері нәтижесінде жоғарғы биліктің бірнеше рет ауысуы
- Секуляризация** – мемлекеттік шіркеу меншігінің зайырлы меншікке айналуы.
- Сервенттер** – тең құқықсыз, жерсіз жұмысшылар, контрактіленген қоныстанушылар.
- Сквайр** – Англиядағы құрметті дәреже
- Скваттерлік** – АҚШ-тағы қоныс аударушылардың жыртылмаған жерлерді өз еркімен иелену тәсілі
- Скудо** – бастапқыда алтын, кейіннен күміс тиын.
- Сословие** – мемлекеттің заңдары негізінде белгілі бір құқықтар мен міндеттерге ие болған қоғамның әлеуметтік тобы.

Статут – ағылшын-саксондық құқық жүйесіндегі ерекше маңыздылықтағы заң шығарушы акт.

Талер – Германия мен Пруссиядағы күміс тиын

Фунт стерлинг – (ағылш. *Pound sterling, Pound, British pound*) – Біріккен Ұлыбритания Корольдігінің ұлттық валютасы болып табылатын ақша бірлігі

Ұлттық конвент – Ұлы Француз буржуазиялық революциясы уақытындағы Францияның заң шығарушы органы

Фермер – өз күшімен немесе жалдамалы еңбектің көмегімен жеке немесе ұзақ мерзімге жалға берілген жерді өңдейтін ұсақ пен орта ауыл шаруашылығы кәсібінің қожасы

«**Хабеас корпус**» құқығы – тұтқындаудың заңдылығын сотпен анықтайтын маңызды ағылшын заңы

Ценз – азаматтардың сайлау құқығын шектейтін шарттар

Цензура – абсолютизм тұсындағы билік үшін қажетсіз идеялар мен ақпаратты таратпау мақсатында периодикалық баспа, әдебиет, театрға бақылау орнату

Эмигранттар – (лат., от *emigrare* қоныстану) – басқа мемлекетке қоныстанған тұлға

«**Эммалық депеша**» – Пруссия королі I Вильгельм мен француз уәкілі В. Бенедеттидің арасындағы бос испан тағын орналастыру туралы сұхбатты баяндаған 13 маусымдағы жеделхат. Ол Эмсадан прусттік сыртқы істер министрлігінің кеңесшісі Х. Абекенмен канцлер О. Бисмаркке жіберілген.

Юнкер – Германияда басқа дәрежесі болмаған дворян

Якобшілдер – Ұлы француз революциясы кезеңіндегі революциялық демократиялық буржуазиясының мүдделерін білдіретін якобшілдер клубының мүшелері

ТЕСТ ТАПСЫРМАЛАРЫ

1. Алғашқы капиталдың қорлануына» қандай фактор әсерін тигізді?

1. шаруалардың кедейленуі
2. құлдарды сату
3. біріккен нарықтың қалыптасуы
4. буржуазия мен жаңа дворяндардың одағы
5. корольдік билікті шектеу

2. XX ғ. 30 ж. қай мемлекет «әлем шеберханасы», «еуропалық халықтардың қолдаушысы» деп аталды?

1. Франция
2. Англия
3. Италия
4. Австрия
5. Германия

3. Солтүстік Америкадағы Англияның алғашқы қонысы?

1. Филадельфия
2. Виргиния
3. Род-Айленд
4. Нью-Гэмпшир
5. Мэн

4. Джерард Уинстенли Англиядағы қай қозғалыстың көшбасшысы болды?

1. индипенденттер
2. диггерлер
3. пресветериандар
4. якобиндықтар
5. құтырғандар

5. Пуританизмнің қандай екі ағымы болды?

1. индипенденттер мен левеллерлер
2. индипенденттер мен пресвитериандар

3. левеллерлер мен пресвитериандар
4. левеллерлер мен диггерлер
5. индпендентер мен диггерлер

6. «Тәуелсіздік декларациясының» авторы кім болды?

1. Вашингтон
2. Джефферсон
3. Линкольн
4. Монро
5. Адамс

7. Өнеркәсіп төңкерісі нені білдіреді?

1. натуралды шаруашылықтан тауарлы-ақшалы шаруашылыққа көшу
2. қол еңбегінен машиналы еңбекке көшу
3. астыртын шаруашылықтан мануфактуралы шаруашылыққа көшу
4. бытыраңқы мануфактуралы шаруашылықтан орталықтандырылғанға өту
5. фабрикалық өндірістен машиналы өндіріске көшу

8. «Бостон шай ішу» көтерілісі дегеніміз не?

1. фермерлердің ірі көтерілісі
2. американдықтардың ағылшын тауарларын сатып алуына қарсы әрекеттер
3. тәуелсіздік үшін соғыстың басталуы
4. демократиялық қозғалыс
5. конституция үшін күрес

9. XIX ғасырдағы АҚШ-тың сыртқы саясатын анықтаған құжат қалай аталды?

1. панамериканизм доктринасы
2. Монро доктринасы
3. Джефферсон доктринасы
4. Тежеу доктринасы
5. Оқшаулану доктринасы

10. «Монро доктринасының» авторы мен құрастырушысы кім?

1. Джефферсон

2. Адамс
3. Медисон
4. Монро
5. Раш

11. АҚШ-тың қай президентін «ұлттардың әкесі» деп атайды?

1. Т. Рузвельт
2. Д. Вашингтон
3. Т. Джефферсон
4. А. Линкольн
5. С. Адамс

12. Германияның бірігуі аяқталды:

1. 1848 ж.
2. 1866 ж.
3. 1864 ж.
4. 1871 ж.
5. 1875 ж.

13. «Құқықтар туралы заң» АҚШ конституциясына қанша өзгерістер енгізілді?

1. 15 түзету
2. 10 түзету
3. 20 түзету
4. 3 түзету
5. 26 түзету

14. «Мемлекет дегеніміз – мен!» деп Францияның қай королі айтқан?

1. Яков I
2. Людовик XIV
3. Генрих I
4. Людовик XII
5. Людовик XIII

15. 1789-1794 жылдардағы француз революциясының басталуына қандай оқиға себеп болды?

1. генерал штаттардың ашылуы
2. Бастилияны алу

3. ұлттық жиналысты құру
4. Құрылтай жиналысының ашылуы
5. қаржы министрі Неккердің қызметінен босатылуы

16. Революция қарсаңындағы Англиядағы үстем тапты атаңыз.

1. буржуазия
2. рыцарлар
3. джентрилер
4. дін иелері
5. көпестер

17. Австро-Венгрия империясы қашан құрылды?

1. 1815 ж.
2. 1867 ж.
3. 1848 ж.
4. 1871 ж.
5. 1878 ж.

18. А. Линкольн қай партияның көсемі болды?

1. демократиялық
2. республикандық
3. консервативтік
4. либералдық
5. лоялистік

19. Париж Коммунасының жоғарғы мемлекеттік органы?

1. Коммунаның комитеттері
2. Коммунаның кеңесі
3. Ұлттық жиналыс
4. Коммунаның Бас кеңесі
5. Коммунаның Конвенті

20. Монтескьенің «Заң рухы» еңбегінің негізгі идеясын атаңыз?

1. қоғамдық келісім теориясы
2. «билікті бөлу» туралы теориясы
3. құлдықты жою
4. жалпыға бірдей сайлау теориясы
5. демократиялық республика

21. «Қоғамдық келісім» теориясының авторы кім?

1. Монтескье
2. Руссо
3. Дидро
4. Вольтер
5. Мелье

22. Стюрттардың реставрациясы қашан болды?

1. 1653 ж.
2. 1660 ж.
3. 1658 ж.
4. 1664 ж.
5. 1688 ж.

23. Пуританизмнің негізгі идеясы?

1. корольдің жоғарғы дәрежелік идеясы
2. сенімнің толық еркіндігі мен рухани әлеммен тығыз қатынаста болу идеясы
3. әлеуметтік және саяси теңдік идеясы
4. діни еріктілік идеясы
5. барлық діндердің бейбіт өмір сүруі идеясы

24. XIX ғ. 30 жылдарда Англияда пайда болған саяси реформаны қолдаушы жұмысшы қозғалыс?

1. Оуэнистер
2. Чартистер
3. Луддиттер
4. Рипилерлер
5. Фритредерлер

25. Үлгілі абсолютизм қай мемлекетте болды?

1. Англия
2. Франция
3. Германия
4. Испания
5. Австрия

26. Француз Ағартушылығының белгілі өкілі, «Энциклопедияны» құрастырушы?

1. Монтескье

2. Дидро
3. Вольтер
4. Руссо
5. Гоббс

27. Ұлы Француз революциясының хронологиясы:

1. 1782-1794 жж.
2. 1789-1799 жж.
3. 1789-1804жж.
4. 1789-1798 жж.
5. 1798-1800 жж.

28. Неміс ағартушылығының көрнекті өкілі?

1. Вольтер
2. И. Кант
3. Адам Смит
4. Дж. Локк
5. Б. Франклин

29. Бисмарктың «Эмма депешасы» еңбегінің мәні?

1. Еуропадағы соғысты болдырмауға ұмтылыс
2. соғыстың басталуы үшін формалды сылтау ретінде Бисмаркпен Францияны көпшілік алдында жәбірлеу
3. келіссөздік үрдістің жалғасуына III Наполеонды шақыру
4. франко – прусстық қатынасты тұрақтандыруға ұмтылыс
5. испандық тақтан ханзада Леопольдтің бас тартқан Пруссиядағы саяси реакциясы

30. 1834 ж 1 қаңтарда германдық 18 мемлекет нені құруды мәлім етті?

1. Кедендік Одақ
2. Герман Одағы
3. Рейн Одағы
4. Одақтық сейм
5. Солтүстік герман одағы

МАЗМҰНЫ

КІРІСПЕ	3
I тарау. XVII-XVIII ғасырлардағы Еуропа және Америка елдерінің дамуы	5
§2. Англия	5
§2. Франция	19
§3. Германия	30
§4. Италия	40
§5. Австрия	48
§6. АҚШ	58
§7. Латын Америкасы елдері	70
II тарау. Еуропа және Америка елдері XIX ғасыр – XX ғасырдың басындағы дамуы	78
§8. Англия	78
§9. Франция	90
§10. Германия	103
§11. Италия	116
§12. Австро-Венгрия империясы.....	129
§13. АҚШ	140
§14. Халықаралық қатынастар.....	150

ҚОРЫТЫНДЫ	156
ӘДЕБИЕТТЕР	159
ХРОНОЛОГИЯЛЫҚ КЕСТЕ	161
СӨЗДІК.....	165
ТЕСТ ТАПСЫРМАЛАРЫ	171

Оқу басылымы

**ЕУРОПА ЖӘНЕ АМЕРИКА
ЕЛДЕРІНІҢ ЖАҢА ЗАМАНДАҒЫ
ТАРИХЫ**

Оқу құралы

Редакторы *К. Мухадиева*
Компьютерде беттеген *Ұ. Әбдіқайымова*
Мұқабасын безендірген *Н. Базарбаева*

ИБ№9192

Басуға 26.01.16 жылы қол қойылды. Пішімі 60x84 1/16.
Көлемі 11,2 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылыс. Тапсырыс №237.

Таралымы 200 дана. Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды.